III 3413

Л. БАЛАБАНОВЪ

ИСТОРИЯ НА КЛАСИЧЕСКАТА ЛИТЕРАТУРА

БИБЛИОТЕКА
ВѢЧНИ СПЖТНИЦИ
ЛИТЕРАТУРНИ ПОСОБИЯ ЗА СРѢДНОШКОЛНИЦИ

Д-РЪ АЛ. БАЛАБАНОВЪ
Професоръ по класическа литература
въ Софийския университетъ

ИСТОРИЯ
НА
КЛАСИЧЕСКАТА ЛИТЕРАТУРА

ТРЕТО ПРЕРАБОТЕНО ИЗДАНИЕ

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

„ХЕМУСЪ“
А. Д. ЗА КНИГОПЕЧАТАНЕ И ИЗДАТЕЛСТВО — СОФИЯ

ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — СОФИЯ

Бп 3413 3563/55

ПРОВЕРКА 1979 г.

ПРОВЕРКА 2009 - 2010

ПРОВЕРКА 1969 г.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ • СОФИЯ • Библиотека

ИСТОРИЯ
НА КЛАСИЧЕСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Уводъ

Значение и разпредѣление на класическата литература

1. Класическа литература. Римскиятъ народъ въ времето на Сервия Тули е билъ раздѣленъ на шесть съсловия. Първото отъ тѣхъ било най-видното и гражданитѣ, които спадали къмъ него, били наричани classici (ед. ч. classicus). Classici на български ще рече отборъ граждани. Въ по-късни времена classicus е билъ наричанъ и всѣки отличенъ мжжъ въ всѣко поприще. Презъ второто столѣтие следъ Христа името класикъ почва да се употрѣбява предимно за първоредни писатели, поети и оратори.

Въ историята на литературата терминътъ класикъ, класически — се срѣща двояко употрѣбянъ. Класическа се нарича гръцката и римската литература, класическа е и литературата отъ разцвѣтната епоха на всѣки народъ. Така напр. за френцитѣ класическа е литературата отъ епохата на Расина, Корнейла, Боало, Молиера; за германцитѣ — Лесингъ, Шилеръ, Гете; за руситѣ — Пушкинъ, Лермонтовъ и пр. А разцвѣтътъ на древна Гърция и Римъ е класическа епоха въ живота на цѣлата европейска цивилизация.

2. Значение на класическата литература. Нито Финикия съ своя търговски народъ, който, както се разправя, изнамѣрилъ мореплаването; нито Египетъ съ своята наука, разработвана изключително отъ жреческото съсловие и затова останала безъ свободенъ развой; нито еврейскиятъ народъ, който поради своето теократическо законодателство никога не излѣзе изъ границитѣ на свещенитѣ книги; нито халдейцитѣ, които се смѣтатъ за изобретатели на астрономията, не сж могли да се издигнатъ до

тази висота на съвършенство и до тази всестранность, до която стигнаха старитѣ гърци и сетне чрезъ тѣхъ римлянитѣ.

Разбира се, гърцитѣ сж заемали отъ другитѣ народи всичко, каквото е могло да се пригоди къмъ собствения имъ изобретателенъ гений. Но после, съ свои сили и срѣдства, тѣ толкова развиха литературата, изкуствата и наукитѣ, щото станаха учители на всички европейски народи, които пъкъ отъ своя страна разнесоха тая цивилизация изъ цѣлия свѣтъ. И сега и въ Америка, и въ Австралия, и въ голѣма часть отъ Азия и Африка чрезъ победителката европейска култура господствува пакъ духътъ на древнитѣ гърци и римляни.

Необходима за напредъка на нашия свѣтъ е древната култура. Въ тъмнитѣ срѣдни вѣкове, когато за дългъ периодъ време народитѣ въ Европа въ по-голѣмата си часть бѣха останали безъ съприкосновение съ паметницитѣ на класическата цивилизация, цѣла Европа потъна въ мракъ, запустѣ поради духовното си безплодие. Европа се възроди, само когато отново се запозна съ твореният на древнитѣ гърци и римляни. Ето защо това събитие въ живота на европейскитѣ народи се нарича Възраждане (Renaissance). Епохата на Възраждането почна презъ 13. столѣтие и трая близо до края на 16. столѣтие.

3. Плодоветѣ на гръцката култура. Гърцитѣ създадоха и почти установиха разнитѣ културни родове; учредиха първитѣ школи на философията; дадоха ни образци въ областьта на изкуството. Почти всѣка отрасъль въ нашия духовенъ животъ има за родоначалникъ и образецъ нѣкой гръкъ. Омиръ — за епическата поезия; Архилохъ, Сафо, Алкей, Пиндаръ — за лириката; Есхилъ, Софокълъ и Еврипидъ — за драмата; Аристофанъ — за комедията; Херодотъ и Тукидидъ — за историята; Демостенъ — за краснорѣчието; Поливий — за военнитѣ науки; Архимедъ — за механиката; Платонъ — за философията; и най-после — Аристотель, съ името на когото сж свързани почти всички науки.

4. Време и мѣсто на класическата цивилизация. Класическиятъ свѣтъ се нарича още и античенъ или древенъ. Античната култура е живѣла около хилядо и петстотинъ години, отъ които десеть вѣка преди Христа и петь вѣка следъ Христа. Отначало гръцката е живѣла отдѣлно сама за себе си, а сетне заедно съ римската

литература. Цѣлиятъ античенъ свѣтъ е живѣлъ въ земитѣ около Срѣдиземно море.

5. Запазено наследство. Отъ писменитѣ творения на гърцитѣ и римлянитѣ не всичко е запазено. Голѣма часть отъ тѣхъ сѫ станали жертва на времето и на природнитѣ стихии. Поради това и ние, като се заемаме да изучаваме и да излагаме историята на гръцката и римската литература, трѣбва винаги да знаемъ, че не можемъ да обгърнемъ цѣлия материалъ. И затова, поради естеството на запазеното, ние често ще сме принудени да правимъ голѣми скокове или да говоримъ само за най-крупнитѣ представители въ всѣки родъ литература, защото само тѣхнитѣ творения сѫ дошли до насъ. А често ще трѣбва да се осланяме на мненията на нѣкои древни писатели, които сѫ имали възможность да четатъ изгубенитѣ за насъ произведения. Но въ това отношение две нѣща могатъ да ни утешаватъ. Мненията на старитѣ писатели за изгубени за насъ творения можемъ да изпитаме чрезъ тѣхнитѣ мнѣния за това, което можемъ да видимъ и ние. И не е преувеличение, ако кажемъ, че почти всичко, каквото сѫ ценѣли старитѣ, можемъ да ценимъ и ние така. А най-много е запазено и до насъ отъ това, което и тѣ сѫ ценили най-вече. Изключенията сѫ малко. Освенъ това, въ Египетъ всѣка година почти се откриватъ нови ржкописи, и не е далече деньтъ, когато и ние ще се радваме на по-много пѣсни отъ Архилоха. Сафо и други.

6. Какъ сѫ написани и какъ сѫ предадени до наши времена древнитѣ съчинения. Гърцитѣ и римлянитѣ сѫ писали на плочки,на пергаментъ, на папирусъ, на намазани съ восъкъ таблици. Съчиненията сѫ се разпространявали чрезъ преписване. А до изобретяването на азбуката тѣ устно сѫ се предавали отъ поколѣние на поколѣние, както е напр. случаятъ съ Омировитѣ поеми. Но и когато е имало вече азбука, авторитѣ обикновено сѫ чели своитѣ произведения предъ събрания. Херодотъ напр. е челъ своята история на стъгдата въ Атина. Преписи отъ съчиненията сѫ се запазвали въ частни библиотеки, а сетне и въ обществени. Често съчиненията на нѣколцина автори сѫ бивали групирани ведно и сѫ се скѫтвали въ библиотекитѣ въ разнитѣ монастири въ видъ на кодекси (сводове). Най-много

кодекси се пренесоха въ Западна Европа следъ разнебитването на Византия. Едни отъ тѣзи кодекси се отличаватъ съ своята точность и пълнота, други съ своята погрѣшность въ преписитѣ, а трети сж накърнени отъ влагата, огъня или отъ човѣка, когато той не е подозиралъ въ тѣхъ никаква ценность. Четенето и разбирането на ржкописитѣ е трудна работа, тя изисква особена подготовка. Често е необходимо самъ този, който чете кодекса, да допълни споредъ своята лична преценка накърненитѣ мѣста. Всичко това трѣбва да става възъ основа на вѣрни данни изъ съчниенията на автора или възъ основа на разни намеци у други писатели. По сжщата метода трѣбва да се поправятъ погрѣшно предаденитѣ мѣста. Текстътъ на всѣко антично съчинение се подлага на строга критика. И само следъ тая работа има книга за четене. Разбира се, голѣмитѣ празднини си оставатъ празднини и за тѣхъ не важатъ никакви предположения. Критиката на текста на античнитѣ съчинения и до сега е една отъ най-важнитѣ задачи на класическата филология. Въ тая область най-голѣма заслуга иматъ германскитѣ учени, работитѣ на които служатъ обикновено за основа на всички други.

Сега античнитѣ съчинения се разпространяватъ, сжщо като новитѣ, въ удобни и евтини екземпляри, текстътъ на които е провѣренъ отъ ученитѣ и често снабденъ съ подробни и полезни обяснения.

7. Гърцитѣ като племе. И гърцитѣ, както всички индоевропейски племена, произхождатъ отъ онѣзи а р и й ц и, които въ предисторическитѣ времена сж живѣли между Индъ и Персия. Съвсемъ особени свойства и условия сж имъ спомогнали да изпъкнатъ между братскитѣ народи най-напредъ тѣ съ своята цивилизация. Така напр., не ще да е било съ малко значение обстоятелството, че тѣ не сж се заселили въ широки, безводни пространства, каквито сж степитѣ, изложени на силни студове или на силни пекове, а сж избрали за свои мѣста крайбрѣжията на Срѣдиземно море, което мие т р и м а т е р и к а и което се отличава съ благия си и умѣренъ климатъ. Всички тия сгоди сж улеснявали живота, сношенията, напредъка. Разбира се, тия обстоятелства не биха стигнали, ако да не бѣха и съвсемъ особенитѣ дарби на гръцкия народъ. Защото сжщитѣ мѣста се оби-

таватъ и сега отъ единъ народъ, но колко е далече той по своитѣ способности отъ бившитѣ жители на земята му! Даже и въ физическо отношение разликата е голѣма. Стариятъ гръкъ е билъ русъ, а сегашниятъ е черенъ. Стариятъ гръкъ, тъй както го виждаме въ създаденитѣ отъ самия него паметници, по природа е билъ енергиченъ, буденъ, издръжливъ, любознателенъ, жизнерадостенъ, хуманенъ, съ живо въображение, съ здравъ и ясенъ умъ, съ силно развито чувство за мѣрка и съразмѣрность. А вѣнецътъ на всички тѣзи качества е била топлата, чудната негова любовь къмъ хубавото, безразлично дали то се е явявало въ самата природа или въ творенията и дѣлата на човѣка. Свободолюбието на стария гръкъ е отваряло широки простори за работа, а хубавото му славолюбие и копнение да се обезсмърти сж му давали тласъкъ и сж поощрявали къмъ непрестанна дейность всички негови гореназовани душевни сили. Надпреварванията, борбитѣ, игритѣ и въобще всевъзможнитѣ хубави физически упражнения сж крепили здравето на тѣлото му, и така то по-лесно е могло да понася мжкитѣ на упорития напрегъ на духа и да се запази по-дълго отъ изтощение и израждане.

8. Гръцкиятъ езикъ. Едно отъ най-хубавитѣ творения на тоя даровитъ народъ е гръцкиятъ езикъ. И той е наследенъ отъ праезика на индоевропейцитѣ, но още отъ най-ранни времена е достигналъ до съвършенство, до което много отъ сегашнитѣ европейски езици още далечъ не сж се доближили. Преди всичко, трѣбва да се изтъкне обилието на думитѣ въ старогръцкия езикъ, който ни е далъ толкова имена и все още продължава да ни дава и за най-сложнитѣ и за най-новитѣ понятия въ всички отрасли на науката, изкуствата и живота. Гръцкиятъ езикъ е гъвкавъ, еднакво пригоденъ и за живота, и за поезията, и за науката. Разнообразието въ граматиката му — и въ етимологията и въ синтаксиса — безъ да прѣчи на ясностьта му, правило го е способенъ да се развива и обогатява въ всѣка посока. И свободата на гръцкия езикъ е най-хубавата негова сила, тя никога не се изроди въ произволъ.

Гръцкиятъ езикъ е живѣлъ въ три главни групи, които се наричатъ наречия (диалекти): еолийско, дорийско и ионийско.

Атическиятъ говоръ може да се отнесе къмъ диалекта на ионийцитѣ, макаръ още отъ най-ранни времена да се е развивалъ и самостойно, като е използувалъ придобивкитѣ на своитѣ братя. И както Атина стана най-важната гръцка държава, така и езикътъ ѝ взе първата роля между другитѣ диалекти въ културния и литературния развой на нацията. Затова и езикътъ, който се изучва въ училищата като гръцки, собствено не е цѣлиятъ гръцки езикъ, а само атическиятъ говоръ.

9. Периоди въ историята и въ литературата. Въ историята на гръцкия народъ има три главни периоди. Първиятъ е отъ Троянскитѣ до края на Персийскитѣ войни (1200. — 480. г.). Вториятъ — отъ края на Персийскитѣ войни до смъртьта на Александра Велики (323. г.). Третиятъ — отъ смъртьта на Александра до затварянето на философскитѣ школи отъ Юстинияна (529. г. сл. Хр.). Съобразно съ това сж и тритѣ голѣми периода въ историята на литературата. Съ най-блѣскавия периодъ отъ историята съвпада и най-богатиятъ вѣкъ на литературата — отъ Омира до Демостена. Следъ Александра, както самиятъ животъ, така и литературата се развива и живѣе съ друга насока, която се нарича елинистическа.

10. Разпредѣление по родове. Въпрѣки това, обаче, ние ще разпредѣлимъ историята на гръцката литература не по тѣзи периоди, а по литературни родове. Такова разпредѣление въ всѣка друга литература би изглеждало неестествено и нецелесъобразно. Докато се занимаваме съ драмата, ще пренебрегваме всички други родове. По този начинъ никога не ще можемъ да представимъ напълно цѣла литературна епоха. Така напримѣръ въ времето на Гете и на Шилера въ Германия се развиватъ всички литературни и поетически видове и родове: и лирика, и драма, и епосъ, и романъ и новела. Нѣщо повече, всѣки поетъ се занимава съ всички родове и видове. Гете пише и лирика, и романи, и драми, и научни трактати. Сжщото е и съ Шилера, Пушкина, Байрона. Въ гръцката литература това става съвсемъ другояче. Есхилъ пише само трагедии, Пиндаръ само лирика, Платонъ само философски диалози, Аристофанъ само комедии. Но не е само това. Въ епохата на Есхила се произвеждатъ почти само драми, въ епохата на лириката

драмата още не е известна. А отъ времето на Омира знаемъ само за епосъ. И единъ литературенъ родъ поглъща въ себе си другитѣ. Отъ това произлиза странното обстоятелство, че въ драмитѣ на Есхила има лирика — и то доста много — има и епосъ.

И така въ гръцката литература нѣма коекзистенция на литературнитѣ и поетическитѣ родове, а сукцесия и поглъщане на единъ отъ другъ. Поетитѣ се занимаватъ съ новия поетически родъ и смѣтатъ стария за отживѣлъ. Литературнитѣ родове се развиватъ, произлизатъ единъ отъ другъ. Става нѣкаква метаморфоза на епоса, на лириката и достига до драмата, съ която се спира появяването на нови литературни родове.

И не ще да е случайно, гдето съ тоя развой въ поезията съвпада и развоятъ въ прозата. И въ поезията и въ прозата литературнитѣ родове произлизатъ отъ епохата, въ която действуватъ. Епосътъ е плодъ на геройско патриархално време, лириката — на време, въ което личностьта срѣща себе си, става своя, започва да мисли като индивидъ; а драмата е плодъ на епоха на процеситѣ, на политическитѣ трибуни, на борбата между граждани.

Епосътъ е сроденъ съ историята. Дори отначало епосътъ е история въ стихове. Лириката, която изразява личнитѣ чувства и мисли на човѣка по поводъ на разни наблюдения, впечатления и преживявания, вече сама по себе си е философия. Затуй първитѣ философи сж лиритѣ Парменидъ и Емпедокълъ. Тѣ сж лирици не само защото сж писали въ стихове, а и защото сж мислили като лирици. Сцената много прилича на парламента или на сждебната зала. Ето защо съ епохата на драмата съвпада и разцвѣтътъ на гръцката риторика.

И така ние, безъ да насилваме действителностьта, можемъ да изучаваме и да излагаме историята на гръцката литература по родове: епосъ, история; лирика, философия; драма, риторика. Това е безусловно нуждно за истински класическата епоса — напр. до смъртьта на Александра. Отъ тамъ започва особената по развоя и характера си тъй наречена Александринска литература, която ще разгледаме тъй, както се е създала, а не по родове.

11. Собственитѣ имена. Много отъ гръцкитѣ собствени имена сж влѣзли въ българския езикъ направо отъ гръцкия чрезъ Византия, и поради нашата близость,

и поради зависимостьта на първата наша словесность отъ византийската. Тѣзи имена ще гледаме да си останатъ такива, каквито сме навикнали да ги слушаме въ черквитѣ и да ги четемъ въ календаритѣ. Но сѫщо тъй много отъ гръцкитѣ имена сѫ дошли у насъ отъ западъ, гдето се изговарятъ по нѣкакво старогръцко произношение. Тѣхъ и ние ще изговаряме и ще пишемъ по западноевропейски. И така, ние ще казваме Алкивиадъ вмѣсто западното Алкибиадесъ, но — Хезиодъ вмѣсто Исиодъ.

Има въ нашия езикъ гръцки собствени имена, които се срѣщатъ много често и сѫ си създали свое право, особено по календаря. Ние ще трѣбва да пазимъ това право. А за другитѣ имена ще взимаме обикновено именителния падежъ на оригинала. И така, ще казваме Сократъ, Софокълъ, Александъръ, но ще казваме и Теогнисъ; Хипонаксъ и пр.

Номенкулатура ни значи ще бѫде безъ затвърденъ принципъ, защото принципъ не е установенъ дори и въ европейскитѣ литератури, кѫде ли пъкъ у насъ. Ще се водимъ повече по навика, по традицията и леснината.

12. Извори и научни трудове. Главни извори за изучване на старогръцката литература сѫ самитѣ цѣли или откѫслечно запазени произведения. После идатъ други културни паметници, цѣлата римска литература, която въ голѣма часть е преводъ или подражание на гръцката. Но направо съчинения върху самата гръцка литература много малко сѫ останали отъ древностьта. И тѣзи, които сѫ останали, обикновено иматъ по-друга задача и само на слука се занимаватъ и съ литературни въпроси, нѣматъ за цель да излагатъ литературна история. Отъ тѣзи съчинения ще споменемъ на първо мѣсто Платоновитѣ диалози, особено диалога „Държавата“, кѫдето сѫ изказани дълбоки мисли за поезия и изкуство. Сетне, Аристотелевитѣ съчинения по теория на риториката и поезията, на първо мѣсто „Поетиката“, кѫдето, по наученъ начинъ, за пръвъ пѫть се опредѣлятъ основитѣ на драмата. Като обиленъ изворъ за античната литература, особено за историята ѝ, не трѣбва никога да се забравя голѣмата книга на Атенея „Философско угощение“, кѫдето сѫ разказани много факти изъ историята на литературата.

Въ римската литература особено ценни сж съчиненията по риторика и философия на Цицерона и много отъ посланията и сатиритѣ на Хорация, най- много Ars Poetica.

Въ ново време най-добри трудове по историята на гръцката литература сж следнитѣ: 1) Croiset, Histoire de la littérature grecque, Paris, 1895—1901. г. Петь тома. 2) Christ, Geschichte der griechischen Literatur, издадена отъ Schmid въ 1908. година въ два тома. 3) Wright, A shirt history of the greek literature, 1910. 4) Mahaffy, A history of classical greek literature, 1903.

Използувахъ тѣзи и много други книги. Не занемарихъ и нѣкои монографии за разнитѣ отдѣли. Но разпредѣлихъ, изтълкувахъ, изложихъ историята на старогръцката литература съ свои срѣдства. И то тъй, както я премислихъ, като гледахъ винаги самъ да узная работата, да донеса водата отъ извора.

Това ново издание се различава отъ другитѣ само по краткостьта си. Не измѣнихъ много. Премахнахъ недоказанитѣ работи, недоизказанитѣ мисли и двусмисленитѣ думи.

ЧАСТЬ I

ЕПОСЪ И ИСТОРИЯ

I. Епосъ

Преди Омира

1. Поети въ Илияда и Одисея. За гръцката поезия преди Омира не знаемъ много. Но все трѣбва да е имало и тогава доста развитъ литературенъ животъ. Въ Одисеята нерѣдко се говори за поети, казватъ се тѣхнитѣ имена и дѣла, изтъкватъ се дори и условията, при които сж работили. Така напр. споменуватъ се имената на поетитѣ Тамирисъ, Демодокъ, Евфемий и пр. Демодокъ пѣе въ двора на феакския царь за падането на Троя, за дървения конь; Евфемий се бори съ женихитѣ на Пенелопа, които искатъ да му наложатъ какво да пѣе.

2. Митически поети. Самитѣ гърци не сж знаели много за свои поети въ най-стари времена. Въ народа сж се създали легенди за поети, които не се знае, дали въобще сж сжществували нѣкога. Единственото положително заключение възъ основа на тѣзи легенди е, че сами гърцитѣ сж смѣтали като люлка на своята поезия преди Омира — около 12 вѣка преди Христа — Тракия. Защото, споредъ тѣзи легенди, първитѣ гръцки поети сж били тракийцитѣ Линосъ, Орфей и Музей. На тѣзи митически поети се приписватъ разнообразни заслуги. Тѣ сж и законодатели и основатели на религия, на музика и на поезия. Тѣмъ се приписватъ нѣколко религиозни химни. Самитѣ гърци още презъ епохата на Херодота (петото столѣтие преди Христа) не сж вѣрвали, че такива поети сж сжществували нѣкога. Химнитѣ и пѣснитѣ, които сж били предавани като тѣхни, споредъ Херодота, ще да сж били съчинени отъ поети не преди, а следъ Омира.

Споредъ митоветѣ, Линосъ билъ синъ на Аполона и на музата Калйопа. Той победилъ на китара Херакла, който поради това се разгнѣвилъ и го убилъ. Нему се приписватъ нѣкои химни на Артемида, на Харититѣ (Грациитѣ) и на Посейдона.

Орфей, най-знаменитиятъ митически поетъ, билъ основатель на нѣкои религиозни обреди. Следъ смъртьта на жена си Евридика, Орфей съ своитѣ пѣсни смилилъ подземнитѣ божества, и тѣ му позволили да влѣзе въ Ада и да изведе отъ тамъ съпругата си, но съ условие да не се обръща надире къмъ жена си, докато е въ подземния свѣтъ. Орфей не можалъ да изпълни това запрещение и тогазъ изгубилъ жена си за винаги. Следъ това се оттеглилъ въ Тракийскитѣ планини, гдето покъртвалъ и живо и дърво съ своята лира, докато билъ разпокжсанъ отъ тамошни разярени жени, понеже ги отблъсвалъ. Нему сж се приписвали пѣснитѣ за похода на Аргонавтитѣ, сетне една дидактическа поема за лѣковити камъни и нѣкои работи изъ областьта на естествознанието.

Неговъ ученикъ билъ Музей, който сжщо се билъ прочулъ съ своитѣ пѣсни и съ въвеждането на разни религиозни обреди, както напр. мистериитѣ въ Елевсисъ въ честь на богиня Деметра (Церера).

Омиръ *(Ὅμηρος)*.

1. Значението на Омира. Първитѣ паметници, както на гръцката, така и въобще на европейската литература, сж запазенитѣ цѣли до наше време две голѣми поеми Илияда и Одисея. По своето разностранно значение тѣ надминаватъ всичко друго въ историята на литературата. Преди всичко, тѣ сж единственитѣ извори, изъ които историци, археолози, естественици, богослови, медици, литератори черпятъ сведения за детството на нашата цивилизация. А за самитѣ гърци Илиядата и Одисеята сж били главниятъ образователенъ предметъ: Илиядата — за духовно-философското образование, Одисеята — за повествувателното, географическото и техническото. Поетитѣ на Елада сж признавали единъ свой учитель — Омира, автора на тѣзи две поеми. Трагицитѣ отъ него сж черпили и вдъхновение и материали. Есхилъ наричалъ своитѣ трагедии „трохи отъ Омировата трапеза“. Героитѣ въ Илиядата и Одисеята сж били идеалитѣ на гръцката младежь. Платонъ нарича Омира „учитель на Елада“. Омиръ не е нито на Атина, нито на Спарта, нито на Азия, нито на Беотия — Омиръ е националниятъ поетъ на цѣла Елада. „Този поетъ (Омиръ), казва Платонъ въ десета книга на „Държавата“, възпита Елада“. А въ диалога „Протогора“ на едно мѣсто се казва, че главниятъ

елементъ на образованието на елинитѣ съставлявали тѣзи две поеми.

Независимо отъ това, тѣзи две поеми и по своята поезия наистина надминаватъ всичко. Ето защо ученитѣ отъ най-стари времена до сега не сѫ преставали да се занимаватъ съ тѣхъ. Много сѫ съчиненията върху Илияда и Одисея. Многобройни и разнообразни сѫ тъй сѫщо и въпроситѣ, които се съдържатъ въ тѣхнитѣ повече отъ 27000 хекзаметрични стихове. Ние ще се спремъ само върху най-главното, като изложимъ предварително това, което се приема като установено отъ повече учени.

2. Материалъ. Отъ самото съдържание на дветѣ поеми личи, че още преди да сѫ се създали тѣ, гърцитѣ сѫ разказвали много митове. Много важни сѫ били митоветѣ за подвизитѣ на народни юнаци. Но най-дълбоко впечатление върху духа на гърцитѣ ще да сѫ направили преданията за Троянската война, която ще да е станала на малоазийския брѣгъ. Нѣкога, въ незапомнени времена, вождоветѣ на гръцкия народъ ще да сѫ се опълчили противъ Приямa, троянския царь, както се вижда отъ Илиядата, който ще да е ималъ много съюзници и голѣма сила. Поради туй, и гърцитѣ, ахайцитѣ, както се наричатъ отъ Омира, ще да сѫ срещнали голѣма съпротива. Паметници отъ тѣзи дълги и упорити, споредъ Омира, десетгодишни борби сѫ останали дветѣ поеми Илияда и Одисея, които собствено не разказватъ цѣлата война, нито дори по-голѣма часть отъ нея, а само единъ откѫслекъ.

3. Дата на събитието и на поемитѣ. Споредъ най-новитѣ разкопки, Приямовата държава ще да е сѫществувала между 1500. и 1000. години преди Христа. Значи и поемитѣ, които разказватъ стари вече легенди за тая държава, ще да сѫ нѣколко столѣтия по-млади отъ събитията. Обикновено се приема времето между края на десетото и срѣдата на деветото столѣтие, като епоха, презъ която сѫ били създадени поне въ основитѣ си поемитѣ Илияда и Одисея. А събитието, което тѣ разказватъ, ще да е станало най-малко два-три вѣка преди тѣхъ.

4. Езикъ. Езикътъ на дветѣ поеми е толкова страненъ щото още не може да се установи, дали въобще е билъ говоренъ нѣкога и нѣкѫде. Езикътъ на Илиядата и на Одисеята е смѣсица отъ еолийско и ионийско наречие.

Нѣкои предполагатъ, че Илиядата и Одисеята сж преведени на езика, въ който сж предадени, отъ нѣкакъвъ другъ диалектъ или даже отъ другъ езикъ. А езикътъ на Илиядата и Одисеята отсетне стана традиционенъ за всички епически поети.

5. Мѣстопроизходъ. Още въ най-ранни времена дветѣ поеми сж били твърде разпространени въ цѣлия гръцки свѣтъ. Поради това, не е лесно да се установи, кжде сж били създадени — дали на малоазийския брѣгъ, дали нѣкжде изъ островитѣ, дали нѣкжде въ европейска Гърция.

Голѣмитѣ и многобройнитѣ подробности за държавата на Агамемнона говорятъ доста убедително въ полза на единъ Микенски произходъ на поемитѣ. Микена по онѣзъ времена, както се доказва отъ най-новитѣ разкопки, е била много силна и богата държава. Освенъ това, за европейския мѣстопроизходъ на поемитѣ, като най-силно доказателство може да се вземе фактътъ, че Азия, навсѣкжде, за всички гръцки герои въ дветѣ поеми, е чужбина, винаги чувствувана и отъ поета като чужбина. Европейскиятъ Олимпъ царува и въ дветѣ поеми.

6. Авторъ на поемитѣ. За авторъ на дветѣ поеми се е приемалъ още въ най-стари времена слѣпиятъ старецъ Омиръ (*Ὅμηρος*). Още тогава седемь града сж спорили за славата, кой да бжде смѣтанъ отечество на Омира. Най-силни сж били домогванията на еолийския градъ въ Мала Азия Смирна, който и до сега се счита за отечество на поета, разбира се, не възъ основа на необорими доказателства.

7. Омиръ. За автора на дветѣ голѣми поеми има много приказки, но всичкитѣ излизатъ изъ народнитѣ предания, създавани като за всѣка митическа личность. Поетътъ се представя като слѣпъ старецъ, който скиталъ отъ градъ на градъ, за да пѣе своитѣ пѣсни и да се състезава съ другитѣ поети. Името на този поетъ било Омиръ (*Ὅμηρος*). Отначало никой не се съмнявалъ, че името *Ὅμηρος* е истинско, но по-сетне се явили нѣкои граматици, които почнали да тълкуватъ думата *Ὅμηρος*. Споредъ едни, тя значела събирачъ на пѣсни, споредъ други — заложникъ и т. н. Истината е, че думата *Ὅμηρος*, каквото и да значи, нѣма защо да не може да бжде име на нѣкое лице, каквито сж обикновено всички имена.

Щомъ не ни е предадено друго нѣкое име за автора на поемитѣ, нѣма защо да отхвърляме името Омиръ.

Илияда и Одисея

1. Външенъ образъ на поемитѣ. Двѣтѣ поеми сж запазени подъ заглавие Илияда и Одисея — *Ἰλιὰς καὶ Ὀδύσσεια*. Съдържатъ повече отъ 27 хиляди стиха хекзаметри. Разпредѣлени сж по на 24 пѣсни, книги или рапсодии. Това разпредѣление не е първоначално, а е направено късно отъ александрийскитѣ граматици, които сж раздѣлили поемитѣ на 24 части, споредъ числото на гръцкитѣ букви. Поради това, на гръцки вмѣсто „първа пѣсень“, „втора пѣсень“ и т. н. 24-тѣ части на Илиядата сж означени съ *Α Β Γ Δ* и пр., а 24-тѣ части на Одисеята съ *α β γ δ* и пр. Естествено, това разпредѣление е случайно. Затова отдѣлнитѣ пѣсни не представляватъ завършени въ себе си откжслеци, както сж напр. главитѣ на една книга или пѣснитѣ на нѣкоя модерна поема. Пѣснитѣ на Илиядата и на Одисеята ще да сж се изпълнявали по отдѣлно при разни случаи, само че не споредъ разпредѣлението на 24, а споредъ цѣлостьта на единъ или два разказа. Запазени сж заглавия на подобни разкази и до наше време, тѣ личатъ и въ заглавията на пѣснитѣ въ самия текстъ.

2. Установениятъ текстъ. Предава се, че Солонъ, около 600 години преди Христа, разпоредилъ да се четатъ Илиядата и Одисеята на най-голѣмия атински праздникъ, нареченъ Панатенеи. Съ това дѣло на Солона Атина затвърдила своето попечителство надъ двѣтѣ поеми. За да могатъ да се четатъ поемитѣ изцѣло и безъ произволи, държавата ще да се е погрижила да се установи основенъ текстъ. Тая работа ще да е била почната още въ времето на Солона и ще да е била доведена до единъ край презъ епохата на Пизистрата. Въ всѣки случай, съвсемъ не може да се докаже твърдението на нѣкои учени, че Илиядата и Одисеята, които първоначално били сжществували само като отдѣлни независими една отъ друга пѣсни и разкази, единъ видъ като народни юнашки пѣсни, били създадени въ днешния си видъ отъ 75-тѣ редактори, които билъ назначилъ Пизистратъ.

3. Единството на поемитѣ. Истина, и въ дветѣ поеми има много нѣща, голѣми откѫслеци, които сѫ вмъкнати презъ разни епохи отъ разни поети или пѣвци, но ядката и на дветѣ поеми е запазена такава, каквато е била създадена отъ единия и първия поетъ на Илиядата и на Одисеята, отъ Омира.

Презъ деветото столѣтие, когато е била създадена както Илиядата тъй и Одисеята, не е имало писмо, за да се задържатъ поемитѣ въ една дадена форма, както по отношение на езика, така и по отношение на частитѣ на поемитѣ. Истина, рапсодитѣ, пѣвцитѣ, които сѫ изпълнявали разни откѫслеци отъ поемитѣ, все ще да сѫ си отбелязвали съ нѣкои свои знаци началото и съдържанието на пѣснитѣ, колкото за да могатъ да си припомнятъ главното и да се подсѣщатъ за цѣлото. Възможно е тѣзи знаци да сѫ добили значение и за по-широки кръгове, но все пакъ, най-главната книга е била паметьта. Ето защо съвсемъ естествено е да се предположи, въпрѣки силната и упражнена паметь на пѣвцитѣ, на рапсодитѣ, че пѣснитѣ на Илиядата и на Одисеята не сѫ могли да останатъ непокѫтнати, не сѫ могли да се не смѣсватъ съ чужди прибавки, произлизащи главно отъ рапсодитѣ. Но тѣзи прибавки и допълнения или измѣнения не ще да сѫ били винаги съ голѣмо значение за поемитѣ. Защото, както ще видимъ отсетне, тѣ не сѫ могли съ нищо да накърнятъ единството на духа въ дветѣ поеми. И до сега, както въ Илиядата, така и въ Одисеята, ние чувствуваме работата на единъ духъ по единъ рѣзко начъртанъ и енергично изпълняванъ планъ. Една тема има Илиядата — Ахиловия гнѣвъ, който е толкова силенъ, щото само любовьта му къмъ Патрокла може да го преодолѣе. И всичко въ поемата е само за да се представи този гнѣвъ чрезъ избухването и загасването на стихийния темпераментъ на най-славния герой.

Една тема, една идея има и Одисеята: възвръщането на Одисея. И всичко е групирано и комбинирано само около и зарадъ това възвръщане. Единството на идеята и на темата, особено на Одисеята, до толкова силно е завладявало всѣкиго, който се е допиралъ до поемата, щото дори и онѣзи поети, които сѫ мислили, че ще могатъ да прибавятъ и нѣщо отъ себе, били сѫ заставяни, и то заставяни отъ вѫтрешната сила на това

единство, да мотивиратъ своята прибавка, да я съгласяватъ съ единството на темата, и сѫ съзнавали, че намѣренията имъ сѫ много явни и опититѣ имъ несполучливи. Поради това, и сега, следъ толкова вѣка, съвсемъ лесно е да се отдѣлятъ тия прибавки, безъ да се накърни цѣлостьта на поемата. Тъй ще да е постѫпилъ напр. поетътъ, който въ Одисеята е прибавилъ слизането на Одисея въ Ада, което изпълня голѣма часть отъ срѣдата на поемата. Одисей билъ слѣзълъ въ Ада, за да се осведоми за пѫтя къмъ родината си. Но Одисей е вече осведоменъ достатъчно по-рано, споредъ вѣрния и хубавъ планъ на автора на самата поема. Прибавительтъ, разбира се, знае и това, но понеже му се иска да ни разкаже нѣщо и за Ада, вмъква и своитѣ пѣсни, въ които има дори и гениални мѣста, особено въ характеристиката на Ахила, на Аякса, на самия Одисей и пр.

4. Крива метода при отлѫчване Омировото отъ чуждитѣ прибавки. Ние далечъ не можемъ и да мислимъ за изчерпване на въпроса. Но понеже говоримъ за единството на поемитѣ и за прибавкитѣ, добре ще бѫде, ако дадемъ единъ примѣръ за начина, по който се тълкуватъ разни явления и за начина, по който трѣбва да се тълкуватъ.

Ахилъ, следъ свадата съ Агамемнона, отказва се да взима участие въ биткитѣ. Поради това той отсѫтствува отъ 1. до 18. пѣсень. И това негово отсѫтствие, възвестено тъй шумно въ първата пѣсень и съ такава драматичность, служи най-много за да се изрази гнѣвътъ му, главната идея на поемата. Въ чудно хубавата шеста пѣсень Андромаха изброява героитѣ, които въ т о з и м о м е н т ъ заплашвали Троя. Андромаха не споменува и Ахила като герой, който заплашва въ този моментъ Троя, не го споменува и като Агамемноновъ съратникъ. И нѣкои учени — Finsler напримѣръ, въ своята хубава книга върху Илиядата, стр. 61 — отъ това заключаватъ, че шестата пѣсень била противъ единството на поемата, че не била отъ автора на Илиядата, която се занимавала само съ Ахила. а била отъ другъ нѣкой поетъ. Въ сѫщность, тъкмо обратното трѣбва да приемемъ. Гнѣвътъ е темата. Разгнѣвениятъ Ахилъ се оттегля отъ боя, за да изпълни и началото на Илиядата за гибелния гнѣвъ, който хвърли въ Ада душитѣ на хиляди гърци, а тѣлата имъ стръвь на псета.

Ахилъ за нищо не скланя да се върне въ съюза. Напротивъ, той иска, както се моли на боговетѣ и майка му Тетида, все троянцитѣ да надвиватъ надъ гърцитѣ, за да се види, колко необходимъ е Ахилъ за ахайцитѣ. Троянцитѣ ликуватъ, че Ахилъ не се бори противъ тѣхъ, а черни облаци покриватъ душата на ахайцитѣ отъ мжка. Това трае отъ края на първата пѣсень до 18. пѣсень включително. Е, какъ тогава Андромаха да спомене още въ шестата пѣсень и Ахила между героитѣ, които заплашватъ Троя въ тоя моментъ? Ако наистина и Ахилъ бѣ споменатъ тукъ, ние тъкмо тогава съ право щѣхме да кажемъ, че шестата пѣсень не е отъ автора на Илиядата, а не защото не е споменатъ. И при това, тѣломъ Ахилъ отсжтствува отъ 1. до 18. пѣсень, но неговиятъ духъ и неговиятъ гнѣвъ движатъ всичко и въ тѣзи пѣсни. Това е дълбоката поетическа мисъль на Омира.

5. Заключение. Троянската война ще да е станала между 1300. и 1200. година преди Христа. Илиядата и Одисеята, които черпятъ материали изъ това събитие по старинни станали вече легенди, ще да сж създадени презъ деветото столѣтие. Пѣснитѣ на поемитѣ ще да сж се предавали първоначално устно. Поради това има вмъкнати много чужди елементи въ тѣхъ. Но предвидъ силно изразеното навсѣкжде единство на поемитѣ — по концепция, тема, идея и композиция — тѣзи прибавки лесно могатъ да се поправятъ и да се отлжчатъ отъ първичнитѣ поеми. Основниятъ текстъ ще да е билъ установенъ и затвърденъ между края на седмото столѣтие и началото на петото преди Христа. Сегашното разпределение по на 24 пѣсни не отговаря на съдържанието. Авторъ на Илиядата е Омиръ, за живота на когото не знаемъ много, но поетътъ самъ доста ни казва за себе си въ своитѣ произведения. Авторъ на Одисеята е пакъ сжщиятъ Омиръ, или Омиръ на по-стари години. Единъ духъ, една метода има и въ дветѣ поеми. Единъ е тѣхниятъ творецъ.

Илиядата е отражение на по-груба култура, а Одисеята на по-мека. Въ Илиядата има нѣкои вѣрвания за душата, които въ Одисеята сж други. Илиядата била побуйна, отколкото Одисеята. Дветѣ поеми били много голѣми, грамадни работи, за да можели да бждатъ създадени отъ единъ поетъ въ онѣзи времена. Имало нѣкои

предметни противоречия, както между отдѣлнитѣ поеми, така и между отдѣлнитѣ пѣсни на една и сжща поема.

Горнитѣ възражения ще паднатъ, ако ги съпоставимъ съ следнитѣ факти.

По-грубата култура на Илиядата, напр. толкова често изтъкваното заколване на 12 троянски юноши възъ кладата на Патрокла, може да произхожда отъ старинността на преданията, отъ които е взетъ този разказъ. Другата грубость на отразената въ Илиядата култура не е по-стара повече отъ 50 години отъ културата на Одисеята, ако въобще може да се говори за различие. Освенъ това, Илиядата и Одисеята сж отъ детството на гърцитѣ и на човѣчеството. Въ такива епохи културата много бърже се развива и промѣнява. Особено това е важно по отношение на гърцитѣ, у които всичко е ставало шеметно бърже. А педесеть години сж половинъ вѣкъ. Въ педесеть години гръцката драма се роди, порастна, владѣ и умрѣ. Нека само вникнемъ въ културата на „Подъ игото“ по отношенията на схващанията на автора, и въ културата на сегашно нѣкое произведение отъ сжщия авторъ и ще намѣримъ много по-голѣма разлика, отколкото между Илиядата и Одисеята. И все пакъ отъ написването на „Подъ игото“ до сега нѣма повече отъ 40 години. Вѣрванията за душата въ единъ единиченъ случай сж различни, но въ Илиядата и Одисеята разликата не е толкова голѣма или такава, която да не може да се обясни съ други обстоятелства.

Първата часть на Фаустъ е много по-буйна отъ втората часть, отколкото Илиядата отъ Одисеята, която впрочемъ съвсемъ не е тъй спокойна. И все пакъ, и първата и втората часть на Фаустъ е отъ Гете. Вѣрванията на Гете въ първата часть на Фаустъ сж често коренно различни отъ вѣрванията на Гете въ втората часть на сжщия Фаустъ.

Дветѣ поеми сж 27 хиляди стиха, а съчиненията на Шекспира сж 120000 (сто и двайсеть хиляди) стиха; Гетевитѣ не сж по-малко; а сжщо и Байроновитѣ не сж за пренебрегване. Предметнитѣ прориворечия оставямъ неопровергани, защото всѣки, който е челъ какво-годе по-голѣмо литературно произведение, ще ги намѣри доста много и въ него.

По възражението, че, понеже въ онѣзи времена не е имало писмо, и затова не сж могли да се създадатъ отъ едно лице такива грамадни поеми, можемъ да кажемъ следното. Паметьта на човѣка тогава е била доста силна, защото и много се е искало отъ нея. Имало е школи за упражнение на паметьта. Въ наше време, когато паметьта нѣма нужда да бжде тъй деятелна, пакъ има нерѣдко учени и поети, които декламиратъ наизустъ велики произведения и то не свои. Така се декламиратъ "Божествена комедия", „Фаустъ" и пр. Освенъ това, както казахъ по-горе, писмото макаръ и да не е било познато такова, каквото е сегашното, животътъ е принудилъ човѣка да намѣри срѣдства да си помогне въ разни случаи. Така напр. въ самата Илияда се говори за пращания на писма, знае се сжщо, че и самитѣ поети сж си служили съ белези, надраскани на плочки, за да могатъ да си припомнятъ нѣкои пѣсни. Отначало тѣзи белези ще да сж били съвсемъ частни за всѣко лице, но сетне ще да сж се установявали едни и сжщи за по-широкъ кржгъ „читатели".

Илияда

(Съдържание)

Въ десетата година на войната около Троя въ ахайския станъ идва Аполоновиятъ жрецъ Хризесъ, за да измоли срещу богатъ откупъ пленената си дъщеря, която е дадена отъ ахайцитѣ даръ на върховния имъ вождъ Агамемнона. Агамемнонъ, противъ народното желание, грубо отблъсва стареца. Старецътъ моли своя богъ да накаже ахайцитѣ. И въ стана имъ настава моръ по хора и по добитъкъ. На десетия день Ахилъ свиква народа на събрание, за да се види, съ какво може да се отпжди напастьта. Птицегадателтъ Калхасъ казва, че само съ жертвоприношения злото нѣма да се отмахне, ами Хризеида трѣбва да се изпрати обратно на баща ѝ съ богати дарове. Агамемнонъ се противи на това. Ахилъ настоява. И свадата между двамата герои избухва силно. Най-сетне Агамемнонъ, отъ страхъ да не изгуби влиянието си между народа, съгласява се да върне робинята, но само следъ като му се даде въ замѣна Ахиловата робиня, хубавата Бризеида. Ахилъ, възмутенъ отъ тая неправда, улавя се за меча си да съсѣче Агамемнона, но по съветитѣ на своята покровителка богиня Атина, той туря ножа въ ножницата и напада върховния царь само съ думи. Следъ свадата Ахилъ се оттегля отъ ахайцитѣ и решава да не взима никакво участие въ войната, за да накаже и Агамемнона и народа, който е допусналъ да бжде обиденъ най-силниятъ герой. Ахилу отниматъ Бризеида. Одисей, на пъленъ съ скжпи дарове корабъ,

съпровожда Хризеида и я предава на баща ѝ. Опетненията отъ лошитѣ язви народъ се очищава въ морето.

Ахилъ се отдалечава самъ край морето и изказва сърдечнитѣ си болки на своята майка, бѣлоногата морска богиня Тетида. Ахилъ моли майка си да отиде при Зевса и да иска отъ него отъ сега натамъ да помага на троянцитѣ, а ахайцитѣ да отрупа съ бедствия, за да усѣтятъ тѣ, кой е и какво имъ е билъ Ахилъ, за да види Агамемнонъ, колко е сбъркалъ, като го е обидилъ.

Зевсъ е благосклоненъ къмъ исканията на Тетида, но съпругата му Хера е ревнива и се скарва съ мжжа си. И тъй, и на самото небе избухва свада. Обаче, блаженитѣ богове скоро се помиряватъ и пакъ си прекарватъ времето въ хубави веселия съ пѣсни и хора. А долу на земята — язви, омрази, смърть и ридание.

Зевсъ изпраща Агамемнону лъжливъ сънь: да поведѣлъ своитѣ ахайци на бой и да превземѣлъ широкодрумната Троя. Агамемнонъ събира народа и чрезъ хитрость иска да изпита, какво мисли войската. Той имъ казалъ, че Зевсъ го съветвалъ да спре войната, да разпусне народа да си върви въ родината, преди да превземе Троя. Народътъ сякашъ само това и чакалъ. И, противъ надеждитѣ на Агамемнона, бързо се спуска къмъ корабитѣ, за да ги нагласи за пжть къмъ милата родина, Мждриятъ Одисей едва успѣва да вразуми народа, който наистина се връща пакъ въ стана, но съ роптание. Грозниятъ Терзитъ подстрекава народа да не се бие вече, напада алчния Агамемнонъ. Но и него усмирява Одисей, като го бие съ жезъла си. И следъ това съ мждра речь Одисей разпалва народа за война.

Дветѣ враждебни една на друга войски се нареждатъ на равнината, готови за бой. Отначало троянцитѣ, притиснати до стенитѣ на крепостьта си, искатъ да се прекрати боятъ. Но Хекторъ ги възспира и тѣ бурно и внезапно налитатъ върху ахайцитѣ, които сж слисани отъ тоя обратъ и мислятъ, че нѣкой богъ ги преследва.

Хекторъ сполучва да влѣзне въ града. Заедно съ него поетътъ въвежда и насъ въ Троя и, като за почивка отъ голѣмитѣ боеве, запознава ни съ живота на града, съ настроението на гражданитѣ.

Хекторъ за сетенъ пжть вижда жена си, едничкото си дете Астианакъ и престарѣлата си майка Екуба. Поетътъ ни представя срещата на Хектора съ брата му Парисъ, който се смѣта отъ народа за виновникъ на войната, понеже е грабналъ жената на Агамемноновия братъ, хубавата Елена, зарадъ която гърцитѣ отворили война на Троя. Тукъ ни се представя и покъртителната раздѣла на Хектора съ жена му Андромаха, която го моли да не се увлича толкова въ войната, а Хекторъ ѝ отговаря, че мжжътъ е за да се бори, а жената, за да си гледа кжщната работа.

Следъ това Хекторъ напуска града, застигнатъ и отъ брата си Париса, който вече сжщо тъй иска да се бие.

Зевсъ помогналъ на троянцитѣ, ахайцитѣ бѣгатъ, обхванати отъ голѣми страхове. Сега ахайцитѣ наистина почуствуваха, какво сж изгубили съ Ахила. Агамемнонъ съ сълзи на очи подканя народа, и тоя пжть наистина, да се върне въ родината си, защото Зевсъ билъ противъ него. Буйниятъ герой Диомедъ се противи на това решение и иска самъ да остане да се бие, докато превземе

Троя. Това дразни Агамемнона и още малко остава да се породи ново разцепление въ войската на ахайцитѣ.

Умниятъ Несторъ въ съвета препоржчва единствения изходъ отъ това тежко положение: да се примири Ахилъ. Агамемнонъ е съгласенъ. При Ахила отиватъ като пратеници на Агамемнона и на народа мждриятъ Одисей, вториятъ по сила следъ Ахила герой Аяксъ и нѣкогашниятъ възпитатель на Ахила Фениксъ. Ахилъ любезно посрѣща пратенницитѣ, но остава непреклоненъ. Сега още по-добре разбиратъ ахайцитѣ, какво имъ бѣ Ахилъ.

Ахайцитѣ се биятъ храбро. Особено се отличаватъ съ подвизитѣ си Аяксъ, Диомедъ и самъ Агамемнонъ. Битката е жестока. Всички по-важни герои на гърцитѣ сж ранени. Отъ троянска страна сжщо и Хекторъ се бие като нѣкоя буря, дори и неотстжпилиятъ до сега никому Аяксъ се вижда принуденъ да отстжпи предъ него. Хекторовиятъ братъ Парисъ ранява лѣкаря Махаона, когото всички искатъ да спасятъ, защото въ война единъ лѣкарь струвалъ колкото хиляда войници.

Ахилъ следи битката отъ високия си корабъ. За да види, дали наистина е раненъ Махаонъ, праща приятеля си Патрокла при Нестора, който кара ранения въ своята кола. Несторъ е всичко преживѣлъ, той познава сърдцата на хората. Като вижда Патрокла, когото Ахилъ обича безпредѣлно, описва му безнадеждното положение на ахайцитѣ и моли милостивия Патрокълъ да смекчи коравосърдечието на Ахила; ако не иска самъ Ахилъ да се бие, да прати поне Патрокла въ неговитѣ доспехи съ неговитѣ дружини. Патрокълъ е кротъкъ, мекъ, той е покъртенъ отъ това, що чува. По пжтя той дори помага на единъ раненъ ахайецъ, макаръ да знае, че това е противъ желанието на Ахила.

Между туй, ахайцитѣ сж изтласкани дори до самитѣ кораби, които сж застрашени да бждатъ запалени отъ троянцитѣ. Патрокълъ съ сълзи на очи моли Ахила, заради личната си вражда да не оставя да загине цѣлиятъ народъ. Ахилъ отпуща Патрокла, като го съветва да не се увлича много въ боя, а да се оттегли, щомъ отблъсне неприятеля. Ахиловитѣ войници, тѣзи чудни мирмидонци, ликуватъ, че пакъ ще се биятъ. Като стена въ гжстъ строй тѣ настжпватъ, начело имъ Патрокълъ въ Ахилово оржжие. Троянцитѣ се изплашватъ и отстжпватъ. Но Патрокълъ се увлича, излиза на бой срещу самия Хекторъ и бива убитъ отъ него. Ахилъ, когато се научава за смъртьта на Патрокла, забравя всички свои бивши вражди, не мисли за нищо друго, а гори отъ желание да си отмъсти за безкрайно любимия си приятель и съратникъ, да отмъсти Хектору. Както винаги въ минути на голѣма скръбь, така и сега Ахилъ призовава майка си и я моли да му помогне да отмъсти за Патрокла. Майка му знае, че Ахилъ, ако се бие, младъ ще загине, но пакъ не иска да сломи духа на сина си, и му обещава да му заржча ново оржжие въ работилницата на Ефеста. Изкованването на това оржжие е описано съ голѣмо изкуство.

Следъ като получава оржжието, Ахилъ свиква всички ахайски народи на събрание, дори и раненитѣ герои Одисей, Аяксъ, Диомедъ докуцватъ тамъ, сжщо и Агамемнонъ. Ахилъ се отрича отъ гнѣва. Агамемнонъ признава вината си, и предлага условия за помирение. Ахилъ сега не милѣе за нищо на свѣта, все му е едно всичко,

остава на волята на Агамемнона да дава и да взима каквото иска. Огъньтъ на отмъщението — само той гори въ неговата душа. И той се хвърля въ борбата съ крайна разяреность. Като скакалци предъ пожаръ въ полето се разбѣгватъ троянцитѣ предъ Ахила, а когато навлизатъ въ рѣката, като дребни рибки предъ делфина.

Опиянень отъ успѣха си, Ахилъ се спуска надалечъ въ рѣката. Обиденията рѣченъ богъ натрупва вълни следъ вълни около и надъ главата му. Ахилъ се улавя за едно дърво, излазя на брѣга, но и тамъ го преследва богътъ — вълнитѣ излизатъ изъ коритото на рѣката (издавилъ се много народъ въ рѣката). Ахилъ едва се спасява.

Следъ нѣкои и други частични борби, презъ които Ахилъ се опълчва дори и срещу бога Аполона, настжпва най-трагичната борба между човѣкъ и човѣкъ: Ахилъ и Хекторъ се срѣщатъ. Всички богове на блажения Олимпъ съ голѣмо напрежение следятъ борбата. Съветътъ на боговетѣ решава да остави Хектора да погине. А долу на земята героитѣ се гонятъ около Троя. Най-сетне, захваща се самата истинска борба. Ахилъ убива Хектора. Ахилъ, станалъ много жестокъ отъ скръбь за Патрокла, вързва тѣлото на Хектора за колата си и го влачи изъ праха. Цѣлиятъ троянски народъ ридае. Падна Хекторъ — падна вече и Троя. Родителитѣ на Хектора скоро узнаватъ участьта на сина си. Само Андромаха, още нищо не научила, готви се дома да посрещне съпруга си отъ бой. Но чува писъци изъ улицитѣ, нѣщо ѝ казва, Хекторъ ще да е убитъ. И сама като бѣсна се спуска изъ града, скоро мракъ покрива очитѣ ѝ, отъ отчаяние изгубва свѣсть.

Ахайцитѣ между туй се оттеглятъ край морето. Патрокълъ се явява на сънь Ахилу и моли да бжде по-скоро погребанъ. Следъ като се донасятъ много дърва отъ гората, Патрокловиятъ трупъ бива изгоренъ на голѣма клада. Заедно съ него се изгарятъ и закланитѣ дванайсеть отборъ троянци юноши, както бѣ обещалъ Ахилъ на Патрокла въ скръбьта си. Следъ това почватъ игри въ паметь на Патрокла.

Приямъ съ скжпи дарове, подпомогнатъ отъ Хермеса, отива при Ахила, за да измоли трупа на сина си. Ахилъ, както си спомня, какъ и нему е предречено младъ да загине, какъ и неговиятъ баща, престарѣлиятъ Пелей, ще плаче за него, трогва се отъ молбата на Прияма и дава трупа на стареца, съ когото се отнася много любезно.

Съ погребението на Хектора и съ жалбитѣ за него поемата свършва, следъ като ни представя много и разни участи на земята, много и разни картини и отъ небето.

Поезията на Илияда

1. Драматизъмъ. Както може да се види дори отъ самото кратко изложение, Илиядата има драматически обликъ. Стълкновенията ставатъ между завършени характери. Представятъ се последствията отъ тѣзи стълкновения. И това съставлява действията на драмата. Най-

напредъ гнѣвътъ на Ахила и бедствията на ахайцитѣ поради него. Смъртьта на безмѣрно обичания отъ Ахила Патрокълъ, който умира жертва на тоя гнѣвъ. Мжката за любимия приятель и разкаянието за станалото сломяватъ гнѣва на героя и той решава да се бие, за да отплати за Патрокла. Убива убиеца на Патрокла — Хектора. Следъ това идатъ бедствията на Троя и на Прияма.

Това сж главнитѣ моменти, които приличатъ на действията въ нѣкоя драма: всѣка часть представлява едно завършено въ себе си действие съ зародишъ на друго. Така напр. свадата на Ахила съ Агамемнона, отъ нея отцепването на Ахила, борбата между Ахилъ и Хекторъ и пр.

2. Замисълъ. Още Аристотель и Хораций съ особена тежесть сж изтъкнали факта, че Омиръ не се заема да представи цѣлата дълга война, а избира само единъ моментъ, единъ епизодъ отъ войната — гнѣвътъ на Ахила — и него представя завършено. Иначе, поемата би заприличала не на художествено творение, а на история. Сжщо пакъ Аристотель и Хораций високо ценятъ гения на Омира и за това, че той не ни отвлича вниманието съ дълги и отекчителни предисловия, а веднага ни завлича въ срѣдата на събитията, тъй че ние сами ставаме зрители, очевидци на описаното: „in medias res auditorem rapit non secus ac notas“ — (Hor., Ars Poetica).

Така сжщо Омиръ обикновено не разказва, а представя самитѣ предмети, действия или събития. Затова живостьта на сценитѣ въ Илиядата нѣма равна на себе си.

3. Риторика. Ораторското изкуство въ Омировитѣ поеми е доведено до съвършенство, безъ неестествена пишность, безъ излишна фраза, но пакъ съ силенъ патосъ тамъ, кждето трѣбва. Речитѣ, които разнитѣ герои по разни случаи държатъ въ събранията, или като пратеници, личатъ съ своята високо развита техника и съ силата на изразитѣ. Всѣка речь напълно отговаря на условията и, главно, на характера на оратора. Такава е речьта на жреца Хризесъ въ началото на първа пѣсень, макаръ само отъ петь реда; после речитѣ на Феникса, Одисея и Нестора, на Ахила, Хектора, на боговетѣ и пр.

4. Образи и сравнения. Но най-прочути и най-хубави сж Омировитѣ поетически образи и сравнения. Тѣзи образи и сравнения, макаръ и да служатъ за обяс-

нение на крупнитѣ събития, съдържатъ изобразенъ въ себе си цѣлия видимъ миръ, и то съ една вѣрность, каквато не е достигналъ никой поетъ следъ Омира.

Отличителна черта на Омировитѣ поетически образи, освенъ тѣхната вѣрность, е и тѣхната нагледность.

Аполонъ слиза по планината мраченъ като нощь, нарамилъ лжкъ, на бедра му кошница стрели. При всѣка негова стжпка кобно дрънчатъ стрелитѣ. . . Отлетѣлата отъ лжка стрела се вижда въ всичкитѣ ѝ моменти — бръмна тетивата, изкънтѣ лжкътъ, засвири стрелата, устремена къмъ навалицата . . . Дори и когато стигне целта си, стрелата още трепери, забита въ месата на улучения.

Въобще, всичко у Омира е пластично, релефно, живо и вѣрно. Особено личи това въ сравненията, които сж около 182 на брой въ Илиядата. Сравненията служатъ на Омира, за да обясни, да представи едно събитие, едно действие, едно чувство, което е или много необхватно за насъ, когато се изкаже направо, или е отвлѣчено. Поради това, Омиръ винаги сравнява само съ образи отъ видимия, осезателния миръ. Веднъжъ само въ цѣлата Илияда има сравнение съ нѣщо нагледъ отвлѣчено. Ахилъ гони Хектора, Хекторъ не може да избѣга „сжщо както когато те гонятъ на сънь“. Но това „отвлѣчено“ е толкова близко познато всѣкиму! Омиръ най-добре чрезъ сравненията ни представя голѣми, не лесно обхватни движения на народи, на войски, голѣми страдания, силни и внезапни избухвания на страсти, страхове и надежди.

Ахайцитѣ, следъ дълги страдания, сж възрадвани отъ обстоятелството, че Ахилъ позволилъ на Патрокла да се бие. И когато Патрокълъ съ Ахиловата дружина излиза на бой, радостьта на ахайцитѣ се изобразява чрезъ сравнение: „Отъ високия връхъ на огромната планина Зевсъ духна тъмния облакъ надалече и веднага се показаха всички върхове, остри чуки, долини, надалеко и широко се разтвори ведрината на въздуха“.

Неспокойствието, страхътъ, който обладава ахайцитѣ следъ несполучлива битка, Омиръ представя тъй: „Както когато два вѣтра — северъ и западъ — съ бучение нападнатъ възъ рибеобилното море съ своята бърза и тежка ярость, веднага тъмни вълни на грамади се дигнатъ

една срещу друга — тъй грижитѣ отъ разни страни вълнуваха гърдитѣ на ахайцитѣ“.

Полето на битката е като узрѣла нива на имотенъ домакинъ, въ която жътваритѣ отъ две страни жънатъ и класоветѣ падатъ, падатъ на земята.

Одисея

(Съдържание)

Преди двайсеть години отъ деня, въ който се започва Одисеята, царьтъ на малкия, дивия, но щастливия и славния островъ Итака, Одисей бѣ тръгналъ отъ своята родина да превзима широкодрумната Троя въ далечна Азия. Одисей бѣ оставилъ да го чака младата му невѣста Пенелопа съ своето туко-що родено дете Телемахъ. Това добре да се запомни: въпрѣки тая дълга раздѣла, Пенелопа въ Одисеята е още много млада жена — най-много на 34 години, ако се е омжжила, споредъ тогавашнитѣ обичаи, на 14-годишна възрасть. Значи, най-хубавата младость на Пенелопа минава въ пусто очакване. И Пенелопа е още хубава, ако да е плакала толкова години. Тя пита, разпитва всички минувачи, просяци — и всички я лъжатъ. Въобще въ Одисеята лъжата е нѣщо въ реда си, где ли пъкъ тукъ, когато просякътъ за една малка лъжа може да получи една пълна кошница хлѣбъ, цѣла дреха и пр. А когато се разнесълъ слухъ, че Одисей не е вече живъ, понеже Одисеевитѣ богатства били нечетни: дванадесеть стада волове и бикове, толкова овци, още толкова свини и само 11 стада едри кози — понеже Одисеевитѣ богатства били нечетни и понеже неговата жена е млада и хубава — и при това вѣрна — и отъ самата Итака и отъ съсденитѣ княжества надошли много женихи, около стотина на брой. И всички искатъ да вематъ Пенелопа за жена. Но тѣ не бързатъ, настаняватъ се въ кжщата ѝ, ядатъ най-тлъститѣ свини, овце и бикове и само отъ време на време молятъ Пенелопа да се реши да избере най-сетне едного. Пенелопа отлага, като се извинява съ това, че ѝ било трудно да направи избора си между толкова храбри унищожители на стадата ѝ. И наистина, не е лесно на една жена да избере едного отъ стотина. Най-сетне женихитѣ я принуждаватъ да побърза малко и да се реши, но тя, по внушение отъ богиня Атина, иска срокъ, докато изтъче саванъ за стария Лаерта, който отъ мжка и отъ старость може би скоро ще умре, та да не кажатъ хората „нѣмаше и съ какво да го покриятъ“.

И денемъ тъче, нощемъ разтъкава. Три години все тъй, безъ да бжде открита хитростьта ѝ. Разбира се, Лаертъ не умира. Докато най-сетне, както става обикновено и сега, една влюбена въ едного отъ женихитѣ слугиня издава тайната. И женихитѣ изненадватъ Пенелопа, като разтъкава савана. Тя е принудена да изтъче цѣлия саванъ на Лаерта — и следъ това, като не ѝ остава вече никаква хитрина, захваща наистина и тя да вѣрва, че е може би по-добре да избере едного. Но тия мисли ѝ идватъ само презъ дългитѣ нощи, когато не е заета съ кжщна работа, пъкъ

и нѣма какво да тъче — ето и отъ кѫде може да принесе полза тъченето . . . . И тя, въ всѣки случай, остава само съ невѣрни мисли, а иначе съвсемъ е вѣрна на своя мѫжъ, за когото дори не знае, кѫде е и живъ ли е въобще. А Одисей знае много добре, кѫде е жена му — и пакъ ѝ остава вѣренъ въ мислитѣ си, когато не може иначе. Че и той е изложенъ на хиляди съблазни. Калипсо е млада, хубава — умира за любовь, живѣе сама-самичка на островъ Огигия, гдето е само пролѣть. Стройни бѣлолисти тополи, благоуханни кипариси, ясени и кедри, млада лоза обрасла пещерата и тежки зрѣли гроздове увиснали. Изъ четири кристално бистри чучура блика звънката вода и съ шуртене се разлива по тучни ливади, изпъстрени съ нарциси, теменуги, шипки, каранфили, и надалечъ безкрайното синьо море и синьо небе. И никога не спира плѣсъкътъ на морскитѣ зелени вълни. А Одисей е двайсеть години далечъ отъ дома, седемь години живѣе на този островъ, постоянно противъ волята му хубаво прелъстяванъ отъ страстната нимфа Калипсо. Освенъ това, на тоя хубавъ островъ сигурно не ще да е имало друга пещера — и Одисей е билъ принуденъ да нощува въ единствената Калипсина. Ето защо презъ деня, като не еималъ нужда отъ нощуване, и като не е имало съ какво да се занимава — островътъ на блаженитѣ не знае що е работа — Одисей сѣда на брѣга на далекоширното море и мѫка разкѫсва гърдитѣ му и плаче. Не само много лъжи, въ Одисеята има и много сълзи.

Но все пакъ, следъ седемгодишно наистина тежко робуване при Калипсо, Одисей решително не иска вече да остане на острова ѝ. Той е много вѣренъ на Пенелопа и иска да я види. . . Калипсо, разбира се, нѣма да пусне тъй лесно пленника си, но боговетѣ ѝ заповѣдватъ да не смѣе да го задържа повече.

Пратеникътъ на Зевса Хермесъ пристига отъ небесата, прелитналъ като нѣкоя чайка надъ морето — пристига въ далечния островъ — бедната, самотната нифа е принудена — но този пѫть принуждението е действително — е принудена да пусне Одисея. Одисей си построява единъ корабъ отъ кедритѣ, разгръща платната на кораба срещу вѣтъра — и отплува. И 17 деня плува спокойно, на 18-ия го настига буря, той пада въ морето и изплува при устието на една рѣка на острова на блаженитѣ феакийци, срѣща Навзикая, царската дъщеря, която излѣзла да пере за сватбата си. Навзикая го упѫтва какъ да отиде при баща ѝ царь Алкиноя. Тукъ пѣе пѣвецътъ Демодокъ за дървения конь на Одисея, Одисей се издава, защото плаче при разказа — и най-сетне самъ разказва своитѣ чудни приключения — толкова фантастични и толкова хубави, щото не могатъ да бѫдатъ вѣрни — та не е чудно и тукъ Одисей само хубаво да лъже блаженитѣ феакийци. . . Блаженитѣ винаги вѣрватъ, защото тѣхно е царството небесно. И феакийцитѣ го изпращатъ въ отечеството му. Отъ тукъ захваща третата часть на Одисеята. Първата бѣ пѫтуването на Телемаха, който бѣ тръгналъ да дири баща си. Втората бѣ до тукъ, а третата е истинското завръщане на Одисея. Макаръ и да има и тукъ фантастичности, все пакъ тази трета часть е съвсемъ реалистична. Тукъ поетътъ по композиция на разказитѣ си, по познание на човѣшкитѣ нрави, по сила на описание, по очъртание на характе-

ритѣ, по анализа на чувствата — и на най-интимнитѣ — действително е непостигнатъ отъ никого.

Феакийскитѣ моряци оставятъ заспалия Одисей на родния му брѣгъ, до него и дароветѣ. Когато Одисей се събужда, не може да познае родната си земя. Но първата му мисъль е да види, дали моряцитѣ не сж му задигнали подаръцитѣ. Като се увѣрява че не, захваща да се удря съ дветѣ си ржце по бедрата и да плаче високо. Чува го покровителката му богиня Палада, увѣрява го, че е на своя островъ. И сетне заедно двамата кроятъ планове, какъ да накажатъ нахалнитѣ женихи и какъ най-добре да лъжатъ — и то не вече съ думи, а съ дѣла. Най-напредъ богинята го преобразява на истински просякъ, за да не може никой да го познае, нито вѣрниятъ му слуга, божественият свинярь Евмей, нито превѣрната му жена, нито юначниятъ му синъ Телемахъ, нито слугинитѣ — само старото му куче, което умира отъ радость, щомъ вижда или щомъ подушва господаря си ... Да бѣ жива майка му — и тя би го познала — само кучето и майката познаватъ. Но и дойката му го познава и писва отъ радость. Одисей ѝ запушва съ ржка устата и я моли сетне да не го издава. Но Одисей най-напредъ остава при вѣрния си свинярь, божествения Евмей. Ако бихме имали възможность да прочетемъ сценитѣ сь Евмея, бихме видѣли, че действително Евмей е божественъ свинярь.

Одисей разказва много работи на Евмея — но, разбира се, въ това нѣма ни дума истина. Той плете лъжи вѣрноподобни, Одисей е ловъкъ въ лъжитѣ. И все пакъ, на края той казва на Евмей, че Одисей ще се завърне — Одисей казва единствената истина, но Евмей само на това не му вѣрва. Мръква се. Слънцето потъва въ морето. Друмищата се изпълнятъ съ сѣнки, младитѣ овчари се завръщатъ. И Евмей коли едно хубаво прасе — и сетне всичко заспива.

Между туй, богиня Атина отива при Телемаха да го увещава да се върне въ отечеството си, най-напредъ да се отбие при Евмея и отъ тамъ чрезъ вѣрния свинярь скришомъ да извести на майка си, че е дошелъ. Срѣща се съ баща си, не го познава, докато самъ той не му се открие, преобразенъ временно въ истински Одисей. Тогава — разбира се, тогава баща и синъ се прегръщатъ — и се унасятъ въ плачъ, не могатъ съ нищо да спратъ сълзитѣ. Тѣхнитѣ писъци били като писъцитѣ на орлитѣ или на соколитѣ, на които жътваритѣ грабнали малкитѣ, преди да могатъ да си служатъ съ крилцата си.

Най-сетне, Телемахъ разпитва баща си, какъ е пристигналъ. Понеже по инстинктъ се страхува да не би нѣкакъ си баща му да го излъже, ако забрави за малко, че говори на сина си, Телемахъ пита: „Кажи, на кой корабъ доплува, защото не ми се вѣрва да си дошелъ пеши“ — пеши въ единъ островъ, разбира се, може да пристигне само единъ Одисей — и то съ езика си.

Но Одисей сега не лъже. И най-сетне, следъ дълги приготовления, тѣ пристигатъ предъ кжщата. Тукъ старото куче, изоставено на бунището, щомъ подушва господаря си, замахва опашъ, щръква уши, но не може да стане да се довлѣче до Одисея и плаче и умира отъ радость. Женихитѣ, разбира се, посрѣщатъ и изпращатъ просяка, даже го биятъ. Но Одисей мълчи и

търпи. Той мълчи и търпи, дори и като вижда какви дарове даватъ женихитѣ на жена му, за да я спечелятъ. Търпи и се радва, защото знае, че дароветѣ ще бѫдатъ и негови, а Пенелопа — тя е вѣрна.

Следъ много приготовления и следъ много хитрости, Одисей избива всичкитѣ женихи. Въ кѫщата му се отваря истинско сражение съ копия и лѫкове. Следъ разплатата съ женихитѣ, Одисей извиква всички слугини на жена си и следъ като ги накарва да омиятъ кѫщата, избива и тѣхъ, загдето сѫ услужвали отъ сърдце на нахалнитѣ женихи, като сѫ предавали господарката си, целомѫдрената Панелопа. Най-сетне Одисей се открива и на жена си, но тя не му вѣрва, докато той не ѝ разкаже съ всички подробности, какво е брачното имъ легло.

Тепърва тогава си изказватъ сърдцата хитритѣ съпрузи — многопатилиятъ Одисей и превѣрната Пенелопа.

Поезията на Одисея

1. Общи бележки за Одисеята. Одисеята има повече повествувателенъ характеръ. Тя изобразява интимния животъ на човѣка, предимно въ неговото семейство. Затова тукъ нѣма нужда отъ много сравнения, за да се обясняватъ чрезъ тѣхъ по-отвлѣчени или по-непознати работи. Тукъ всичко е близкопознато. Самата Одисея е едно сравнение. По тѣзи причини въ цѣлата Одисея има само 38 сравнения, срещу 182 въ Илиядата.

Тонътъ въ тази поема, както и образътъ на самитѣ събития, е по-мекъ, често идилично сладостенъ. Обществото е съ най-изтънчени нрави. По тѣзи съображения нѣкои сѫ искали да докажатъ, че Одисеята е отъ много по-късно време, отколкото Илиядата. Въ този случай не трѣбва да се забравя, че не войни и мѫжествени гнѣвове и омраза сѫ темата на Одисеята, а семеенъ животъ, желанието на съпругъ да види родина, жена и дете. Освенъ това, и да има дори нѣкои по-сѫществени разлики между живота въ Илиядата и живота въ Одисеята, пакъ не бихме могли само възъ основа на това да твърдимъ, че, понеже Одисеята е отъ друго време, ще е и отъ другъ авторъ. Гръцкиятъ животъ въ онѣзи времена е текълъ тъй бърже, щото ако Илиядата съ буйния си характеръ е творение на тридесетгодишния поетъ, нѣма защо Одисеята съ своя спокоенъ, почти патриаршески тонъ да не е на седемдесетгодишния сѫщи поетъ.

2. Драматическо развитие на отдѣлнитѣ сцени. Колкото повествувателенъ да е характерътъ на Одисеята,

все пакъ и въ нея отдѣлнитѣ разкази сѫ развити като отдѣлни сцени въ драма. Тъй напр. въ V пѣсень съвсемъ драматично е представена срещата на Одисея съ Навзикая. Софокълъ, както е известно, написа възъ основа на този разказъ много хубава трагедия, отъ която сѫ запазени само откѫслеци и други спомени.

Заключителни бележки за Омира

Истина, мнозина се занимаватъ още съ хипотезата за авторството и произхода на Омировитѣ поеми. Едни още клонятъ къмъ Волфовитѣ мисли, именно, че Илиядата и Одисеята не могатъ да бѫдатъ творение на една личность, нито заедно, нито по отдѣлно, а сѫ били съставени отъ много хора презъ много времена. Други поддържатъ по-нови теории. Повечето отъ ученитѣ, обаче, сега приематъ Омира за единъ поетъ и на Илияда и на Одисея. Много привърженици има и мнението, че Илиядата е отъ единъ поетъ, а Одисеята отъ другъ.

Разбира се, никой не отказва, че както въ Илиядата, така и въ Одисеята има много прибавки. Тѣзи прибавки лесно могатъ да се открияТъ. Напоследъкъ има вече издания на поемитѣ, въ които сѫ отбелязани новитѣ работи.

Но и въ това отношение нѣкои отидоха до крайности. Тъй напр. Christ признава за „оригинална Илияда“ само $^{2}/_{3}$ отъ цѣлата поема; знаменитиятъ филологъ Bergk само $^{2}/_{5}$, а най-новитѣ подръжници на теорията за прибавкитѣ $^{1}/_{6}$ — значи отъ 24 пѣсни само 4! Има голѣми разногласия относно отхвърленитѣ части. Едни отхвърлятъ едни, други други, едни се водятъ по единъ принципъ, други по други. Често се премахватъ като неоригинални тъкмо такива пѣсни, които сѫ отличието на Илиядата.

Отхвърля се напр. разказътъ на Елена въ 3. пѣсень, двубоятъ между Париса и Менелая, битката на боговетѣ въ 20. пѣсень, 21. пѣсень, погребението на Патрокла въ 20. пѣсень и пр. Отхвърля се дори и прощаването на Хектора съ Андромаха въ 6. пѣсень. Това прощаване прѣчело на хода на действието. Като че ние можехме другояче по-хубаво и по-бърже да се запознаемъ съ интимния животъ на героя Хектора! Именно чрезъ това запознаване Хекторъ ни става по-близъкъ и ние съ по-голѣмъ

интересъ и симпатия следимъ всичко, каквото той върши или търпи.

Не е чудно, че въ нашитѣ училища още се говори много и надълго за тъй наречения Омировъ въпросъ. Традицията е наложила това, трѣбва да се търпи. Но само разумно. Не бива да се забравя Омиръ зарадъ нѣкакъвъ Омировъ въпросъ. Ето защо, преди да свършимъ, необходимо е да изтъкнемъ ясно, безъ оговорки, че науката сега на драго сърдце забравя т о я Омировъ въпросъ и затова той нѣма своята предишна острина. И никой не бива да дири, дали Омиръ е авторътъ на Илиядата и Одисеята, а дали има нѣкои чужди прибавки въ Илиядата и Одисеята на Омира и какви. Другитѣ спорове бѣха едно отлично упражнение, изиграха своята роля и сега грѣхъ е да се губи време по тѣхъ, време, което може да се употрѣби, за да се обясни поетътъ. Ние изтъкнахме нѣкои моменти изъ Омировия въпросъ, за да се види чрезъ тѣхъ каква е работата въ сжщность и за да блесне по-силно единството и на поета и на поемитѣ, които чрезъ това ставатъ несъкрушими.

И понеже мненията сж били тъй разногласни, понеже всѣко изследване по необходимость се е израждало въ нѣкоя крайна хипотеза или теория, най-благоразумно е да приемемъ дветѣ поеми такива, каквито ни сж предадени отъ древностьта: произведения на гениалния поетъ Омира. Тѣ тъй сж живѣли въ древностьта, тъй сж радвали и ободрявали духа на човѣчеството близо тридесеть вѣка и пакъ тъй цѣли неразложени могатъ да ни пленяватъ въ всѣко време съ вѣчната си истина и хубость.

Омиру приписвани химни, поеми и епиграми

Още въ най-стари времена, като Омирови произведения сж се разпространявали множество химни, поеми и епиграми, но още тогава гърцитѣ не сж приемали сериозно, че това сж произведения на автора на Илиядата и Одисеята.

1. Химнитѣ. Отъ химнитѣ до наше време сж оцѣлѣли 34. Тѣ сж по всѣка вѣроятность отъ около седмото столѣтие преди Христа. Въ гръцката литература като че тѣ сж минали безследно. Химнитѣ преставляватъ поетически въззиви къмъ богове и богини: къмъ Аполона, къмъ Хермеса, къмъ Афродита, къмъ Деметра, Ареса и пр.

По своето съдържание тѣ приличатъ на прелюдии къмъ по-голѣми творения, които сж били рецитирани отъ рапсодитѣ. Въз-

можно е самитѣ рапсоди да сѫ и тѣхнитѣ автори. И, понеже сѫ били пѣти преди рецитациитѣ на Омирови пѣсни, предавали сѫ се като произведения на самия Омиръ.

Не всички химни притежаватъ качествата на едно макаръ и посрѣдствено поетическо творение. Нѣкои отъ тѣхъ сѫ съвсемъ безъ поезия. Като търпими се приематъ химнитѣ къмъ Аполона.

2. Батрахомиомахия. Подъ името на Омира и до сега се издава една 416 стиха голѣма поема за „Войната на жабитѣ съ мишкитѣ“. Това произведение е груба, непоетична пародия на Илиядата. Стилътъ на „Батрахомиомахия“ е недуховито смѣшение на омировски стихове съ суха проза. Хуморътъ тукъ, ако може да се говори за такъвъ, състои въ употрѣбата на възвишени, гръмки фрази за малки и незначителни нѣща.

3. Маргитесъ. Петь-шесть стиха сѫ останали отъ една прочута хумористична поема, която била издадена сѫщо тъй подъ името на Омира и дори отъ Аристотеля цитувана като такава. Заглавието на поемата било Маргитесъ, споредъ името на главния герой Маргитесъ (*μάργος* — глупецъ), „който знаялъ да върши много нѣща, но всичко вършелъ лошо.“

Заедно съ химнитѣ се издаватъ и 17 епиграми, които ще да сѫ отъ толкова ранна епоха. Значение като поетически творения нѣматъ.

Хезиодъ *(Ἡσίοδος).*

1. Общо. Илиядата и Одисеята сѫ били създадени за духовнитѣ нужди на едно предимно аристократическо общество, за наслада на князетѣ и царетѣ, чиито подвизи и приключения сѫ и възпѣвали. За живота на простолюдието непосрѣдствено много малко се говори въ тѣзи голѣми поеми. Само Ахилъ и донѣкѫде Хекторъ се сѣщатъ и за народа.

Въ творенията на Хезиода е отразено съвсемъ друго общество. Тѣ сѫ създадени за хора, които не сѫ се интересували толкова отъ войни или разкази за войнитѣ, а отъ катадневния животъ въ село, въ кѫщи, отъ грижитѣ и борбитѣ за сѫществуване, съ една дума отъ хлѣба. Въ Хезиодовитѣ творения възвишена поезия нѣма, нѣма дори и нѣкаква поезия, а повече поучения за бедния селянинъ, изобличения на подкупни сѫдии, или пъкъ нѣщо като правила и съвети въ земледѣлски календаръ. Тѣзи произведения сѫ написани въ стихове като Омировитѣ, но по съдържание сѫ суха проза, освенъ въ нѣкои изключителни случаи.

Поради приемливитѣ и леснодостѫпни поучения, поради народния духъ, поради негодуването противъ не-

БАН
Институт за литература

правдитѣ на тоя свѣтъ, отъ които страдатъ най-много милионитѣ бедняци, тѣзи Хезиодови произведения сѫ били много популярни въ цѣла Гърция. Проститѣ народни маси сѫ въздигали Хезиода наравно съ Омира, и него сѫ наричали като Омира възпитатель на народа. Въ тѣзи произведения не говори единъ скритъ задъ разказа поетъ, а една личность, която всичко сама чувствува, сама ликува или негодува. Явно е, че авторътъ ще да е прострадалъ изразеното отъ него зло.

2. Животъ. И наистина, биографията на Хезиода напълно обяснява както съдържанието, така и тона на съчиненията му.

Хезиодовиятъ баща билъ родомъ отъ еолийската колония въ Мала-Азия Киме. Принуденъ отъ тежка неволя, той се преселва въ разположеното подъ политѣ на Хеликонъ беотийско село Аскра. Хезиодъ вѣроятно ше да е билъ роденъ още въ Азия. По склоноветѣ на Хеликона Хезиодъ пасълъ овци. Тамъ той слушалъ пѣснитѣ на музитѣ. Тѣ научили и него да пѣе — тъй ни разправя самъ авторътъ. Следъ смъртьта на баща му, братъ му заграбилъ всичкото наследство, а подкупенитѣ сѫдии узаконили това престѫпление. И Хезиодъ съ просяшка тояга тръгналъ изъ свѣта да разправя за неправдитѣ на лошитѣ хора. За смъртьта на поета не се знае нищо положително.

Хезиодъ ще да е живѣлъ вѣроятно презъ първата половина на осмото столѣтие.

3. Съчинения. Отъ поемитѣ, които сѫ останали до наше време подъ Хезиодово име, негови ще да сѫ:

1) **Дѣла и дни** (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι*) — упрѣци и съвети къмъ брата на поета, поучения за селянитѣ въ практически работи, изобличения на подкупенитѣ сѫдии и календаръ. Въпрѣки сухостьта, авторътъ на нѣкои мѣста се издига до поезията, особено когато ни разказва за Пандора, за петтѣ вѣка на човѣчеството. Поученията къмъ земедѣлцитѣ сѫ чиста проза, но и тамъ има нѣкои слабо поетически мѣста. Календаръть е пъленъ съ суевѣрни предпазвания.

2) Отъ другитѣ съчинения, нздавани подъ Хезиодово име, „Р о д о с л о в и е на боговетѣ“ (*Θεογονία*) може да се приеме като творение на Хезиода. Както показва и самото заглавие, „Теогонията“ е родословие на боговетѣ. Но напраздно ще диримъ въ тѣхъ подробно разказани митове за боговетѣ, освенъ нѣкои мѣста, като напр. за Пандора и за Прометея. Иначе, поемата прилича повече на описъ на имена, отколкото на разкази за боговетѣ. Въ всѣки случай, това съчинение е първиятъ опитъ за систематично

изложение историята на боговетѣ. Съчинението се е завършвало съ единъ подробенъ каталогъ на жени, отъ който сж запазени около стотина стиха.

Титаномахията е най-хубавата часть на съчинението. Съ широкъ замахъ се представя битката между олимпийцитѣ и титанитѣ. Но пакъ безъ поезия.

Освенъ тѣзи две главни съчинения, Хезиоду сж били приписвани и нѣкои други, като сухата и посрѣдствена работа „Щитътъ на Херакла“, грубо и безвкусно подражание на „Ахиловия щитъ“ въ Илиядата, сетне поемитѣ „Меламподия“, „Астрономия“, „Съветъ на Хейрона“ — всички изгубени и всички оценени още въ най-разни времена като работи безъ всѣка литературна стойность.

4. Значение. Хезиодъ е влиялъ много на гърцкия народъ, особено на проститѣ маси. Влиянието му върху поезията е нищожно. Дори и поети като Виргилия, които се гордѣятъ съ Хезиода като съ свой учитель, въ сжщность само материалитѣ сж взели отъ него, поезията сж дали тѣ сами, както е напримѣръ случаятъ съ „Земедѣлието“ на римския поетъ. Въ последното съчинение има много поезия дори и кога се говори за съвсемъ прозаични предмети, докато въ Хезиодовото е съвсемъ обратното.

Съ никакъвъ поетическо-естетически масщабъ не бива да се мѣрятъ съчиненията на Хезиода. Тѣ сж проза въ стихове. И ако Хезиодъ не ги е съставилъ въ проза; то причината на това е обстоятелство, че тогава прозата не е била тъй позната.

Епически цикълъ

1. Общо. Може да се приеме, че преди Омира е имало поети и поеми, които ще да сж се предавали устно или чрезъ нѣкакви знаци, начъртани върху плочки. Омиръ е затъмнилъ всички свои предшественици. И сега само неговиятъ духъ живѣе. Но и следъ Омира сж били създавани много епически поеми отъ разни автори. Стремлението на тѣзи поети е било да допълнятъ, да закржглятъ Илиядата и Одисеята. Тъй напр. Илиядата описва или представя само нѣколко деня отъ троянската война, която е траяла цѣли десеть години. Поради това нѣкои поети сж разказвали, какво ще да е ставало въ другитѣ години съ другитѣ герои и пр. Така сжщо и Одисеята разказва възвръщането само на Одисея. Трѣбвало е да се разкаже, каква е била сждбата на други герои. Сетне, много легенди, за които въ Илиядата и въ Одисеята се е загатвало само, поетитѣ сж доразвивали. По такъвъ начинъ тѣ сж закржглявали историческитѣ си знания. *Κύκλος* кржгъ, *κυκλικός* — cyclus — отъ тамъ името „цикълъ“, „епически цикълъ“, или „циклически поетъ“. Гърцитѣ въ безкритични време-

на сѫ приписвали и тия произведения на Омира, но не сериозно, а само по навикъ. Иначе тѣ много рѣзко сѫ дѣлили Омира отъ циклицитѣ. Аристотель напр. не ги смѣта за поетически произведения. Тѣ сѫ били важни по своя материалъ, отъ който е черпила трагедията много сюжети. Отъ тѣхъ сѫ останали дребни нѣколко откѫслека и много заглавия. Трагицитѣ съ своитѣ трагедии сѫ предали въ по-хубава форма легендитѣ, тъй че не е имало нужда отъ грубитѣ източници.

2. Поеми. По-забележителни отъ циклическитѣ поеми сѫ били „Тиваидата“ (сравни трагедиитѣ „Седмина противъ Тива“, „Едипъ-царь“, „Едипъ Колонски“, „Антигона“), „Киприя“, която свършва тамъ, отъ гдето започва Илиядата; „Етиопията“, прочутата на времето си тъй наречена „Малка Илияда“, „Падането на Троя“, „Възвръщанията“, „Телегонията“ и др. Тѣзи поеми сѫ създавани въ разни времена до края на шестото столѣтие преди Христа. За много отъ тѣхъ могатъ да се узнаятъ и авторитѣ — било чрезъ самитѣ поеми, било чрезъ сведенията въ съчиненията на старитѣ писатели.

II. История

Първитѣ времена

1. Проза. Илияда, Одисея и произведенията, които споменахме до сега, сж въ стихове. Въ стихове ще да сж писали дълго следъ Омира всички гърци, които сж искали нѣщо да кажатъ и да отбележатъ не само за предъ нѣколко души и за момента, а за цѣлъ народъ и за много време. Едва въ началото на шестото столѣтие преди Христа, въ свръзка съ разнитѣ смѣтки и бележки отъ катадневния животъ, започнали да излизатъ и по-дълги съобщения, разкази, предания и въ несвързана речь (oratio soluta), въ речь устремена все напредъ безъ повторенията на ритмата, безъ контрола на стиховата мѣрка, зарадъ което тази речь се нарича проза, prosa, т. е. proversa oratio, устремена напредъ. Разбира се, и за античната и за модерната литература не по този външенъ белегъ въ речьта трѣбва да се различава поезията отъ прозата. Както отъ тогава, така и отъ сега има много съчинения, които сж въ prosa oratio и не сж проза; други пъкъ, които сж въ стихове, безъ да сж поезия. Поезия, както показва и самото име (ποίησις — ποιέω — творя) означава, че това, което ни се разказва, не е станало, а е сътворено, измислено и представено съ срѣдствата на въображението. Щомъ това е тъй, тогава само въ този смисълъ бихме могли дори до края на шестото столѣтие преди Христа, всички съчинения, били тѣ въ стихове или не, да наречемъ поезия. Защото действително и тѣхното съдържание е било почти цѣло ποίησις, измислено.

2. Начало на прозата. Едни отъ тѣзи съчинения сж разказвали за битието на вселената и на човѣка, други пъкъ сж отбелязвали преданията за разни събития отъ миналото. Твърде често и самитѣ предания сж били измислювани отъ тогова, който ги е отбелязвалъ. Приказки за богове и царе, спомени отъ битки, особено за основа-

ния на градове и селища и за самитѣ основатели. Понеже най-разпространени сж били Илияда и Одисея, най-голѣмо влияние е оказалъ и тѣхниятъ езикъ. По тѣзи причини и езикътъ на тѣзи поеми билъ приетъ за първитѣ времена като езикъ почти за всички писания. Тоя езикъ е отъ ионийския диалектъ.

3. История. И името и с т о р и я (*ἱστορία* — изследване разузнаване, осведомяване) е ионийска дума. Отъ прозаическата литература следъ епоса най-рано се появи историята. И това съвсемъ не е случайно, а е твърде естествено последствие. Защото епосътъ е единъ видъ история, историята е епосъ. Така си обясняваме две нѣща: едното е, че първитѣ прозаически съчинения сж история; другото е, че тѣзи съчинения сж на ионийски диалектъ, дори и факта, че самитѣ първи историци, начело съ „бащата на историята", сж ионийци.

4. Първитѣ историци. Разбира се, за най-първитѣ времена нѣма да правимъ разлика между лѣтописци и историци, даже и между географи, родословиеписци, биографи и историци. Най-забележителни отъ тѣхъ сж Х е к а т е й отъ Милетъ, който е цъвтѣлъ въ началото на петото столѣтие. Неговитѣ книги сж били повечето описания на земи, примѣсени съ разни легенди за събития и личности. Сетне лидиецътъ К с а н т о с ъ, цъвтѣлъ въ срѣдата на петото столѣтие, който е написалъ историята на своето отечество.

5. Ферекидъ. Съвременникъ на Хекатея, нареченъ още генеалогътъ, е първиятъ прозаикъ отъ Атина. И той е писалъ на ионийски диалектъ. Неговото главно съчинение е съдържало родословието на боговетѣ и на благороднитѣ родове, примѣсено пакъ съ много приказки и предания. Малко по-късно въ петото столѣтие е живѣлъ Х е л а н и к о с ъ отъ Митилинъ, съвременникъ на Херодота и Тукидида. Повечето отъ неговитѣ съчинения сж били лѣтописи, но е имало и много истории, историята на Атина, на Аргосъ, на Беотия, на войни като троянската и пр.

Както казахме и по-горе, произведенията на всички гореизбрани мжже и на другитѣ тѣхни съвременници и съподвижници сж били преизпълнени съ невѣрни сведения, съ измислици, съ басни. Поради това именно и Тукидидъ, който искалъ да бжде достовѣренъ изследователь на

минало и на сегашно, да бѫде историкъ въ истинската смисъль на думата, много рѣзко, но много право се произнася за тѣхъ и ги нарича книги за забава и безъ каква да е научна стойность. Отъ тѣзи съчинения не е запазено ни едно.

Херодотъ *(Ἡρόδοτος).*

1. Биография. Строгата присѫда на Тукидида донѣкѫде засѣга и Херодота отъ Халикарнасъ, нареченъ „баща на историята“. Но Херодотъ по никой начинъ не трѣбва да се смѣсва съ другитѣ преди и съ него. Той е надминалъ всички съ дълбокия замисълъ на своята работа и съ прелестьта на неподражаемия си стилъ. Неговитѣ съчинения, написани сѫщо на ионийски диалектъ, сѫ запазени и до насъ и съставляватъ неоценима по хубостьта си часть отъ всеобщата литература.

Херодотъ билъ роденъ, както разправя съотечественикътъ му Дионисий, малко преди персийскитѣ войни и живѣлъ до въ първитѣ години на пелопонезскитѣ, приблизително между 484. до 425. година. Както ни се предава, пъкъ и както казва той самъ и както личи отъ новитѣ съчинения, Херодотъ е пѫтешествувалъ и странствувалъ по свѣта доста много. Въ 445. г., както се предава, той прочелъ часть отъ своето съчинение въ Атина предъ народа и отъ държавата получилъ десеть таланта, около 60 хиляди лева, съобразно съ тогавашната стойность на паритѣ, равна на днешната сума 150 хиляди лева. Тъй силно е било впечатлението на атинянитѣ отъ новия гений въ литературата, ако и да не може да се откаже, че въ случая ще да е повлияло твърде много и обстоятелството, че Херодотъ описва великитѣ борби на гръцката нация съ страшния врагъ и че представя поражението на перситѣ като божие възмездие надъ дръзкитѣ варвари, които се самообълщавали, че ще могатъ да погубятъ такава свѣтла култура, като гръцката. И най-голѣма слава за победата той отдавалъ следъ боговетѣ на атинянитѣ. Въ Атина Херодотъ се сближилъ съ най-виднитѣ мѫже, особено съ сродния нему по духъ великъ трагикъ Софокълъ. По-сетне той се преселилъ въ новооснованата атинска колония въ южна Италия Туриой. И отъ тамъ той е пѫтувалъ доста много изъ Италия и

въ Сицилия, връщалъ се е нѣколко пѫти въ Атина и е умрѣлъ вѣроятно въ Италия, и то въ Туриой.

2. Съчинение. Както казахме, главната тема на Херодотовото съчинение е историята на голѣмитѣ борби на елинитѣ съ варваритѣ въ време на персийскитѣ царе Дарий и Ксеркъсъ. Съчинението му е раздѣлено на деветь книги по името на деветтѣ музи. Това разпредѣление е направено отъ александринскитѣ граматици, а не отъ самия авторъ. Какъ е нарекълъ самъ Херодотъ своето съчинение и дали въобще го е довършилъ или не, точно не можемъ да знаемъ.

3. Предметъ. Както казва самъ авторътъ въ началото на своята история, той е искалъ да увѣковѣчи спомена за великитѣ подвизи на гърцитѣ и на варваритѣ и да изследва *(ἱστορέω)*причинитѣ на борбитѣ между Азия и Европа. Но той захваща отъ най-стари времена, вдълбочава се много и въ самата митология. Тъй че съчинението му, докато се заеме съ специалната задача, съдържа едно доста подробно изложение на всички исторически събития до персийскитѣ борби. Освенъ това, благодарение на пѫтешествията и на странствуванията си изъ повечето отъ познатитѣ въ онова време земи, той се е запозналъ съ нравитѣ, легендитѣ, религиитѣ, законитѣ, градоветѣ, растенията и животнитѣ на всички страни, които е обходилъ. Неговото голѣмо любознание е било подпомагано отъ бодрата му наблюдателность. И, разбира се, всичко, каквото е видѣлъ самъ или узналъ отъ разпитване, той е предавалъ въ историята си, като го е подвъргвалъ предварително на критиката на своя ясенъ и правдолюбивъ умъ. Неговата история много прилича на една историко-географическа енциклопедия, съ тая разлика само, че цѣлата енциклопедия, има душа и то е д н а душа.

4. Единство и редъ. Затова не сѫ прави, най-малко не сѫ лишени отъ лекомислие обвиненията на нѣкои критици, които отричатъ единство и редъ въ съчинението на Херодота. Отъ всички глави на деветтѣ книги говори е д н а и все една дълбока мисъль, сѫщо като отъ всѣко действие на нѣкоя огромна трагедия отъ Есхила. Свиди се на боговетѣ всѣко прѣкомѣрно щастие на смъртнитѣ. Особено когато тѣзи смъртни гордо дигатъ глава и се забравятъ. Боговетѣ имъ пращатъ тогава жестока

мъзда въ видъ на неизбѣжни страхотни бедствия. Така сж погубени Крезъ, Поликратъ, Пелиандъръ, Ксеркъсъ и много други земни синове, които сж искали да съперничатъ по щастие на боговетѣ. Това е именно и единството на съчинението. Отъ него не е далече и единството на Есхиловитѣ трагедии, напр. „Перситѣ“, „Прометей“ и пр. Само че, докато у Есхила възмездието иде поради престжпления, у Херодота то произхожда само отъ волята на боговетѣ, които не искатъ и не допускатъ никого да имъ съперничи. Това е идейното единство. Но не липсва и литературно единство. Разбира се, Херодотъ не бърза къмъ изхода, non semper ad eventum festinat, за да се изразя съ думитѣ на Хорация. Той се забавя съ многобройни отклонения, съ преплетени анекдоти безъ историческа стойность, съ описания, които често не засѣгатъ непосрѣдствено темата на съчинението му. И все пакъ, единството и въ този смисълъ върви заедно съ всички разкази по всички криволици на голѣмитѣ пжтища и на тѣснитѣ пжтеки. И главното е, че това единство се чувствува много по-силно, отколкото би могло да се опредѣли.

5. Недостатъци. Ако може да се говори за недостатъци на Херодота, то тѣ ще сж само следнитѣ. Първо, Херодотъ винаги съ сжщия спокоенъ и блаженозвученъ тонъ разказва най-противоположни по духъ и по значение събития: забавнитѣ приключения на нѣкой египетски харамия, възвишената и трагична самоотверженость при Термопилитѣ и епическата битка при Саламинъ. Сякашъ авторътъ не е достжпенъ за силни вълнения, ни за възторзи. Но не се ли забелязва и у Омира сжщото? Поне на нѣкои мѣста?

Другиятъ упрѣкъ, който наистина би могълъ да се направи на Херодота като авторъ, ако въобще можемъ да смѣтаме съчинението му завършено, е следниятъ: съчинението му нѣма заключение, или по-право, нѣма казано направо това, което се доказва отъ фактитѣ. Преди всичко, това още не е недостатъкъ, още не значи, че Херодотъ е останалъ хладенъ предъ триумфа на Гърция надъ Персия, на свободата надъ деспотизма, на цивилизацията надъ варварството. После, въпросъ е дали химнитѣ на финала биха изразили това, което се казва отъ самия разказанъ подвигъ.

6. Планъ. Може да се каже, Херодотъ следва плана на Омировата Одисея. Както видѣхме, и тамъ поетътъ събира нишкитѣ на произведението отъ две страни: отъ една страна скитането и патилата на Одисея, отъ друга страна очакванията и страданията на неговата съпруга. И не само въ това си приличатъ двѣтѣ произведения. И Херодотъ, както Омиръ, пръска по пѫтя си дълги разкази, стари предания, древни традиции, житейски мѫдрости. Сѫщо и въ изпълнението приликитѣ сѫ голѣми. Чудно хубавъ разказъ, пъстъръ, съ свежа прелесть, естественъ и простъ като приказка. И Херодотъ като Омира съединява две противоположни и въ сѫщото време най-силни достоинства, съединява ги въ безпогрѣшна хармония: съзнателно изкуство и пленителна наивность.

7. Разпредѣление. Съчинението се дѣли на две главни части. Въ първата авторътъ ни запознава съ произхода на всѣки единъ отъ двата народа, които ще подематъ борбата единъ срещу другъ. Персийското царство се образувало постепенно-постепенно отъ разни племена на Азия: мидийци, лидийци, асирийци, египтяни. То се е сблъснало съ Тракия, Скития, Етиопия и Лидия. Ето и на тѣзи страни историята се описва подробно. И така, ние можемъ добре да научимъ, какво сѫ придали тѣ или отнели на силата на Персия. Сѫщиятъ способъ е и за гръцкитѣ племена и държавици. И тѣхното минало и сегашно се разказва подробно. И когато положението на двамата противника е вече ясно опредѣлено, Херодотъ започва втората часть — войната — и стига дори до Платея.

Тукидидъ *(Θουκυδίδης)*.

1. Биография. Херодотъ бѣ създалъ историята, която иска само да повествува; Тукидидъ създаде историята, която повествува и сѫди.

Тукидидъ е роденъ атинянинъ. Родилъ се е около 471. год. преди Христа, като синъ на много знатно семейство, което произхождало отъ единъ тракски царь Олоросъ. Учители сѫ му били философътъ Анаксагора и риторътъ Антифонъ. Той е преживѣлъ голѣмата чума въ Атина, жертва на която стана Перикълъ и която той съ безподобна живость описва. Още отъ рано, като всѣки виденъ атинянинъ, и той се е вмѣсилъ активно въ полити-

ческия животъ на родината си и е билъ началникъ на една часть отъ флотата въ 423. год. край тракийскитѣ брѣгове. Той е трѣбвало да спаси застрашения отъ Бразидасъ градъ Амфиполисъ, но пристигналъ късно и градътъ падналъ. Поради това атинянитѣ го осждили на смърть. Но Тукидидъ отишелъ на доброволно изгнание въ своитѣ тракийски владения. Свободното си време до края на живота си той е използувалъ, за да напише историята на пелопонезската война, въ която самъ е взелъ участие въ начало, а после като изгнаникъ е следилъ всѣко събитие. Той е умрѣлъ въ 401. год., вѣроятно убитъ, безъ да може да види още веднъжъ отечеството си. Поради внезапната му смърть и историята му останала недовършена. Описанитѣ въ нея събития стигатъ само до 411. година.

Споредъ едно предание, той билъ чулъ Херодота, когато челъ своята история, билъ заплакалъ отъ вълнение и билъ се решилъ да стане самъ историкъ. Въ всѣки случай, той самъ ни казва, че отъ рано се готвилъ да опише пелопонезскитѣ войни, защото разбралъ, че тази борба ще бжде дълга и ще надмине по значение всичко преди нея.

2. Характеръ. Отъ самото съчинение на Тукидида можемъ да правимъ важни заключения за характера и темперамента на автора. Остро прониква неговото наблюдение въ деянията както на отдѣлнитѣ личности, така сжщо и на цѣли народи. Затова е нареченъ най-дълбокия психологъ между писателитѣ на старото и на новото време. Тукидидъ не се стрѣска дори и когато се събератъ всички бури предъ него. Той се вълнува като личность отъ силнитѣ явления, но не се зашемедява дотамъ, щото да изгуби равновесие въ сжжденията си или да се повлѣче подиръ странични влияния, било отъ слабость къмъ отечеството си или отъ омраза къмъ Спарта. Той дири истината, все едно дали е тя въ Атина или между неприятелитѣ на Атина. Ако се показва нѣкжде пристрастенъ, то ще е само въ омразата си противъ предразсждъцитѣ и противъ всѣко непровѣрено нѣщо. Затова той е тъй рѣзъкъ въ изразитѣ си противъ Омира, но не противъ Омира като поетъ, а като източникъ за история или по-право противъ тия, които разправятъ история въ основа на единъ поетъ. Антирелигиозенъ не е билъ, но

далечъ е билъ отъ мисъльта да свързва човѣшкитѣ работи на тоя свѣтъ съ желанията на боговетѣ. Човѣкъ се бори съ човѣшки сили, богъ не му прѣчи, не му помага.

3. Съчинението му. Тукидидъ като писатель. Съчинението на Тукидида „История на пелопонезскитѣ войни“ е подраздѣлено на осемь книги. Както казахме, то е недовършено. То не е книга за развлѣчение, не е научень трактатъ, а ржководство за държавнитѣ мжже, съкровище за поука на всички времена *(κτῆμα εἰς ἀεί)*. Защото той вижда въ човѣка на своя вѣкъ човѣка на всички времена. „Човѣшката природа въ основитѣ си не се измѣнява, стечението на обстоятелствата въ продължение на вѣковетѣ ще произвеждатъ винаги едни и сжщи или поне подобни събития“.

Херодотъ, както казахме, разказва всичко съ еднакъвъ тонъ, приказки, анекдоти и геройски подвизи. Тукидидъ избира фактитѣ и имъ дава мѣсто споредъ тѣхната важность. Херодотъ отъ нищо не измѣнява своя тонъ, ни своя начинъ за писане. Тукидидъ, безъ да се увлича отъ каквито и да било страсти, само защото събитието иска това за себе си поради своето значение, често е развълнуванъ и драматиченъ. Блика животъ въ блѣскавото описание на атинската армия, когато потегля къмъ Сицилия. Мраченъ, трагиченъ и мощенъ патосъ тежи въ описанието на сжщата армия, когато тя се връща разбита. А въ началото на своята книга, когато се разправя съ източницитѣ, преданията и съ влиянията на поетитѣ, Тукидидъ ни се представя като нѣкой историкъ съ сурова, неумолима научность и трезвость. И тази негова трезвость пъкъ, отъ друга страна, му дава възможность да стои съ ясни очи и съ неразколебано внимание всрѣдъ борбитѣ на нечувани страсти между съгражданитѣ му. Така той улавя и неподражаемо предава тласъцитѣ отъ външнитѣ събития въ духоветѣ на гражданитѣ или влиянието на страститѣ върху постжпкитѣ на отдѣлната личность и на народитѣ. Прочетете шумнитѣ разисквания на атинянитѣ по сицилийската война. Безумно заслѣпение, духъ на упорито неблагоразумие и на заблуждение тласна държавата къмъ тая сждбоносна авантюра. Никой не може да слуша разсждъка, логиката: само страстьта заповѣдва, всѣко съпротивление разпалва още повече. И всичко това Тукидидъ постига съ единъ стилъ, който

съдържа повече мисли, отколкото думи. Такъвъ се явява той и въ характеристиката на хората, на държавнитѣ мжже, въ речитѣ, които влага въ устата на действующитѣ лица. Особено забележителни сж речитѣ. Тѣ, разбира се, не сж държани отъ лицата въ действителность, а сж приблизителни на онѣзи, които сж били или биха били наистина държани, или сж просто съчинени изцѣло отъ Тукидида, но тѣ съдържатъ всички качества на живитѣ речи. Както е известно, Демостенъ е намѣрилъ и изострилъ своя гений въ тѣзи речи.

Сбитъ е слогътъ на Тукидида, много мжчно се чете. Въ единъ само изразъ иска той да събере много важни и разнообразни събития и мисли. Отъ това и езикътъ му е много суровъ, предложенията често като че сж наблъскани само съ мисли безъ обяснения. Човѣкъ трѣбва винаги да е на щрекъ и постоянно да чете не само това, което е написалъ авторътъ, а и това, което при самото четене се пише между редоветѣ.

Ксенофонтъ *(Ξενοφῶν)*.

1. Биография. По всичко противоположенъ на Тукидида е Ксенофонтъ отъ Атина, най-популярниятъ школски авторъ. Неговата слава далечъ не отговаря на неговото значение, като историкъ. Тя се храни главно отъ лекостьта и гладкостьта на неговия правиленъ слогъ.

Ксенофонтъ е роденъ въ 445. г. и е умрѣлъ въ 355. г. въ Коринтъ. Отначало той ще да искалъ да стане философъ и е билъ единъ отъ най-преданнитѣ ученици на Сократа. Скоро обаче разбралъ, че е по-пригоденъ за войникъ, отколкото за ученъ и встжпилъ на служба у персийския князъ Киръ, който го опълчилъ противъ брата си Артаксеркса, за да му вземе престола и царството. Киръ падналъ въ битката при Кунакса (401.). И Ксенофонтъ, както ни разправя самъ той, съ рѣдка съобразителность и храбрость извелъ изъ Азия десеттѣ хиляди гърци, които били заедно съ него на служба у Кира. Колебливъ въ своитѣ идеи, почти безъ идеи и идеали и безъ чувство за отечество, той, намѣсто да се върне въ Атина, постжпва на служба въ Спарта пакъ заедно съ доведенитѣ отъ Азия бездомници. И въ битката при Коронея (394.) той се би ожесточено противъ

родината си. Атинянитѣ го осждили за измѣна, но Ксенофонтъ билъ възнагражденъ съ едно имение отъ спартанския царь Агезилая, когото той винаги вѣнцехвалилъ.

Въ имението си Ксенофонтъ се предалъ на писателство и работилъ тамъ и живѣлъ съ жена си идилично, докато билъ прокуденъ и отъ тамъ следъ победата на тиванцитѣ при Левктра. Той избѣгалъ въ Коринтъ, гдето и умрѣлъ.

2. Съчинения. Както животътъ на Ксенофонта е билъ безъ принципи, безъ идеали, безъ дълбоки пориви, така и неговата писателска дейность. Той е писалъ за всичко, каквото му е попаднало. И за всичко само като любитель, и то любитель безъ особено увлѣчение. Въ днешно време той би станалъ отличенъ авторъ на календари и на готварски книги, защото той е разбиралъ отъ всичко. Ловъ, домакинство, военно изкуство, търговия, скотовъдство, финанси, кучета, коне, даже се опиталъ да философствува, разбира се, последното много скромно, защото той е смѣсвалъ философията съ безсолни разговори и анекдоти, както се вижда отъ неговото съчинение „Възпоминания за Сократа“, гдето Сократъ е представенъ не като дълбокъ мислитель и мждрецъ съ възвишени идеали, а като нѣкой праведенъ бърборко. Не по-друго впечатление оставя и неговиятъ отекчителенъ романоживотописъ „Възпитание на Кира“. Сжщо така безцвѣтни сж и неговитѣ съчинения като „Угощение“, „Апология на Сократа“, дветѣ ржководства за службата на конницитѣ, едно за офицери, друго за обикновени войници и пр. и пр. Ксенофонтъ се е осмѣлилъ даже да стане продължитель на Тукидида и е написалъ една дребнава, безкритична „Гръцка история“, която започва отъ тамъ, кждето свършва Тукидидъ. Историята му се отличава съ невъобразимата си пустота и безцелность. Единственото съчинение, което говори за темпераментъ и сила на автора, е „Атинска държава“, стара полемична брошура противъ демокрацията на атинянитѣ. Но сега, по много важни причини, не всички учени признаватъ това съчинение за Ксенофонтово.

4. Анабазисъ. Едно само отъ съчиненията на Ксенофонта е хубаво и необикновено, и то само за коректния си, естественъ, макаръ и доста отекчителенъ стилъ. То е описанието за възръщането на десеттѣ хиляди подъ

предводителството на Ксенофонта — „Анабазисъ“. Преди Ксенофонтовия „Анабазисъ“ излѣзло едно друго описание отъ другъ авторъ. Въ това описание не се споменувало нищо за храбрия Ксенофонтъ. Възмутенъ отъ това, Ксенофонтъ написва самъ едно „Възвръщане“ и го издава подъ чуждо име. И въ това съчинение на всекжде туря себе си на първо мѣсто, като душа на похода и изхода. За да се покрие по-добре и за по-силенъ ефектъ по отношение на славата му, той говори все отъ трето лице, за да се мисли, че другъ хвали Ксенофонта, а не Ксенофонтъ Ксенофонта.

„Анабазисъ“ действително нѣма равно на себе си съчинение, що се отнася до гладкость и коректность на стила. Но му липсвала дълбочина.

5. Другитѣ историци. Отъ съчиненията на другитѣ историци на това време до насъ сж останали само нѣкои откжслеци. Ктезиасъ е написалъ асирийска и староперсийска история. Сиракузянитѣ Антиохъ и Филистъ — историята на Сицилия, но безъ особенъ талантъ. Ефоросъ се опиталъ да напише Всеобща история, но не можалъ да довърши дѣлото си. То било продължено отъ сина му. А Теопомпъ отъ Хиосъ написалъ 58 книги „Филипика“, нѣщо като история на Филипа Македонски, но съ много отклонения въ областьта на цѣлата история на времето. Той е искалъ да продължи и съчинението на Тукидида съ своята „Еленика“, история на Гърция въ 12 книги.

ЧАСТЬ II

ЛИРИКА и ФИЛОСОФИЯ

I. Лирика

Развой на лириката

1. Произходъ и начало. Въ намъ известното начало на гръцката поезия е сѫществувалъ само епосътъ, главни представители на който сѫ Илияда и Одисея. Новитѣ родове е трѣбвало тепърва да се създаватъ. Винаги гръцката поезия въ всичко се е развивала споредъ живота на епохата си. Отъ живота, който е изобразенъ въ дветѣ голѣми поеми, ние не бихме могли да очакваме да се създаде нѣщо друго, освенъ хероически епосъ, възпѣвания на славни герои и подвизи на князе, въобще описания на приказно минало. Защото тоя животъ е патриархаленъ. Въ него сѫ били важни интереситѣ и дѣлата на господаря, никой не е питалъ за отдѣлната личность изъ народа. Пѣснитѣ сѫ възпѣвали неговитѣ дѣла и то само за неговитѣ уши. Пѣли сѫ само за царе и на царе. Така че епосътъ съ право можемъ да наречемъ царски. Лириката, която предава правитѣ чувства и впечатления на отдѣлната личность, на автора, съвсемъ не е могла да се яви въ такова време. Пъкъ и никой не се е интересувалъ отъ това, какво мисли едно лице отъ народа, а само отъ това, какво е извършилъ Ахилъ, Агамемнонъ или Одисей. Ето защо тогава лириката не е сѫществувала като отдѣленъ поетически видъ самостойно. Иначе, въ самата Илияда и въ Одисеята има много лирични моменти, и то много силни и отъ най-разнообразенъ характеръ. Много описания на природни явления или на събития отъ живота на хората и на животнитѣ, особено въ сравненията, не сѫ друго нищо

освенъ лирика. Ураганътъ, който разпаря до дъно гърдитѣ на морето, както страхове и грижи разпарятъ гърдитѣ на човѣка; ясното звѣздно небе въ тиха нощь, като мирътъ въ сърдцето на овчаря, кога нѣма отъ никжде опасность. Небето, което внезапно се разведрява отъ духването на нѣкой вѣтъръ, както се разведрява душата на цѣлъ народъ, следъ като се премахне причината на неговитѣ страхове и пр. и пр. Но въ Илиядата и Одисеята има и права лирика. Победнитѣ пѣсни на Ахила, следъ като убива Хектора, покъртителнитѣ себеотрицания на уязвената въ дънъ-сърдце Елена, въздъхътъ на мълчаливия като скала Аяксъ, който извиква да се махне мрачната мъгла отъ около него, че ако умре, да умре въ свѣтлина. Дори понѣкога и самиятъ Омиръ се увлича въ тжжни лирически възгласи отъ свое име. Така, когато описва, какъ Ахилъ влачи милата глава на Хектора, или когато самъ поетътъ си спомня за идиличното време на Троя въ 22. пѣсень.

Но всичко това е много малко и, главното, както казахме, несамостойно.

Трѣбваше всецѣло да се измѣни времето, за да се измѣни и поезията.

Скоро гръцката нация отъ Мала Азия до Сицилия се освободи отъ опеката на своитѣ патриарси. Народътъ се опита самъ да се урежда и управлява, или да си избира само по своя воля, кой да му заповѣдва. По тоя начинъ отдѣлната личность, макаръ и безъ всѣка видность, доби голѣмо значение. И тя чувствуваше това свое значение. Самосъзнанието бѣ вече изворътъ на човѣшкитѣ или народнитѣ дѣла, а не волята или произволътъ на нѣкой безотговоренъ царь. И всѣки, който носѣше въ себе божията искра на поезията, нѣмаше защо да тревожи духоветѣ на миналото или на умрѣлитѣ герои и царе, а можеше всичко да намѣри самъ въ своята душа, можеше да има собствени впечатления отъ нѣщата въ свѣта и да ги изказва направо и отъ свое име. И той можеше да бжде разбранъ отъ своитѣ близки. Защото у всички бѣ заработило самосъзнанието.

Така се роди лириката и живѣ дълго, следъ като биде измѣнявана по форма нѣколко пжти, споредъ исканията на времената.

Пѣсень, музика, стихъ, първи лирици и тѣхнитѣ творения

1. Първи лирици. Отначало и до късни времена музиката е била нераздѣлна отъ поезията. Първитѣ лирици даже изглежда да не сѫ били нищо друго освенъ компонисти на Омирови или Омировски текстове и химни.

Такива сѫ били донѣкѫде и тѣзи отъ първитѣ лирици, за имената и за дѣлата на които нѣщо знаемъ. Олимпосъ е живѣлъ въ края на 8. столѣтие. Той е компониралъ мелодии за богослужение, тѣзи мелодии сѫ се наричали номи. Другъ, по-прочутъ отъ него, е компонистътъ Терпандъръ отъ Лесбосъ, отъ първата половина на седмото столѣтие. И той сѫщо тъй е нагласявалъ разни химни и молитви на мелодии. Какви сѫ били текстоветѣ на неговитѣ пѣсни, не знаемъ. Но сигурно е, че тогавашнитѣ лирици много малко сѫ съчинявали текстове, а сѫ взимали готови изъ Омира или изъ другитѣ поети, на които съчиненията сѫ изгубени. За Терпандъръ се предава, че билъ направилъ отъ простата четириструнна лира седмострунна и година за по-сложни мелодии.

Инструментитѣ сѫ били твърде първобитни. Обикновено обтегнати нѣколко струни върху нѣкое кухо тѣло. Отначало дори за това е служила черупката на костенурката, заради което въ съчиненията на повечето гръцки и римски поети лирата се нарича просто костенурка (χέλυς — testudo). По тонъ всички струнни инструменти сѫ си приличали единъ на други, макаръ и да сѫ носили разни названия, като форминксъ, китарисъ, лира и пр. Съ тѣзи инструменти обикновено самъ поетътъ (пѣвецътъ) е пригласялъ на своята пѣсень. Но е имало и други, тъй наречени духови инструменти, които сѫ се състояли отъ една цевь съ нѣколко отверстия. Тѣзи инструменти сѫ били първоначално като нашитѣ пищелки и сѫ се наричали авлой. Съ тѣхъ други лица сѫ пригласяли на поета, на пѣвеца. Обикновено тѣ сѫ били употрѣбявани въ походи и шедствия по разни случаи. Тъй напр. гръцката елегия, първоначално предимно боева и шедствена, е била пригласяна изключително съ авлой. Даже нѣкои искатъ да изведатъ и самото име

„елегия“ отъ думата „елегосъ“ (старо-арменска дума?), която ужъ значела „цевь“.

2. Стихътъ. Отначало е господствувалъ стихътъ на Илиядата и Одисеята, хекзаметърътъ. Монотоненъ хекзаметърътъ не е, но все пакъ не е и стихъ за изразъ на по-развълнувана душа. И ето скършшва се хекзаметърътъ въ срѣдата и се образува пентаметъръ, който се състои отъ две половини съ по два и половина дактили (— ⏑⏑). Въ първата половина могатъ да бждатъ и спондеи (— —) вмѣсто дактили, втората половина обаче винаги само дактили. Значи не като въ хекзаметъра, гдето само предпоследната стжпка трѣбва да е безъ друго дактилъ. Така образуваниятъ пентаметъръ никога не е самъ, а винаги спрегнатъ съ единъ истински хекзаметъръ. Тоя двустихъ отъ единъ цѣлъ хекзаметъръ и отъ единъ скършенъ хекзаметъръ (пентаметъръ) се употрѣбялъ предимно за елегията, зарадъ което се нарича елегиченъ двустихъ. Но по-после и епиграмата си е служила много често съ него.

Хекзаметъръ: ´ — ⏑⏑ ´ — ⏑⏑ ´ — | ⏑⏑ ´ — ⏑⏑ ´ — ⏑⏑ — ⏑ } Елегиченъ епиграматиченъ двустихъ

Пентаметъръ: ´ — ⏑⏑ ´ — ⏑⏑ ´ — ‖ ´ — ⏑⏑ ´ — ⏑⏑ ´ — }

Щомъ вече веднъжъ се наруши хекзаметърътъ, именно чрезъ пентаметъра, почна се обилна дейность въ областьта на стжпкитѣ, на стиха, на строфитѣ. Поетитѣ захванаха сами да създаватъ стжпки и стихове най-пригодни за тѣхната поезия и чувства. И не единъ отъ тѣхъ се прочу като творецъ въ тая область.

Разпредѣление на гръцката лирика

1. Името лирика. Въ днешно време всѣко литературно произведение, чрезъ което се предаватъ било направо, било косвено лични чувства и настроения на поета, ние наричаме съ общото име лирика. Това название е дадено поради едно отъ имената на струнния инструментъ, на който сж били пригласяни само нѣкои отъ творенията на първитѣ лирици. Отъ *λύρα* е образувано най-напредъ името *λυρικά* (пѣсни за лира), а сетне *λυρικοί* — съчинителитѣ на пѣснитѣ. Но името *λυρικοί* съвсемъ не е отъ класически произходъ. То е приспособено за пръвъ пжть

отъ александрийскитѣ граматици. А самата класическа лирика се е наричала съвсемъ другояче.

Лирическитѣ видове. Преди всичко, общо име не е имало. Всѣки видъ лирика си еималъ свое собствено наименование, или споредъ стѫпкитѣ, или споредъ съдържанието, или споредъ изпълнението и предназначението. Въ гръцката лирическа поезия различаваме: елегия, ямбъ, мелика, истинска лирика или китаристика и хорова лирика. Но въ тѣзи главни отдѣли има много подотдѣли съ разни отсѣнки по сѫщество и предназначение. Споредъ насъ, най-практично би било да разпредѣлимъ цѣлата лирика на:

1) елегия,
2) ямбъ,
3) сѫщинска лирика или китаристика,
4) хорова лирика,
5) епиграми.

Елегия

1. Име и предназначение на елегията. По-горе казахме, че не можемъ да знаемъ отъ кѫде си води началото думата елегия. По всичко изглежда, че тя не е отъ гръцки произходъ, а вѣроятно отъ азиатски. Тълкуванията, които се правятъ възъ основа на *ἐ-λέγειν* (вайкамъ се и пр.), или възъ основа на инструмента, на който сѫ били пригласяни, сѫ несигурни и почиватъ само на догаждания. Освенъ това, гръцката елегия съвсемъ не е изразъ на нѣщо печално, на тѫжно настроение. Имало е наистина елегии и съ тѫжно настроение, които, за жалость, сѫ изгубени, но повечето отъ елегиитѣ, които сѫ били писани и които сѫ запазени, иматъ много противоположно на тѫгата съдържание. Ще видимъ следъ малко, елегии сѫ били наричани нѣкои пѣсни, пѣти въ погребални шествия, но елегии сѫ били и боевитѣ пѣсни на Калиноса и Тиртея, както и политическитѣ и социалнитѣ стихотворения на Солона.

2. Калиносъ. Калиносъ отъ Ефесъ е първиятъ елегикъ, чийто произведения познаваме по нѣкои запазени откѫслеци. Той е цъвтѣлъ около 680. година преди Христа. Неговата поезия е всецѣло воинствена. Пѣснитѣ му сѫ чисто военни или военни маршове. Съ своитѣ елегии

той е ободрявалъ съгражданитѣ си да се борятъ срещу враговетѣ на отечеството. Особено въ негово време нападенията отъ варвари били много чести и ужасни. Отъ тогава до сега мотивътъ „смъртъ за родината“ е станалъ най-популяренъ въ патриотическата поезия. Отъ него сж запазени само нѣколко откжслека, отъ които единиятъ доста голѣмъ и действува като цѣло стихотворение.

„До кога ще спите? Кжде е вашиятъ духъ за борба, младежи? Не се ли срамувате отъ съседитѣ, като сте се предали на нѣга и покой? Да, вие мислите, че е мирно време, когато пламъкътъ на войната е обзелъ цѣлата земя. О, не, — дори и когато издъхвате, издъхнете съ копие въ бойна ржка. Че слава и честь е за мжжа да се бие за родината си, за децата си и жена си. А то — смъртьта и тъй и тъй ще дойде, щомъ сждбата скжса нишката на живота“ и т. н. Мотивътъ по-нататъкъ е: тозъ, който падне въ бой за свобода, той не умира, него жалѣятъ звѣръ и природа и пѣвци пѣсни за него пѣятъ... Ако се завърне живъ отъ боя, той ще личи и ще стърчи като висока кула срѣдъ селото.

3. Тиртей. Другъ военененъ елегикъ отъ това време е Тиртей, цъвтѣлъ около 640. година преди Христа. Той е живѣлъ въ Спарта, но още не е разрешенъ въпросътъ, дали той е отъ Атина, или е отъ самата Спарта. Повѣроятно е първото предположение, тъй като спартанцитѣ не сж давали поети на свѣта, а сж зимали само. Втората месенска война бѣ тежка криза за Спарта. Въ това време на помощь на Спарта дошелъ Тиртей съ своята мжжествена поезия. Между другото, той написалъ една поема съ социално-политически характеръ „Евномия“ (благозаконие), която не е запазена до наше време. Но най-забележителни сж били неговитѣ боеви или походни пѣсни „насърдчения“ и „маршове“, които, както се предава, той пѣелъ рамо до рамо съ войницитѣ въ самия походъ. Въ тѣзи пѣсни той пламенно като никой другъ възпѣва смъртьта въ борба за родината, особено хубавата смъртъ на младитѣ, които не трѣбва да оставятъ защитата на отечеството въ старешки ржце: старцитѣ и като умратъ, грозни сж на гледъ, а младиятъ и въ смъртьта си е жива хубость. „Хубаво е да умрешъ за родината, да умрешъ добъръ мжжъ въ първитѣ редове на боя. . . Грозенъ срамъ е да напуснешъ роднитѣ ху-

бави и богати поля и да тръгнешъ като просякъ изъ свѣта, отъ всѣкжде отританъ и презиранъ; тогава пролѣтьта не ти е пролѣть, слънцето не ти е слънце и пр...“ Тиртей е писалъ на ионийски диалектъ съ спартански примѣси. Особено силенъ е единъ откжслекъ отъ неговитѣ маршове, който прилича на военна команда въ боя.

Отъ всѣки стихъ на Тиртея диша самата Спарта: „Напредъ, синове на Спарта, майка на герои, напредъ, синове на спартански мжже, напредъ съ вашитѣ щитове на гърди. Храбро удряйте съ копията си. Не мислете за живота си. Че това не е по спартански“.

Цѣли три вѣка въ цѣла Гърция стиховетѣ на Тиртея сж били предметътъ за политическо и военно обучение на младежьта.

4. Мимнермъ. До късни времена голѣма е била славата на елегика Мимнермосъ отъ Клофонъ, на югъ отъ Смирна. За римскитѣ поети неговата поезия е била просто азбуката на любовьта. Но, собствено взето, неговитѣ елегии не сж любовни, а само съжаления за изгубена младость, презъ която единствено може да се усѣтятъ любовнитѣ наслади. Мимнермъ е цъвтѣлъ около 630. година преди Христа. Въ онѣзи времена родината му се отличавала по своитѣ ориенталски мекушави нрави и разпуснатость. Мжжетѣ сж ходили парфюмирани и облѣчени въ пъстри облѣкла като жени. Рожби на това време сж и елегиитѣ на Мимнерма. Предава се, че той издалъ цѣла сбирка елегии, посветени на една флейтистка Нано. Отъ неговитѣ стихове сж запазени доста голѣми откжслеци.

У Мимнерма най-силно е било чувството за младостьта. Той е смѣталъ младостьта за начало и край на живота. И действително, съ необикновена поетическа сила той е изразилъ тѣзи свои чувства за младостьта. Старостьта обезобразява човѣка, тя е по-грозна отъ смърть, по-добре умри веднага, отколкото да чакашъ да остарѣешъ, да чакашъ да ти увѣхне цвѣтето на младостьта; нищо не е мило безъ младостьта, ни слънчеви зари, ни въздухъ, ни човѣкъ. . . . За Мимнерма мадостьта не е само фраза, а нѣщо осезаемо, нѣщо силно, което той чувствува съ всички свои усѣти. „Веднага поть на порой затече по кожата ми, разтрепера се цѣлъ отъ упоение, щомъ зърна цвѣтето на младостьта на моитѣ връстници

— мило и хубаво — дано за всѣки да цъвти! Но, уви! кратковременна като сънь е свидната младость. . . .“

5. Солонъ. И мждриятъ законодатель Солонъ (639.—559.) отъ Атина е писалъ елегии, въ които е изложилъ своята политика и своята дейность като законодатель на Атина. Солонъ е единъ отъ първитѣ атиняни, които се занимаватъ съ поезия. Поезия тъкмо не бихме могли да наречемъ Солоновитѣ елегии, защото тѣ сж повече защитителни статии въ стихове. Отъ Солона сж останали около 250 стиха. Колкото и да отричаме поезията на неговитѣ стихове, все пакъ и въ тѣхъ има често доста свежи и силни образи. „Земята бѣ робиня, сега е свободна“, — при това той мисли за освобождението на длъжницитѣ отъ тѣхнитѣ жестоки кредитори, които забили заложни колове въ нивитѣ на жертвитѣ си.

Особено силни сж били Солоновитѣ стихове за о. Саламинъ. Както е известно, Солонъ се преторвалъ на лудъ, за да може да подбужда гражданитѣ си да си вематъ обратно Саламинъ, безъ да подпадне подъ отговорностьта на строгото запрещение да се говори за Саламинъ. Солонъ е билъ отъ благородно семейство, но обеднѣлъ. Затова той се впусналъ изъ свѣта да дири богатство. Спечелилъ много пари, завърналъ се въ отечеството си и билъ избранъ отъ атинянитѣ да имъ нареди държавата, която тогава била разнебитена и социално и политически отъ вжтрешни раздори. Следъ като свършилъ своето дѣло, умрѣлъ въ дълбока старость. Съ поезия се е занимавалъ къмъ края на живота си.

6. Теогнисъ. Въ сбирката елегии, която се е издавала и се издава подъ името на поета отъ Низейска Мегара Теогнисъ, има 1400 елегически стиха. Цѣлата сбирка, вѣроятно поради учебни причини, е раздѣлена на две несъразмѣрни части. Първата часть има 1231 стиха съ политическо, социално и еротическо съдържание. А втората часть съставляватъ 169 еротически стиха. Въобще, тази сбирка е единъ лабиринтъ за филолозитѣ. Самото време на Теогниса не е опредѣлено точно. Едни го поставятъ въ втората половина на шестото столѣтие, а други слизатъ до 400. година. Сжщо не е известно, дали отъ единъ поетъ е написана цѣлата или съ малки изключения, като нѣкои намѣрени вече стихове въ нея отъ Солона, Мимнерма, Тиртея, Евеноса и други, или пъкъ цѣлата не

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ • СОФИЯ •

е нищо друго, освенъ една христоматия, съставена за училището. Едно обаче не може да се откаже: както въ първата часть, тъй и въ втората, говори ни е д н а поетическа личность най-силно. Въ първата сигурно демонически бѣсно настроениятъ аристократически духъ на Теогниса, въ втората — любовьта пакъ на единъ и сѫщи поетъ, може би пакъ Теогнисъ.

Поезията на Теогниса не е отъ най-живитѣ. По-голѣма часть отъ стиховетѣ сѫ като съвети до единъ неговъ ученикъ на име Кирносъ, къмъ когото Теогнисъ храни особени чувства.

И Фокилидъ Милетски ще да е билъ отъ рода на Теогниса, но съ несравнено по-слаби дарби и по-дребнаво озлобление. За неговия животъ не знаемъ друго, освенъ характеристичното за такива хора гръмко самомнение. Въ началото на всѣко свое стихотворение, било то и отъ два реда, той е поставялъ думитѣ: „И това е отъ Фокилида: Леросци не струватъ нищо; не тоя или оня е лошъ, а всички — освенъ Прокла; но, въ всѣки случай, и Прокълъ е отъ Леросъ“.

8. Ксенофанъ. Ксенофанъ отъ Колофонъ ще да е цъвтѣлъ около 540. год. преди Христа. Той е философъ-моралистъ. Написалъ е много елегии, но сега имаме отъ него само нѣколко откѫслека. Въ тѣзи стихове личи неговата омраза противъ боговетѣ и митоветѣ на гърцитѣ. Споредъ Ксенофана, гръцката религия е суевѣрие, плодъ на невежеството.

Ямбъ

1. Гръцки ямбъ. Както произходътъ на думата „елегия“, така и произходътъ на думата „ямбъ“ не е известенъ. Въ ямби сѫ били шегитѣ и закачкитѣ на праздника на Деметра. Но стѫпката ямбъ за пръвъ пѫть е била употрѣбена въ поезията отъ Архилоха, поради което старитѣ сѫ го смѣтали за изобретатель на ямбитѣ. Ямбътъ се употрѣбя най-много отъ всички други стѫпки въ говоримия езикъ. Затова, както въ Гърция, така и сега драмитѣ, диалозитѣ на драмитѣ въ стихове сѫ написани обикновено въ ямби. Понеже силата при произнасянето на ямба пада на последния слогъ, той е пригоденъ най-добре за бичуване пороци: последниятъ слогъ действува като ударъ съ бичъ.

2. Архилохъ. Архилохъ отъ о. Паросъ е цъвтѣлъ презъ срѣдата на седмото столѣтие преди Христа. Живѣлъ е безподобенъ босяшки животъ. Скиталъ се е отъ градъ на градъ, отъ островъ на островъ, отъ всѣкжде гоненъ заради буйния си характеръ. Изкарвалъ е прехраната си както намѣри. Още на млади години се влюбилъ въ една мома, билъ дори сгоде́нъ за нея, но после го отблъснали, защото билъ беденъ. Това го разярило, и, може би, направило гениаленъ поетъ. Отъ тогава той започналъ съ своитѣ ямби да преследва враговетѣ си, най-много родителитѣ на бившата си годеница. Разправя се даже, че цѣлото семейство на годеницата му, за да се избави отъ ямбитѣ на Архилоха, било се избесило. Това обстоятелство ще да е направило невъзможно пребиваването му въ родината. И той се изселилъ и заскиталъ по свѣта. Въ едно сбиване билъ убитъ отъ нѣкой си Калондасъ. Едва следъ смъртьта му Гърция разбрала, какъвъ великъ поетъ е билъ Архилохъ. Името му се славило наравно съ Омировото. Убиецътъ му не билъ допусканъ въ никой храмъ, защото убилъ „служителя на музитѣ“. Платонъ го нарича гениаленъ.

Архилохъ е написалъ много стихове отъ всѣкакъвъ видъ, но, за жалость, почти нищо цѣло не е запазено, а само нѣколко откжслека. И все пакъ, и въ тѣзи откжслеци се чувствува неговата сила като поетъ.

Поезията на Архилоха се отличава съ своята оригиналность, съ своята естествена сила и съ живостьта на образитѣ. Въ два-три стиха той представя предъ насъ живъ образъ и ние го виждаме да се движи. Тъй описва той своята мила: „Замахала миртово клонче въ ржка и хубавъ трендафилъ, иде тя насамъ, а косата ѝ облива съ сѣнка ту чело, ту рамене“.

„Като нѣкой сивъ магарешки гръбъ стърчи тази дива земя“... това е о. Тасосъ, гдето „нещастията на цѣла Гърция дошли на съборъ“. Отъ него е онова прочуто стихотворение за предадения щитъ и за спасения животъ. По-сетне много видни поети, както отъ римскитѣ, така и отъ гръцкитѣ, сж написали по едно подобно стихотворение.

3. Симонидъ отъ Аморгосъ и Хипонаксъ. Симонидъ, цъвтѣлъ около 625. год. пр. Христа, е прочутъ съ своята злоба противъ женитѣ. Въ едно голѣмо стихотворение, запазено и до сега, той по особенъ циниченъ

начинъ издирва произхода на разнитѣ жени. Въобще Богъ създалъ женитѣ безъ умъ. Една произлизала отъ свиня, друга отъ лисица, трета отъ ослица, отъ кобила, отъ оса и даже отъ маймуна. Симонидъ като поетъ нѣма никакво значение, защото му липса всѣкакъвъ талантъ.

Другиятъ, Хипонаксъ отъ Ефесъ (около 540. год. преди Христа) е билъ цѣлъ жлъчка отъ огорчение противъ свѣта. Гоненъ отъ всѣкжде, грозенъ по тѣло, въ бедность и неволя се влачилъ за подбивъ на карикатуриститѣ и на женитѣ. Всичко, що е могло да се каже лошо за женитѣ, той го събралъ въ два остри ямбични стиха.

Чисти лирици

1. Лесбосъ. И далечниятъ островъ на Дафнисъ и Хлоя, сегашниятъ о. Митилинъ, а нѣкогашниятъ Лесбосъ, презъ седмото столѣтие преди Хр. ще да е билъ като нѣкоя рудница за поети и поетки. Поетитѣ — най-много Сафо и Алкей — въ своитѣ стихове, доколкото сж запазени до насъ, разправятъ за роснитѣ градини, които сж пръскали околовръстъ благия дъхъ на трендафили, хиацинти и нарциси. Разправятъ ни за олеандритѣ, за нарове, за дюли, маслини, които цъвтѣли на свобода край бистри потоци, по леки склонове. А подъ мълчаливитѣ кипариси се струели хубави фонтани. Около тѣхъ статуйки на нимфи и богини, на герои и героини. И цѣли поля били обсѣяни съ хубавитѣ храсти на мирта. По ридоветѣ тъмнѣели буйни лозя срещу широкото и засмѣно море. И тамъ най-напредъ дохождали славеитѣ, „на пролѣтьта вестницитѣ страстногласни“. И „вдъхновенитѣ отъ слънцето щурци“ цѣло лѣто не спиратъ своята рѣзлива пѣсень. Тогава, казватъ поетитѣ, любовьта пролитала надъ цѣлия островъ, като мека милувка на прѣсенъ вѣтрецъ.

Островътъ се е управлявалъ отъ избрани отъ народа властници. Истина, тѣ не рѣдко сж били потисници. Но все пакъ, личната свобода и на граждани и на гражданки е била голѣма. Всѣки е можелъ да говори и да пише каквото иска. Често сж ставали и бунтове, за които ни говорятъ пѣснитѣ на Алкея.

2. Алкей. Алкей е оставилъ голѣмо име въ историята на лириката. Много гръцки и римски поети сж смѣтали за гордость да му подражаватъ. Поради това,

макаръ и да сѫ изгубени оригиналитѣ на неговитѣ пѣсни, ние можемъ да си съставимъ понятие за поетическия му талантъ по подражанията на Хорация и на други. Но има запазени и нѣкои откѫслеци, които достатъчно говорятъ за поета. За живота му не знаемъ много подробности, освенъ това, което той ни разказва въ стиховетѣ си. Той ще да е билъ непоправимъ немирникъ, врагъ на всички, които иматъ властьта въ рѫцетѣ си, винаги готовъ да нападне. И неговитѣ изстѫпления не винаги ще да сѫ били само отъ частенъ характеръ, а и отъ общественъ, за което свидетелствуватъ останалитѣ откѫслеци отъ сбирката му „Бунтовнически пѣсни“ *(στασιωτικά)*.

Въ тѣзи свои пѣсни той е отивалъ до крайности. Той не може да си представи, че въобще за най-обикновения редъ въ държавата все трѣбва да има нѣкакво управление. Гражданитѣ сами си избирали господарь — това го очудва — и сетне тѣ „треперѣли подъ него, като кокошки подъ сѣнката на прелитащия орелъ“. За него въобще господарь не може да бѫде добъръ, даже и Питакъ не — щомъ е господарь.

У Алкея за пръвъ пѫть срѣщаме сравнението: „Не дебели и високи стени отъ камъни, а храбритѣ граждани сѫ закрила на града“.

Освенъ бунтовническитѣ си пѣсни, Алкей е издалъ и цѣла сбирка, посветена на винопитието *(συμποτικά)*. Отъ него е казано за пръвъ пѫть, че „виното е истина“, че виното е „огледало на човѣка“. Алкей самъ е билъ много скроменъ въ пиенето, повече е обичалъ да възпѣва виното, отколкото да го пие. Затова, споредъ запазенитѣ откѫслеци отъ „Симпотика“, изглежда, че за Алкея всѣки моментъ отъ деня и нощьта, отъ лѣтото и зимата, все е сгода за пиене. Повечето отъ неговитѣ стихове захващатъ така: слънцето е всрѣдъ небето — да пиемъ; снѣгъ вали, потоцитѣ спрѣли подъ ледената кора — наливай вино; нощь е дълбока, дай вино докато не се е съмнало и т. н.

Както всички поети отъ неговия островъ, така и Алкей е далъ дань на любовьта. Споредъ запазенъ единъ откѫслекъ можемъ да сѫдимъ, че единствено любовьта е смирявала тоя немирникъ. Той билъ влюбенъ въ Сафо и съ такива думи се обърналъ веднъжъ къмъ нея:

„Чиста дево, меденоусмихната теменугокоса Сафо, искамъ нѣщо да ти кажа, но срамъ ми сдържа езика“. На което тя му отговорила:

„Ако ти биималъ нѣщо свѣстно и хубаво да ми кажешъ, ако не стои на езика ти нѣщо лошо, срамъ не би затварялъ твоитѣ очи, а би се изказалъ направо“.

Той цъвтѣлъ около 612. год. преди Христа. Поезията му се отличава съ свежитѣ и чисти образи, съ сбитата и винаги улучлива речь, безъ гръмки фрази, винаги отъ сърдце.

3. Сафо. Съвременница и може би другарка на Алкея е била Сафо. Около нейния животъ сж били създадени много нелепи легенди, които целятъ да я представятъ като нѣкоя лека жена. Ние знаемъ, че не трѣбва да се вѣрва на тия измислици, тъй като тѣ сж отъ непочтени хора, които сж искали да гъделичкатъ чувствата на своитѣ жадни за сензация читатели.

Сафо ще да е била родена въ градеца Ересосъ на о. Лесбосъ, но отрано се преселила въ гр. Митилинъ на сжщия островъ. Голѣма часть отъ живота си ще да е прекарала въ изгнание, главно на о. Сицилия, но после се е завръщала въ родината си — споредъ управлението въ острова. Сафо останала сираче още на шесть години, заедно съ нея и трима братя по-малки отъ нея. Тъй че ѝ останала грижата за семейството още отъ ранна възрасть като мома. По тази причина тя не ще да е могла да се омжжи, ако и да се твърди това отъ нѣкои възъ основа на невѣрни тълкувания на единъ неинъ стихъ. Особено единиятъ отъ братята ѝ излѣзълъ много лошъ и Сафо много е страдала поради него. Цѣло едно стихотворение, намѣрено преди нѣколко години, свидетелствува за това.

За да отгледа семейството си и за да се прехранва, Сафо отворила едно училище или пансионъ за най-знатнитѣ момичета отъ острова. Живѣла е съ тѣхъ другарски. Учила ги е да пѣятъ, да танцуватъ, да правятъ пѣсни и да четатъ поетитѣ.

Освенъ това, тя работила на гражданитѣ по поржчка. Писала е стихотворения за разни случаи отъ живота: ту за сватба, ту за рождение, за погребения, или пъкъ за нѣкои частни или обществени праздници. Затова тя е написала много пѣсни отъ този родъ, отъ които най-прочути сж били „брачнитѣ пѣсни“ (епиталамии). Кога и какъ е

свършила живота си Сафо, не можемъ да знаемъ: има много легенди за това, отъ които най-разпространената е, че тя се отчаяла отъ нещастна любовь и се хвърлила отъ една скала въ морето.

Всички критици и поети отъ най-стари времена досега твърде много сѫ ценили и ценятъ нейната поезия. Тя била „чудо на поезията“. Солонъ не искалъ да умре, преди да научи още едно стихотворение отъ Сафо. Родината почитала паметьта на Сафо като на нѣкоя героиня. Държавата сѣкла пари и съ нейния ликъ.

Сафо оставила деветь книги пѣсни. За жалость, до насъ сѫ останали само три цѣли стихотворения и стотина откѫслеци. Но и тѣ сѫ достатъчни, за да усѣтимъ огнената сила на нейната поезия. Отъ нейнитѣ стихове дишатъ още топли нейнитѣ дълбоки чувства и обгарятъ нашата душа — и сега, следъ 2500 години!

Споредъ известия отъ Египетъ, знаменити английски учени намѣрили още много пѣсни отъ Сафо. Но тѣ още не сѫ така разучени, че да могатъ да станатъ предметъ на нашата история.

Езикътъ ѝ е много нѣженъ, наивенъ, мекъ, гъвкавъ и топълъ, като нейнитѣ сърдечни блѣнове. Много отъ обичнитѣ сега образи въ поезията за пръвъ пѫть сѫ изказани отъ Сафо. Ние тукъ ще цитуваме само нѣкои отъ по-главнитѣ откѫслеци, а тъй сѫщо и дветѣ запазени стихотворения. „Пакъ ме боде Еросъ съ сладкопарливото си жило“. „Изгори ме“, „не ща нито меда, нито пчелата“. „Скри се месецътъ, и плеядитѣ, полунощь е, часоветѣ бързатъ, отминаватъ, а азъ съмъ още сама самичка“.

Сафо е имала даръ да прониква въ чуждитѣ сърдца. Така говори едно влюбено момиче: „Сладка мамо, мѫчно се тъче на стана, не ми се слуша какъ трака совалката, сърдцето ми лети къмъ онова момче, азъ съмъ пленена отъ неотмахната Афродита“. На две сестри, стари моми, които ѝ заръчали да имъ напише брачна пѣсень за предстоящата сватба, Сафо написва следното прелестно сравнение: „Както сладката ябълка узрѣва до червено на най-високия връхъ на високото дърво, забравена отъ берачитѣ. . . какво ти забравена? не сѫ могли да я стигнатъ. . . така и вие. . .“ А за сватбата на едно друго момиче пише: „Моминство, моминство, кѫде си отиде

катъ ме остави? — Нѣма да се върна при тебъ, нѣма да се върна. . .“

Но това, което е разпръснато изъ откжслецитѣ, сбрано е като на съборъ въ дветѣ стихотворения, които ще цитуваме цѣли: едното въ проза въ дословенъ преводъ и другото въ размѣра на оригинала, но пакъ въ дословенъ преводъ. Първото е молба къмъ Афродита, а второто — мжки на силна любовь.

При първото да се обърне внимание на мекия тонъ на изказанитѣ мисли, на горещата меланхолия, на детската наивность, която си представя живота като приказка, дори и когато той най-много боли.

I.
Молба къмъ Афродита

Шаренопрестолна, безсмъртна Афродито, Зевсова дъще, ти що плетешъ хитрини, моля те, моля съ мжки и горчевини, не разбивай, богинйо, сърдце ми.

А ела тукъ, както нѣкога още отъ далече си чувала моя гласъ и си ме послушвала. Тогазъ ти напускаше бащини златни чъртози и идваше при мене.

Впрегнѣше колесницата си, хубави бързи врабчета те возѣха къмъ черната земя, пъргаво запръпкали съ крилцата си въ небесния въздухъ.

Скоро пристигнѣха. А ти, о блажена, съ оназъ твоя усмивка на безсмъртно лице, попиташе ме, какво ми се е случило пакъ и защо пакъ те викамъ.

И какво най-много желае лудото ми сърдце да се сбждне. „Кого искашъ пакъ да впримча въ любовь къмъ тебе, кой те, о Сафо, обижда?

„Че и да бѣга отъ тебе сега, скоро ще тича подиръ тебе; ако дарове не приема, скоро самъ ще ти носи, ако не те обича, скоро ще те обича, ти и да не искашъ“.

Ела ми и сега, избави ме отъ тежки страдания, дай ми всичко, що желае сърдце ми, и сама ти ми съюзница бжди . . .

II.
Мжкитѣ на любовьта

Равенъ на боговетѣ ми се вижда
Оня, който, близо до тебе седналъ,
Слуша те какъ сладко говоришъ и
Нѣжно се смѣешъ.

Азъ пъкъ, само щомъ те сѣтя нѣйде
Отдалече, въ уплаха изведнъжка
Трепне и свий се въ гърдитѣ сърдце ми,
Сѣква гласътъ ми.

Езикътъ ми засъхне; тънъкъ пламъкъ
Подъ кожата ми запълзи, налегне
Тежъкъ мракъ очи ми; а ушитѣ
Глухо бучатъ ми.

Поть студена ме избива; нозетѣ ми
Се подкосватъ; ставамъ по-бледа отъ
Вѣхката трева, свѣсть ми се вие;
Чезна, умирамъ . . .

Това стихотворение на Сафо е направило най-силно впечатление и на поети и на критици. Рѣдко има поетъ отъ тогава до днесъ, който въ единъ или въ други случай да не е използувалъ одата на Сафо. Лирицитѣ за своитѣ пѣсни, драматицитѣ за своитѣ трагедии, романиститѣ за своитѣ романи. Както свидетелствува Плутархъ въ биографията на Деметриосъ Полиоркетесъ, дори и лѣкаритѣ сж го използували като образецъ диагноза на разболявания отъ любовь. Единъ отличенъ гръцки критакъ отъ къснитѣ времена, именно неизвестниятъ авторъ на дълбокото съчинение „За възвишения стилъ“, привежда това стихотворение, за да покаже какво е силенъ поетически стилъ, който може ведно да съчетае най-противоположнитѣ действия и прояви на страстьта. Древниятъ критикъ казва:

„Не се ли очудвашъ, какъ тя бърже бърже току набира и наслагва душа снага, уши езикъ, очи тенъ, всичко като да ѝ е било чуждо разпръснато, и въ бързи преходи сякашъ въ едно и сжщо време мръзне и гори, въ несвѣсть е и мисли, тъне въ блаженство и умира отъ мжка, и нѣма да се яви отдѣлно едно усѣщане по нея, а съборъ на усѣщания. Всички тия работи се случватъ съ влюбенитѣ, обаче, както казахъ, подборътъ на остритѣ възприятия и сливането имъ въ едно сж създали гениялното стихотворение“.

4. Анакреонъ. Ионийцитѣ сж се отличавали още отъ най-ранни времена съ своята изнѣженость. И Анакреонъ, който е станалъ символъ на нѣга и сладость въ поезията, тъй сжщо е иониецъ отъ о. Теосъ. Той е билъ роденъ въ 593. год. преди Христа и е живѣлъ 85 години, като е запазилъ веселостьта и дарбата си до края на живота си, защото е живѣлъ умѣрено и спокойно, ако и да е възпѣвалъ презъ цѣлъ животъ само виното и любовьта. По-голѣма часть отъ живота си е прекаралъ

на о. Самосъ, въ двора на прочутия по своя разпуснатъ животъ Поликратъ, който билъ тиранинъ на острова. Анакреонъ обичалъ срѣдното, спокойното, умѣреното въ всичко, той мразѣлъ буйното, грубото, изстжпленията. Най-много отъ всичко е обичалъ веселия животъ, но безъ бури и сътресения, заради което не си е свързвалъ живота съ никого до полуда, а е отивалъ тамъ, кждето му е било добре. Той любилъ и възпѣвалъ само тия, които били съ „милъ и благъ нравъ и съ кротки очи“ и ония, които не се труфѣли много, а само съ вѣнци отъ прости полски цвѣтя или отъ върбови вѣйки.

Така и въ поезията му нѣма нищо рѣзко, всичко се прелива въ нѣжни цвѣтове. Анакреонъ и въ поезията си не е отъ тия, които „умиратъ отъ любовь“. Анакреонъ се е подвизавалъ въ всички видове лирика, писалъ и химни, пѣсни за разни тържества, но, каквато и да му е била темата, предварително всичко обръщалъ въ вино и любовь и тогава започвалъ да го възпѣва. За Анакреона въобще Еросъ е богъ надъ всички богове.

И следъ такъвъ дълъгъ животъ, преизпълненъ съ радости и шеги, въ една усмихната старость, способна още да обича и да твори, мисъль за смъртьта сепва Анакреона и го потопва въ непонятна за него до сега тжга. Анакреонъ наистина горещо би желалъ още веднъжъ да изживѣе сжщия животъ, който е живѣлъ — 85 години, безъ да иска да замѣни ни една минута отъ него съ когото и да било. Ето защо следъ като се запознаемъ съ живота на Анакреона, тъй ни покъртватъ и следъ 2500 години иначе съвсемъ проститѣ думи на поета:

Бѣли кждри по главата,
Кухи зжби въвъ уста,
Ти потъна, младость злата,
Съ времето въвъ пропастьта.
Отъ живота ми, азъ зная,
Не оставатъ много дни;
И затуй сега ридая
Зарадъ свидни младини.
Страшно зиналъ е вечъ ада
Зъзенъ, мразъ и грозенъ звекъ.
Всѣки, който въ него пада,
Не излиза доръ довѣкъ.

5. Анакреонтеа. Отъ Анакреона до насъ сж запазени само стотина откжслеци и цѣло може би само гор-

ното стихотворение. Но подъ негово име сѫ били издавани още около 60 стихотворения, които нѣматъ нищо общо съ поета. Тѣзи стихотворения сѫ отъ много късна епоха и почти всички сѫ пусти и непоетични. Тѣ се наричатъ „Анакреонтеа“, анакреоновски пѣсни, защото по своитѣ теми напомнятъ донѣкѫде поезията на Анакреона. Ще приведа едно отъ най-добритѣ. „Като плетѣхъ вѣнци, между розитѣ намѣрихъ Ероса; уловихъ го за крилцата, потопихъ го въ виното, взехъ и го изпихъ. И сега пръпка вѫтре въ менъ съ крилцата си“.

Хорова лирика.

1. Назначение. Поемата е играла важна роля въ частния и обществения животъ на гърцитѣ. Нито сватба, нито раждане, нито погребение, нито праздненства, нито войни и победи не сѫ минавали безъ поезия, и то винаги нова поезия, нарочно за цельта. Даже и гимнастическитѣ упражнения на момцитѣ и момитѣ не сѫ били оставяни безъ нова поезия. Сѫщо и при голѣмитѣ национални игри при Олимпия, на Истма, въ Делфи, при Немея поезията е взимала живо участие. Имало е голѣми състезания между поетитѣ, сѫщо тъй както между атлетитѣ и бѣгачитѣ. Освенъ това, победителитѣ въ надпрепусквания, въ надбѣгвания, въ надхвърляния съ дискове винаги сѫ били славени отъ поетитѣ съ нови, нарочно за тѣхъ създадени оди.

2. Идея. Творенията на лирическитѣ поети, които разгледахме до тука, сѫ били изпълнявани отъ едно лице, което обикновено самò си е пригласяло на лира или китара. Произведенията на елегицитѣ сѫ били пригласяни и отъ флейтисти, единъ или най-много двама. Но когато цѣлиятъ народъ е взималъ живо участие въ поезията, когато е трѣбвало да се изразяватъ чувствата на цѣлия народъ, трѣбвало е да се измѣни не само начинътъ на изпълнението, да стане по-тържественъ, по-шуменъ и пъленъ, а и характерътъ на самата лирика. На народнитѣ тържества всички сѫ обхванати отъ сродни чувства. Тия чувства трѣбва да се изразятъ, трѣбва да се заеме съ това единъ поетъ. И той нѣма вече да описва само своитѣ лични чувства, а чувствата на всички, дори, ако е възможно, той, поетътъ, трѣбва да задуши своя личенъ

гласъ, за да не разноглася съ общото. По такъвъ начинъ поетътъ става „гласъ народенъ“. За тази му услуга той е бивалъ възнаграждаванъ съ баснословни суми, стига пѣснитѣ му да сж схващали вѣрно въжделенията на народа. Не трѣбва да се забравя при това, че въ онова време, следъ първитѣ анархични периоди на гръцкитѣ държави, жителитѣ на разнитѣ страни все по-тѣсно и по-тѣсно сж се привързали единъ къмъ други, докато често се е случвало, щото цѣлиятъ народъ въ една държава да представя е д н а воля. За това най-хубавъ примѣръ е Спарта. Естествено е, че въ такива срѣди поезията, която ще изразява общата воля и общитѣ чувства, ще намѣри най-богата почва. Самата държава, която е представителка на общата всенародна воля, усилено ще подкрепя такава поезия и ще привлича отъ всѣкжде талантливи поети. Ето защо твърде лесно е да се обясни, какъ именно въ Спарта, иначе най-непоетичната страна и държава въ Гърция, въ Спарта, която е живѣла като войникъ, най-напредъ цъвна и се разви поезията на общитѣ чувства, хоровата лирика, която сетне бърже се разпространи изъ цѣла Гърция и стана типична национална поезия на Гърция. Най-великитѣ духове между лирицитѣ на Гърция сж се предали на тази именно поезия. Достатъчно е да споменемъ само името П и н д а р ъ. Но тая поезия дотолкова бѣ се срастнала съ Спарта и съ особенитѣ нейни нужди, щото до край винаги всички хорови поети, били тѣ отъ Азия или отъ Сицилия или отъ Тива, трѣбвало е да пишатъ на езика на тази сурова дорийска държава. Дорийскиятъ езикъ на хоровата лирика остана да господствува дори и за хороветѣ на драмата, която е чисто атинско дѣло.

3. Изпълнение на хоровата лирика. Поетътъ написва своята ода за случая, за който му е поржчана и за който той я предназначава. Тя е въ духа на праздника или на общото народно желание, или пъкъ на частния човѣкъ, който си я поржчва. Въ опредѣления день поетътъ събира обученитѣ отъ него граждани или гражданки да я изпѣятъ или да я изпълнятъ съ всичкитѣ приспособления подъ регентството на самия авторъ, който е авторъ и на музиката и на танцоветѣ, ако тѣ сж нѣщо ново. Затова поетитѣ обикновено сж били наричани хородидаскали, обучители на хорове, по днешному регенти. Нѣкои

отъ държавитѣ сж ангажирали като чиновници поетитѣ или регентитѣ. Така напр. Спарта, която, по липса на собствени поети, е била принудена отъ чужди страни да извиква поети на своя служба. Изпълненията сж ставали публично, сжщо като театралнитѣ представления. Собствено, хоровата поезия и съ своето предназначение и съ своето изпълнение е била първата и най-важната стжпка къмъ драматическитѣ представления. Затова, както ще видимъ по-сетне, обикновено се смѣта отъ ученитѣ, и то съ право, че драмата е произлѣзла отъ хоровата лирика, или, по-право, тя е била продължение на хоровата лирика, която почва да заглъхва съ явяването на драмата. Хороветѣ сж се състояли отъ лица отъ еднакъвъ полъ, отъ еднаква възрасть. Така че поетитѣ сж писали хорове или само за момчета, или само за момичета, или само за жени, или само за мжже. Споредъ това е било и името на хоровата пѣсень. Тъй напр. партениони (*παρθηνος*-мома) сж били хороветѣ предназначени да се изпълнятъ отъ момичета. Хоръть се е състоялъ обикновено отъ 12, по-сетне отъ 20, 50, достигналъ е въ разни времена и до 150 души. Освенъ хороветѣ за представления, имало е хорови пѣсни, предназначени за шествия. Такива сж били напр. хороветѣ, наричани „дафнефорика“, защото момитѣ въ шествието сж носили дафинови вѣйки.

Хоровитѣ поети

1. Алкманъ. Алкманъ е единъ отъ първитѣ хорови поети. Отъ старитѣ критици той се смѣта дори като основатель на хоровата лирика. Цъвтѣлъ е къмъ срѣдата на седмото столѣтие преди Христа. Билъ на държавна служба въ Спарта съ специална задача да обучава младитѣ спартанки, момитѣ, да пѣятъ, да играятъ, да бждатъ хубави, за да привличатъ момцитѣ да се женятъ. Както се вижда отъ това, Спарта е използувала така за висши държавни цели и поезията. Алкмановиятъ произходъ е тъменъ. Едни предполагатъ, че той не е гръкъ, а лидиецъ, други пъкъ приематъ, че той е чистъ гръкъ, макаръ и не отъ Спарта. Алкмановата хорова лирика е изразъ на спартанизма въ мирно време, както Тиртеевата поезия бе изразъ на спартанизма въ военно време. Алкманъ създаде партенионитѣ, пѣсни

за изпълнение отъ моми. Изглежда, само въ Спарта е било позволено на женитѣ да взиматъ участие въ хорове. Отъ неговитѣ многобройни пѣсни отъ всички видове до насъ сж запазени само нѣколко откжслека. Преди 60 години въ Египетъ се намѣри една доста цѣла запазена ода отъ 104 стиха. И по нея ние можемъ да узнаемъ, какви сж били първитѣ хорови оди на Гърция.

Алкманъ е силенъ поетъ, съ свежи чувства и съ много свѣтли образи. Весела наивность отличава духа на неговата поезия. Той е почти като дете безгриженъ и често не следва строга композиция. Той е можалъ да съедини спартанската суровость съ лидийската нѣжность. И това го е прославило най-много. Споредъ това, което знаемъ за него, той е билъ много влюбчива душа. И затуй навсѣкжде въ пѣснитѣ му звучалъ тонъ на влюбенъ пѣвецъ. Образитѣ му изненадватъ съ своята оригиналность. Лжчитѣ на слънцето, пъстротата на свѣтлината, узрѣли пшеничени класове, изтъкани отъ злато или сребро сж коситѣ, лицето, очитѣ на момитѣ отъ неговитѣ хорове. Лекопѣнното море нему се представя като пъстроцвѣтна ливада на пролѣть, и надъ тая ливада той се носи, макаръ и престарѣлъ, върху крилцата на синитѣ рибарчета, съ които сравнява момитѣ. „Богъ създалъ три годишни времена, лѣто, есень и зима, но като четвърто прибавилъ и пролѣтьта, когато всичко кълни, зеленѣе се и почва да цъвти, но нѣма нищо за храна на човѣка!“ Споредъ него „Многоглаголъ е името на мжжа, а на жената Всемила“ Той самъ се слави, че изучилъ гласоветѣ на птичкитѣ, а най-много и най-хубаво на яребицитѣ въ полето, затова тъй хубаво звучали неговитѣ пѣсни и неговитѣ моми.

2. Дитирамбътъ. Дитирамбътъ отъ всичката хорова поезия най-близко е билъ до драмата. Дитирамбътъ е билъ предназначенъ да се изпълнява отъ сатири. Той се е отличавалъ съ буйни ритми и гръмки слова. Той е билъ изпълняванъ изключително въ честь на бога на виното, на живота, на смѣха, съ една дума, на Бакха или Диониса, който се е наричалъ още и Дитирамбосъ. Всички хорови поети сж писали дитирамби, не е запазенъ обаче ни единъ дитирамбъ. Най-прочутъ дитирамбистъ е билъ пѣвецътъ Ариона. Но и отъ него не е останало нищо, освенъ легенди за неговия животъ, като оная напр., че той, когато билъ хвърленъ отъ разбойници въ морето,

билъ спасенъ отъ делфини, които се притекли на неговата пѣсень.

3. Стезихоръ. Единъ отъ най-прочутитѣ хорови поети е билъ Стезихоръ отъ Сицилия, който е билъ роденъ около 640. год. пр. Христа. Отъ старитѣ писатели и той е сравняванъ съ Омира. Стезихоръ билъ и виденъ общественъ деецъ въ своето отечество. Но понеже е билъ противъ тиранитѣ, билъ е принуденъ да се скита изъ другитѣ държави. Той е билъ дотолкова популяренъ като хоровъ поетъ, щото не се знае дали името му не е име на професията му. Стезихоросъ ще рече уредникъ на хорове. Тъй че, възможно е името му да се е слѣло съ името на занятието му. Неговитѣ хорове сж били сжщински драматически представления. За тѣхното изпълнение сж били построявани въ Сицилия разкошни сцени, сжщински театри.

И неговитѣ оди сж били цѣли драматически поеми. За него се казва, че билъ „крепѣлъ епическото бреме на лирата“, т. е. обработвалъ епическитѣ сюжети като лирикъ. И отъ това е излизало, както казахме, нѣщо като драматичнитѣ поеми на Лермонтова, Пушкина и Байрона, така напр. Мцири, Полтава, Корсаръ и други. За жалость, ни една отъ неговитѣ поеми не е запазена цѣла. Запазени сж само извлѣчения изъ тѣхнитѣ съдържания. Причина за да се изгубятъ неговитѣ произведения ще да е било обстоятелството, че сто и повече години следъ него драмата използува всички негови сюжети и ги представи въ по-голѣмъ блѣсъкъ и въ по-развита форма. Особено Еврипидъ е използувалъ много Стезихора. Даже и заглавията на нѣкои отъ Стезихоровитѣ поеми сж взети на готово отъ Еврипида, отъ Есхила, така сжщо и отъ другитѣ трагици. Стезихоръ е оставилъ 26 книги, всѣка една съ по една поема. По-главнитѣ отъ неговитѣ поеми сж били Орестия, Погребението на Пелиасъ, Церберъ, Елена, Падането на Троя, Калика и Радина. Дветѣ последни сж народни приказки и сж съ любовно съдържание. Освенъ това, Стезихоръ е съчинилъ и нѣкои басни. Баснята за коня и елена е негово произведение. Съ нея той искалъ да каже на съгражданитѣ си да не се обвързватъ съ господарь, както направилъ коньтъ, за да се избави отъ съперника си елена. Особено Орестията на Стезихора е давала материалъ на всички трагедии около Менелая, Елена, Агамемнона и Клитемнестра.

4 Ивикъ. Ивикъ отъ Регионъ въ южна Италия е прочутъ повече съ легендата за смъртьта му (Ивикови жерави), отколкото съ своята поезия. Той е цъвтѣлъ около 544. година преди Христа. Не се знае, какъ и кога е умрѣлъ. Легендата разправя, че билъ убитъ отъ разбойници, когато пѫтувалъ. Билъ отъ много знатенъ родъ и щѣлъ да стане тиранинъ на града си, но е предпочелъ да скита свободенъ изъ свѣта. Писалъ е пѣсни отъ всички видове, но най-прочути сѫ били неговитѣ хорове за момчета. Отъ неговитѣ съчинения сѫ останали само откѫслеци. Ивикъ не е гиниаленъ поетъ, но, въ всѣки случай, и по запазенитѣ откѫслеци може да се каже, че е силенъ талантъ съ много топли чувства. Особено е обичалъ той да вплита въ своитѣ хорове любовни легенди. Има два голѣми откѫслека отъ неговитѣ произведения съ чисто любовно съдържание, но не се знае дали сѫ части отъ хорове или сѫ отдѣлни пѣсни. За него старитѣ сѫ казвали, че отъ всички поети той е най-много горѣлъ отъ любовь. Ивикъ сравнява любовьта, която го обзима, съ налитането на тъмни облаци, запалвани отъ свѣткавицитѣ. А въ понапреднала възрасть, спомняйки си страданията отъ младини, той тръпне още щомъ предусѣти признака на любовьта.

5. Симонидъ отъ Кеосъ (556.—467.). Симонидъ е билъ отъ първитѣ духове въ Гърция на своето време. Той е действувалъ въ всички области на живота и на литературата. Отъ старитѣ писатели той се е смѣталъ като основатель на мнемотехниката. Той се е прочулъ и като особено алченъ за пари поетъ. Работѣлъ томува, който му е плащалъ най-добре. Писалъ е хорови пѣсни за тържества, за победи, за погребения. Писалъ е вѣроятно и дидактически мѫдри стихове за разни случаи. Полемизиралъ е съ своитѣ съвременници, борилъ се за трезва просвѣта и пр. Заради тѣзи качества той е нареченъ отъ Лесинга „античниятъ Волтеръ.“ Отъ неговитѣ хорови произведения сѫ останали само откѫслеци, отъ които единъ доста голѣмъ, именно „Жалбата на Даная“, работа ценена и до сега като образецъ за трагически патосъ и за поетическа сила при изразъ на чувствата.

На мѫжа на Даная било предсказано, че ще бѫде убитъ отъ своя синъ. За да не се изпълни това, бащата заповѣдалъ да поставятъ въ единъ ковчегъ майката и

детето Персей и да ги хвърлятъ въ морето. Запазениятъ откжслекъ започва именно отъ този моментъ. Тая пѣсень е била написана за погребално шествие. Такива пѣсни се наричали жалейки — *θρῆνοι* по гръцки.

„Въ здраво обкования дъсченъ ковчегъ, тласканъ отъ бурни вълни, съ трепетъ и плачъ майката прегърна Персея и заговори:

„Чедо! каква неволя! Спи си, спи твоето детско сърдце. Тъй тмхо спишъ ти въ този проклетъ обкованъ съ желѣза ковчегъ, обгърнатъ отъ мракъ, отъ черна нощь. Нехаешъ за вълнитѣ, които се пръскатъ надъ твоитѣ мили коси, нехаешъ за бученията на бурята. Лежишъ си, кротко си спишъ — сгушилъ хубаво лице въ пурпурни завивки. Ако страшното би било и за тебъ страшно, ти би наострило уши отъ моитѣ думи... Но спи си, спи ми, дете! Ахъ, да бихте заспали и вие, вълни! Да бихте заспали и вие, скърби мои безмѣрни!“

6. Епиграми. Епиграмитѣ, разбира се, не спадатъ къмъ хоровата поезия, но понеже най-прочутъ и най-талантливъ епиграматикъ на всички времена и народи е билъ Симонидъ отъ Кеосъ, ние сега ще кажемъ нѣщо и за тоя особенъ видъ гръцка поезия.

Епиграмитѣ сж малки стихотворения, и тѣ сжщо като хоровитѣ пѣсни съчинявани често по поржчка за разни случаи. Надгробни надписи на паметници или просто характеристики. Епиграми сж писали почти всички гръцки поети, но най-много е написалъ Симонидъ и най-много сж останали до наше време отъ него. И до сега се издаватъ около двесте епиграми подъ негово име.

Разцвѣтътъ на епиграмата е настжпилъ въ времето и главно непосрѣдствено следъ персийскитѣ войни.

Тѣзи войни сж били борба на цивилизацията срещу варваритѣ. Затова Симонидъ казва, че и „морето избухнало, за да отпжди напастьта“ — *ἐβόμβησε θάλασσα ἀποτρέποισα κῆρας*. Цѣла Елада се покрила съ гробове и паметници на герои. На тѣзи гробници и паметници сж били издълбани кратки надписи отъ по два до четири реда. Силенъ талантъ ще може тъй кратко да изрази сжщността на едно събитие или на единъ герой. Симонидъ е билъ особено надаренъ за тази работа. Затова държавитѣ отъ цѣла Елада се надпреварвали нему да заржчатъ епиграми за своитѣ паметници. И повечето отъ епиграмитѣ на Симонида сж трагедии въ два-три реда.

Така напр. това: „Младостьта на Атина сложи тукъ своя милъ животъ, за да брани свещената свобода на

Елада“. „Свободно дадохме свободния си животъ за милата свобода“. „Въ гроба на падналитѣ при Термопили е съкровището на Елада“. „Това не е гробъ, а жилище на вѣчна слава“. Но най-прочута и най-силна е, разбира се, известната епиграма за тристата спартанци при Термопили. Отъ нея иде вѣчность до насъ:

„Странниче, обади на спартанцитѣ, че тука лежимъ послушни на тѣхнитѣ заповѣди“. — Цицеронъ я превелъ отлично:

„Dic, hospes, Spartae nos te hic vidisse jacentes,
Dum sanctis patriae legibus obsequimur“.

7. Бакхилидъ (505.—450.), сестриниятъ синъ на Симонида и противникъ на Пиндара, до скоро ни бѣ познатъ само съ нѣколко откѫслека. Но преди 20 години се изровиха доста много цѣли поеми отъ него, на брой около 14, всички предназначени за хорове. Бакхилидъ не се смѣта нито отъ старитѣ писатели, нито отъ новитѣ за великъ поетъ. Неговитѣ поеми сѫ многословни, безъ особена поетическа сила. Едничкото имъ достоинство е тѣхната гладкость въ изразитѣ, плавность на речьта и лекость на мислитѣ, които иначе сѫ много разлѣти. Но по нѣкой пѫть и Бакхилдъ се издига до голѣми висини на поезията и твори образи, каквито рѣдко се намиратъ у други поети. За жалость, тѣ сѫ извънредно рѣдки и у Бакхилида. Тъй напримѣръ, той е много силенъ когато сравнява поезията си съ полета на орелъ изъ висинитѣ:

„Запорилъ дълбокия въздухъ въ висини съ своитѣ мургави бързи крила, орелътъ, вестникъ на Зевса всемощни и на неговия огненъ гръмъ, бодро се носи на своята неопреодолима сила; подъ него малкитѣ пойни птички тръпнатъ отъ страхъ и се скриватъ. А него не спиратъ нито планинитѣ на безкрайната земя, нито страшнитѣ вълни на разбунтуваното море. Той лети изъ безпредѣлни простори, вѣтърътъ му гали меката перушина — и всѣки отдалечъ го познава...“

8. Пиндаръ. Краятъ и върхътъ на гръцката лирическа поезия е Пиндаръ. Пиндаръ е билъ роденъ въ 522. година въ селцето Киноскефале близо до Тива, но е билъ и се е смѣталъ чистъ тиванецъ, заради което го и наричали „Тивскиятъ орелъ“. Живѣлъ е 79 години. Баща му Дайфантъ, отъ много знатенъ родъ, още на ранни години го изпратилъ да учи поезия, музика и пластика въ Атина.

20 годишенъ момъкъ той се завръща въ Тива,за да продължи учението си при тивскитѣ прочути поетки Миртисъ и Корина. Разправя се въ съчиненията на старитѣ писатели следниятъ характеренъ за Пиндаровата поезия анекдотъ. Корина му задала за домашно упражнение да напише една ода, въ която да вплете нѣщо изъ митологията на Тива. Младиятъ поетъ написва една кратка по обемъ ода, но въ нея разказва сбито всички тивски легенди до една. Тогава учителката му забележила, че не бива да се сѣе съ кошове, а съ шепа.

Зрѣлата възрастъ на поета съвпада съ голѣмитѣ борби срѣщу Персия. Погрѣшно се смѣта, че Пиндаровата поезия много малко, почти никакъ не била оплодена отъ подвизитѣ на гръцкитѣ герои. Това схващане е повърхностно. Истина, персийскитѣ войни не сж накарали и него да описва битки, да говори високо за държавни и народни работи направо, да вика „ура“, но тѣ сж засѣгали и неговата душа — и то пò отъ дълбоко. И не само защото той, тиванецътъ, нарича първия борецъ Атина „стълпъ на Елада“, а защото неговата сила като поетъ се изказва на другъ езикъ.

Очевидно Пиндара сж привличали не мимолетнитѣ подвизи и борби, а само вѣчнитѣ образи на човѣшкото битие. Тъй че, дори и кога възпѣва обикновени победи на атлети, той говори почти изключително за вѣчната сждба на човѣка, изказва дълбоки мисли за свѣтовното битие. Неговитѣ мисли сж били толкова много и толкова дълбоки, щото, както казва самъ, нѣмалъ е време да ги изрази и обясни подробно, а ги наблъсква една презъ друга въ одитѣ си. Това прави неговитѣ оди извънредно трудни за разбиране. Той говори за „мждри уши“, т. е. за такива читатели, които могатъ да мислятъ, кога четатъ или слушатъ. Неговитѣ оди сж преизпълнени съ образи и събития отъ митологията. Но за всѣко събитие или легенда той рѣдко има повече отъ два-три реда.

Пиндаръ оставилъ 17 книги съ химни, пеани, панегирици, погребални оди, дитирамби, хорови оди за мжже и за момински хорове и най-много победни оди или епиникии. Отъ всичко това до наше време сж останали само 4 книги епиникии съ 44 поеми въ тѣхъ. Тъй сжщо и много откжслеци отъ другитѣ. Неговитѣ 44 поеми иматъ около 6000 стиха, както казахъ, невъобразимо трудни за разбиране поради тѣхната необикновена сбитость.

Епиникиитѣ си Пиндаръ е писалъ за славене на победителитѣ на олимпийскитѣ, на питийскитѣ, на истмийскитѣ и на немейскитѣ игри. Споредъ това сѫ тѣ и раздѣлени и така се цитиратъ отъ ученитѣ.

Пиндаръ приживе е билъ въ тѣсни връзки съ всички видни хора и господари на времето. Всички сѫ били подъ неговото мощно влияние. И особено щастливъ се е смѣталъ възпѣтиятъ отъ него победитель въ игритѣ. Така той, възпѣтиятъ, добивалъ безсмъртие. Пиндаръ най-много е билъ приближенъ на ученолюбивия сиракузски тиранинъ Хиерона, комуто сѫ и посветени повечето оди. Цѣла Гърция е боготворила поета. Навсѣкѫде изъ Елада му били въздигнати паметници. Александъръ Велики, когато разрушавалъ Тива, изрично забранилъ да се покътне домътъ на поета, който билъ пазенъ отъ гражданитѣ като светиня.

Много трудно е да вникнемъ въ Пиндаровата поезия. Преди всичко, стилътъ му е доста мѫченъ самъ по себе. Той е буренъ и при това сбитъ. Едва можемъ да следимъ, какво казва поетътъ, где ли пъкъ да задържаме несмѣтнитѣ образи. Защото у Пиндара, колкото думи — толкова образи. Често дори всѣки изразъ е съ двояко значение: той дава отъ една страна блѣскавъ образъ, отъ друга изказва и направо нѣкоя мисъль. „Около мисъльта на човѣка висятъ хиляди грѣшки“. При едно пѫтуване съ корабъ, внезапно небето потъмнява. Бурята бърже напира. Всичко това е изобразено съ думитѣ: „Стъмни се внезапно, нѣкой извика — бийте вълнитѣ“.

Въ 8. питийска ода, която отъ нѣкои е наречена „Плачъ надъ човѣшкия животъ“, Пиндаръ бърже се провиква: „Кой е нѣщо? Кой не е нищо? Сънь на сѣнка е човѣкъ“. — Далечни перспективи ни отваря неговиятъ изразъ: „Вехнатъ и чезнатъ дѣлата, живѣе само словото“.

Така сѫ комбинирани и неговитѣ оди. Тъй напр. 14. Ол. ода е посветена на едно дете. Пиндаръ въ тая извънредно кратка ода възхвалява самото дете, но вплита въ това и прелестни образи изъ детството на човѣка въобще. Така постѫпва Пиндаръ и въ голѣмитѣ си епиникии. Цельта на одата му е да възпѣе, напримѣръ, победителя Хиеронъ. Пиндаръ започва най-напредъ съ едно кратко, но богато предисловие, което поставя като мраморни стъл-

пове предъ храмъ. Храмътъ е самата ода. И вѫтре въ храма дълбоки сводове, полумракътъ на обилието и на тежината. Образи на митови герои, образи на подвизи, образи на богове, мѫдри и дълбоки мисли за човѣшкото битие, за човѣшкитѣ деяния, строги присѫди на дребнавото и на лошото и пр. И най-накрая единъ финалъ, който действува като дневната свѣтлина, когато излизаме изъ богатия храмъ. При първото ни зашемедяване струва ни се, че това е една безредна блъсканица отъ мисли и думи и образи, но щомъ се побавимъ малко, ние виждаме, че всѣки образъ, всѣка дума се стреми къмъ общата идея.

Неговитѣ оди действуватъ като свѣткавици презъ тъмна нощь въ нѣкой голѣмъ градъ. Свѣтне — и мигомъ се откриятъ високи сгради, тежки храмове, златни кубета, високи тополи, далечнитѣ върхове на планинитѣ се изгубватъ отъ очитѣ ни, скриватъ се въ душата ни.

При всичкия блѣсъкъ на поезията му, Пиндаровитѣ мисли за живота сѫ мрачни, нерадостни. Споредъ него, за човѣка по-добре е да не се е раждалъ никога, защото, ако сполучи едно само добро, веднага го връхлитатъ две злини заедно.

„Човѣкъ, смазанъ отъ неизбѣжностьта на неволята си, влачи се разбитъ изъ кривинитѣ на живота. Случи се, нѣкой повѣрва, сдобилъ е щастие и безмѣрностьта на радостьта му хвърля въ сърдцето му лѫчъ на надежда. И ето го, литналъ нагоре високо съ бързия устремъ на своя опасенъ блѣнъ. Но мигомъ се дигне, мигомъ и падне, поваленъ отъ обратната помисъль на сѫдбата“.

II. Философия

Начало

1. Развой. Три вѣка следъ като гърцитѣ почнали да си служатъ съ писмото, прозата е била употрѣбявана само за практически цели, като списъци на имена, смѣтки на храмове, търговски и политически писания, надписи, родословия, закони — всичко безъ всѣкаква литературна примѣса. Къмъ сѫщата категория спадатъ тѣзи откѫслеци проза, въ които се е предавала мѫдростьта на седемтѣ мѫдреци. Така се е предавала мисъльта на Талесъ отъ Милетъ (цъвтѣлъ около 590. год. пр. Хр.),

който казвалъ, че „водата е основа на нѣщата“. Неговиятъ ученикъ Анаксимандъръ е написалъ единъ трактатъ „За природата“, отъ който сж останали само една-две фрази. Анаксименъ, сжщо отъ Милетъ, поставилъ за основенъ принципъ на нѣщата въздуха. И въобще цѣлата гръцка философия до Сократа се занимавала съ въпроситѣ: „кой е или кои сж основитѣ на нѣщата въ природата?“, „какво е смъртъ и рождение?“ Писано нѣщо отъ тѣзи разсжждения обаче направо не е запазено, пъкъ и надали е имало много, защото тѣ сж се разпространявали устно. Сжщо, нищо писано не е запазено и вѣроятно не е имало отъ самоския гражданинъ Питагоръ, който е поставилъ за основа на всичко числото или цифрата. Ние не знаемъ, какво собствено е това число и какъ е то основа на всички нѣща. Питагоръ не е могълъ да остане на о. Самосъ, гдето е управлявалъ необузданиятъ тиранинъ Поликратъ. Затова той се преселилъ въ южна Италия, въ градеца Кротонъ, гдето е основалъ прочутата питагорейска школа. Неговитѣ ученици, питагорейцитѣ, усърдно се занимавали съ отвлѣчени философски и доста тъмни за насъ проблеми.

Сжщо така необяснима е била и философията на Хераклита отъ Ефесъ (цъвтѣлъ около 500. год. преди Христа). Той още на времето си добилъ прозвището Хераклитъ Тъмни. Отъ неговитѣ писания сж останали многобройни афоризми, въ които се криятъ необикновено дълбоки мисли. „Всичко тече“ (*πάντα ῥεῖ*). „Нищо не се спира. Не можешъ да се окжпишъ два пжти въ една и сжща рѣка, защото все нови и нови сж струитѣ, що текатъ“. Споредъ него, така сж нѣщата и въ свѣта и въ природата. „Враждата е баща на всичко“ (*νεῖκος πατὴρ πάντων*). Хераклитовъ по-младъ съвременникъ билъ Парменидъ отъ Елеа, основателтъ на тъй наречената елеатска школа. Неговитѣ съчинения сж били написани въ хекзаметри, но освенъ по ритъма си, по нищо друго не сж се различавали отъ прозата, заради което и ние ги поставяме въ тоя отдѣлъ. Главното негово съчинение е „За истината“, отъ което сж ни останали много откжслеци. Споредъ него, „едното е всичко“ (*ἓν καὶ πᾶν*). „Свѣтътъ не е сборъ отъ отдѣлни единици, а е едно голѣмо цѣло“. „Видимиятъ свѣтъ е несжществуващиятъ. Сжществува само това, което мислимъ“.

Ученици на Парменида сѫ били Зенонъ и Мелисъ, отъ които сѫ останали незначителни за литературната история откѫслеци. Емпедокълъ отъ Агригентъ въ Сицилия е билъ роденъ въ 492. год. Неговото учение може да се изрази така: да създавашъ значи да съчетавашъ; да разрушавашъ значи да дѣлишъ и то само тѣзи четири елемента: земя, въздухъ, огънь и вода. Любовьта свързва елементитѣ и ги прави едно, враждата ги раздѣля.

И Емпедокълъ е писалъ въ стихове своята философска проза. Запазени сѫ доста много откѫслеци. Особено силно влияние е оказалъ Емпедокълъ върху Лукреция въ неговата философска поема „De rerum natura“ (За природата на нѣщата).

И Анаксагоръ отъ Клазомена е написалъ една книга „За природата“, отъ която сѫ останали нѣколко откѫслека. Тридесеть години той е живѣлъ въ Атина, но на края билъ изгоненъ, обвиненъ въ безбожие, и умрѣлъ въ 434. год. Анаксагоръ е влиялъ извънредно силно на духоветѣ въ Атина. Негови ученици били Тукидидъ, Еврипидъ и много други. Споредъ него, всичко се управлява и нарежда отъ разума — *νοῦς*. Само разумътъ е неограниченъ, своемощенъ, несмѣсенъ съ нищо. — Левкипъ е основатель на школата на атомиститѣ, но Демокритъ отъ Абдера срещу о. Тасосъ е най-голѣмиятъ теоретикъ на школата. Демокритъ е писалъ извънредно много съчинения. Неговитѣ писания сѫ изгубени, до насъ сѫ запазени само нѣколко откѫслека, по които се познава, че той е билъ голѣмъ стилистъ. Споредъ него, всичко зависи отъ съчетанието на атомитѣ.

Сократъ

1. Изворитѣ. Сократъ не е написалъ нищо. Но неговото влияние върху мисълта на гърцитѣ е било толкова голѣмо, щото не може да не се разгледа и неговиятъ животъ и дейность въ една история на гръцката литература. Сократъ, синъ на ваятеля Софронискъ, е билъ роденъ въ 469. год. преди Христа. Отначало и той е работилъ бащиното си занятие, но скоро се отказалъ отъ това и се предалъ на философията. За неговия животъ, мисли и дейность ние знаемъ отъ съчиненията на

ученицитѣ му, особено отъ Платона. Но действително много трудно е да се различи, кое е истинско негово и кое е съчинено отъ ученицитѣ му. Разказва се, че още отъ рано той е билъ провъзгласенъ отъ оракула въ Делфи за най-мждрия човѣкъ на земята. И като такъвъ остава Сократъ и до день днешенъ. Сократъ всецѣло се предалъ на своитѣ мисли, дирилъ винаги и въ всичко основната истина. Сократъ билъ роденъ за проповѣдникъ на истината. Зарѣзалъ всички свои лични нужди, дори и своето семейство, той постоянно се сношавалъ съ гражданитѣ, за да разговаря съ тѣхъ върху смисъла на човѣшкия животъ, върху доброто и злото. Още по това се познава, че той е съсрѣдоточилъ своята задача не въ изучване природата на нѣщата, а въ изучване природата на човѣка. Споредъ него, това и само това трѣбва да бжде задачата на философа. „Познай себе си“ е била неговата девиза. Съ своитѣ мисления върху душата на човѣка той е основатель на психологията, на етиката, а може би и на истинската философска наука. Защото той пръвъ е искалъ да се установятъ преди всичко методитѣ на издирването и да се опредѣли точно, какво собствено се дири. Затова той се смѣта и основатель на научната дефиниция. Неговата метода е съ питане и разпитване да разрешава въпросъ следъ въпросъ, последователно, и то тъй, щото самиятъ му събеседникъ или противникъ да изкаже най-сетне дирената истина. Особено силно се е борилъ той противъ софиститѣ, които въ негово време наводнили Атина и цѣла Гърция и които поставяли всички въпроси въ лъжливъ блѣсъкъ и били отрицатели на всѣкакъвъ моралъ. Софиститѣ особено увличали младитѣ атиняни и ги правѣли недобри граждани. Атинянитѣ обаче, като не могли още тогава да направятъ разлика между Сократа и софиститѣ, преследвали го съ всички срѣдства, защото той, споредъ тѣхъ, билъ развращавалъ младежьта, въвеждалъ нѣкакви нови божества и пр. Аристофанъ, който въ своята комедия „Облацитѣ“ съ такава лютина подиграва Сократа, сжщо тъй го смѣсвалъ съ извратенитѣ софисти. Понеже, както изглеждало на атинянитѣ, Сократъ билъ най-влиятеленъ отъ всички и следователно най-опасенъ за държавата, лесно намѣрили силнитѣ на деня тогава единъ предлогъ да го обвинятъ и да го осждятъ на смърть чрезъ отро-

ва, която и изпилъ въ 399. година преди Христа. Сократовата смърть е темата на най-дълбокия Платоновъ диалогъ „Федонъ“.

2. Ученици. Между ученицитѣ на Сократа, освенъ Платона и Аристотеля, особено сж се прочули Евклидъ, сетне основателтъ на циническата школа Антистенъ; сжщо и Менипъ, който е писалъ сатири въ проза и стихове; Аристипъ отъ Кирена, споредъ когото целта на живота е наслатата или щастието (ἡδονή), зарадъ което се нарича основатель на школата на хедониститѣ. Но Аристипъ подъ наслада е разбиралъ спокойствие на духа и на тѣлото, а не груби чувствени наслади. Главното е да се избѣгватъ мжкитѣ и неприятноститѣ. Отъ многобройнитѣ Аристипови съчинения не е останало нищо.

3. Други философи. За да не изпуснемъ нишката, преди да заговоримъ за Платона, нека кажемъ нѣколко думи за другитѣ философи следъ Сократа. Нѣколко столѣтия наредъ циницитѣ сж се отличавали съ своя животъ и моралъ, но тѣхното значение като философи е било затъмнено отъ школата на стоицитѣ, основана въ първата половина на третото столѣтие преди Христа отъ Зенона, който е проповѣдвалъ въ една пъстра атинска галерия, наречена Стоа, отъ тамъ и името стоици. Отъ съчиненията на Зенона сж останали само нѣколко откжслеци. Негови ученици сж били Клеантъ и Хризипъ, проповѣдникъ на добродетелята като цель въ живота. Идеалниятъ мждрецъ, споредъ стоицитѣ, не се интересува отъ материалнитѣ облаги и наслади.

4. Епикуръ отъ о. Самосъ цъвтѣлъ около 300 години преди Христа, сжщо тъй е училъ въ Атина въ своята прочута градина. И споредъ него щастието (удоволствието, наслатата) е цель на живота. Но това щастие да е простиятъ животъ, а не насладитѣ на момента. По недоразумение, обаче, отъ тогава до сега епикурейци се наричатъ въ обикновения говоръ тъкмо тия, които смѣтатъ само чувственитѣ наслади за висша и едничка цель въ живота.

Епикуръ е написалъ сжщо тъй съчинение „За природата“, отъ което сж запазени само нѣколко откжслека. Тѣзи откжслеци се отличаватъ съ своя до крайность опростенъ стилъ, по-право, тѣ сж безъ всѣ-

какъвъ стилъ: казватъ се само най-необходимитѣ думи, безъ каквито и да сж украшения. И съ това тѣ напълно съответствуватъ на живота и на учението на мждреца, който, както се предава, се хранѣлъ всѣки день само съ малко бобъ.

Платонъ (*Πλάτων*)

1. Животъ. Отъ всички Сократови ученици най-великъ е Платонъ, синътъ на Аристона. Платонъ е отъ аристократическо потекло. По баща той произхожда отъ рода на Кодра, а по майка отъ Солона. Платонъ е роденъ въ Атина въ 428. или 427. год. преди Христа. Отначало той се опитвалъ въ поезията, но скоро се отказалъ отъ нея и се сближилъ съ Сократа и до смъртьта му не се раздѣлилъ отъ него. Платонъ отрано е решилъ да не се занимава съ активна политика, която въ това време е поглъщала и погубвала много сили. Той се предалъ изцѣло на философията.

Атинската присжда надъ Сократа е направила най-дълбоко впечатление върху Платоновия духъ. Платонъ изпълня цѣлия свой животъ съ възвеличаване на Сократа. Най-висшитѣ и най-страстни полети на своето въображение, тържеството на своята диалектика, схемитѣ на своитѣ социални реформи, своитѣ учения той свързва съ името и съ авторитета на Сократа. За себе си споменува само на две-три мѣста въ своитѣ съчинения — и то случайно, иначе той оставя своята личность винаги на заденъ редъ.

Следъ смъртьта на Сократа въ 399. година Платонъ напуща Атина и пжтува въ Египетъ, Италия и Сицилия. Египетската мждрость много му повлиява. Въ Италия особено е билъ увлѣченъ въ школата на Питагорейцитѣ. Въ Сицилия той билъ повиканъ отъ Сиракузския тиранинъ Дионисия и охотно се отзовалъ на тая покана, като се надѣвалъ, че ще може да внуши своята философия на тоя мощенъ владѣтель, за да се приложи тя и на дѣло. Но енергичниятъ и подозрителенъ тиранъ не искалъ да се подчини на Платоновото влияние и се отказалъ отъ него. Ако се вѣрва на нѣкои източници, Дионисий билъ тъй разгнѣвенъ на философа, щото го изпратилъ въ чужбина да бжде продаденъ въ робство. Приятели откупили Платона и го възвърнали въ Атина.

2. Академията. Училището на Платона скоро се развило до значението на единъ малъкъ университетъ. Платонъ купилъ мѣсто близо до гимназията и една кѫща, която станала центъръ на школата му. Това мѣсто, заедно съ кѫщата му, било наречено Академия, по името на героя Академосъ. Тамъ Платонъ събиралъ своитѣ ученици и имъ развивалъ дълбокитѣ си мисли. Имало и жени между неговитѣ постоянни слушатели. Платонъ не е приемалъ никаква заплата за своята работа.

Покрай учителската си дейность, той е писалъ и съчинения за по-широки кръгове. Тия съчинения сѫ именно прочутитѣ Платонови диалози, централната личность въ които е Сократъ, съ изключение на четири отъ тѣхъ (Софистъ, Политикосъ, Тимей и Критиасъ).

Въ 367. год. Платонъ прекѫсва своето учителство, за да отиде още веднъжъ въ Сицилия по искането на Диона и Дионисия II, който бѣ наследилъ баща си. Платонъ се надѣвалъ тоя пѫть да намѣри почва за своето учение, но скоро пакъ билъ принуденъ незадоволенъ да напусне Сицилия и да се върне въ Атина. Платонъ отива още единъ пѫть въ Сицилия, и тоя пѫть като че действително за по-дълго време. Сиракузскиятъ тиранинъ тъй се привързалъ къмъ философа, щото той едва могълъ да издействува своето възвръщане въ Атина въ 360. година. Последнитѣ си години Платонъ прекаралъ въ учителство и писателство въ Атина и е починалъ отъ своя осемдесетгодишенъ животъ въ 347. година.

3. Съчинения. Всички Платонови съчинения сѫ запазени до наше време въ отлично състояние. Тѣ сѫ въ разговорна форма. Нѣкои отъ тѣхъ сѫ истински трагедии или драми съ блѣскави действия и сцени, като „Федонъ“, „Протагора“, „Симпозионъ“ и други.

Подъ Платоново име се издаватъ 42 диалога, 13 писма и нѣколко дефиниции. Писмата и дефинициитѣ не се приематъ за Платонови, а отъ диалозитѣ още въ стари времена сѫ били отхвърляни седемь. Сегашнитѣ учени отхвърлятъ още и нѣкои други, тъй че общоприети сѫ само следнитѣ: Апология, Евтифронъ, Критонъ, Хармидъ, Лахесъ, Лизисъ, Ипиасъ Малки, Ионъ, Менексенъ, Протагорасъ, Менонъ, Евтидемъ, Горгиасъ, Кратилъ, Симпозионъ, Федонъ, Държавата, Федъръ, Парменидъ,

Теететъ, Софистъ, Държавникътъ, Филебъ, Тимей, Критиасъ, Закони — всичко 26.

Обаче не може да се каже, че методата, чрезъ която се отхвърлятъ или приематъ нѣкои Платонови диалози, е винаги сигурна. Платонъ нито е билъ догматикъ, нито е стоялъ винаги на едно мѣсто, за да се установятъ строги и безпогрѣшни критерии. Платонъ е новъ въ всѣко свое съчинение — и по идея, и по форма, и по езикъ дори. Само неговата дълбочина остава еднаква. Тъй че много голѣма е смѣлостьта на ония учени, които, възъ основа на свои лични предположения, отричатъ на Платона половината отъ творенията, които сж доживѣли до насъ подъ негово име.

4. Групировки и време на съчиненията. Аристофанъ Византийски, филологъ отъ около 200. год. преди Христа, е групиралъ диалозитѣ на Платона въ трилогии. Нѣкои отъ новитѣ учени ги групиратъ по идеи или по система на философията му. Но и едното и другото сж произволни опити, защото, споредъ това, което казахъ преди малко за Платоновата литературна дейность, надали биха могли да се намѣрятъ опорни точки за подобни групирания.

Най-доброто разпредѣление би било по време на написване, но и тукъ не винаги сме сигурни. Може само да се установи съ голѣма вѣроятность, кои съчинения сж отъ по-ранно време и кои отъ последнитѣ години на живота му. Така напр. отъ последнитѣ години на живота му ще да сж Парменидъ, Софистъ, Държавникътъ, Филебъ, Тимей, Критиасъ и Закони, което е най-последното съчинение на философа.

Държава, Федъръ и Теететъ сж изъ срѣдния периодъ на живота му. А останалитѣ сж творения на младостьта на Платона.

5. Съдържание на диалозитѣ. Апологията (*Ἀπολογία*) е защитителна речь на Сократа противъ обвинението на Анита, Ликона и Мелета. Може би този е най-ранният диалогъ на Платона. Апологията е гласъ на чистата съвѣсть.

Евтифронъ (*Εὐθύφρων*) има за тема на разговора благочестието (*εὐσεβεια*).

Критонъ (*Κρίτων*) съдържа обяснението, защо Сократъ не е искалъ да избѣга отъ затвора, когато е могълъ да стори това съ помощьта на приятелитѣ си. Тоя диалогъ е доста бледенъ. Прочуто е въ него олицетворението на законитѣ.

Хармидъ (*Χαρμίδης*) разглежда благоразумието (*σωφροσύνη*). Благоразуменъ е който знае и познава себе си (*γνῶθι σαυτόν*).

Лахесъ (*Λάχης*) препоржчва на младежьта Сократовското възпитание, което превъзхожда всѣка специална наука. Дава се дефиниция на храбростьта, която се състояла въ това, да знаешъ, що е опасно и що е сигурно. — Разбира се, тѣзи дефиниции, както и въобще дефинициитѣ въ Платоновитѣ диалози, не трѣбва да се смѣтатъ като цель на съчинението. Тѣ сж само изказвания въ разговора, който често свършва безъ да се дойде до нѣкакво положително заключение, което собствено не се и дири. Всичкото е въ разискванията и въ словеснитѣ борби.

Лизисъ (*Λύσις*) е едно отъ най-поетичнитѣ творения на Платона. Въ него се разглежда приятелството между мжже и младежи, като се зачеква доста сериозно темата идеална любовь.

Ипиасъ Малки (*Ἱππίας ἐλάττων*) поставя за разискване въпроса, кой трѣбва да се предпочита, дали Ахилъ или Одисей, Илиадата или Одисеята. Сократъ се застжпва за Одисея, който знаелъ защо лъже. Разбира се, и тукъ не това е цельта на диалога, а само разискванията.

Ионъ (*Ἴων*) е противъ ония рапсоди, които знаятъ Омира наизустъ и го декламиратъ, а нищо не проумѣватъ отъ неговия дълбокъ смисълъ. Но понеже и самъ Омиръ създавалъ само по вдъхновение, а не съзнателно, и поетитѣ се окачествяватъ като сжщества не особено умни. — Този диалогъ, макаръ и да съдържа идеи близки до идеитѣ въ „Федъръ“ и „Държавата“, не знамъ дали би могълъ да се смѣта съ положителность за Платоновъ. Не тъй грубъ е начинътъ, по който Платонъ отрича поетитѣ и поезията. Струва ми се, този диалогъ е присъчиненъ отъ другъ авторъ, който е схваналъ само повърхностно идеитѣ на Платона.

Менексенъ (*Μενέξενος*) е силна ирония на праздничнитѣ оратори съ тѣхнитѣ гръмки фрази и недобросъвѣстни изтъквания на лъжливи или неточни факти. Самъ Сократъ държи подобна речь, която той ужъ билъ чулъ отъ Аспазия. Речьта на Сократа е изпълнена съ анахронизми, за да подиграе именно недобросъвѣстността на ораторитѣ Но тя тъй е увлѣкла атинянитѣ, щото тѣ, безъ да забелязватъ иронията, взели сж я като сериозна речь и сж я чели ежегодно на праздника въ честь на умрѣлитѣ и падналитѣ въ биткитѣ.

Протагорасъ (*Πρωταγόρας*) като художествено произведение заема едно отъ първитѣ мѣста между Платоновитѣ диалози. Въ него се разисква върху разнитѣ добродетели, като храбрость, приятелство, нравственость, благочестие. Съ люта ирония се извеждатъ най-голѣмитѣ софисти: Протагорасъ, Продикъ и Ипиасъ. Въ тоя диалоъ не е важно толкова съдържанието, колкото драматизмътъ и поезията на нѣкои сцени. Особено началото, съ своя свежъ дъхъ, както и сцената въ кжщата на богатия Калиасъ, съ своя блѣсъкъ.

Менонъ (*Μένων*) се занимава съ въпроса, дали добродетелта може да се научи или не. Добродетелта е знание. А знание е припомняне (*ἀνάμνησις*). Последниятъ въпросъ се

разглежда въ последната часть, и тя е една отъ първитѣ по дълбочина.

Евтидемъ (*Εὐθύδημος*) е сатира на прекаления диалектизъмъ, на прекалената ревность въ Сократовата метода.

Горгиасъ (*Γοργίας*) е противъ реториката — общо на софиститѣ и частно на представителя имъ Горгиасъ. Въ блѣскава драматична форма се разискватъ най-дълбокитѣ проблеми за правото, нравственостьта, за отношението между хубавото и доброто, между природа и законъ човѣшки (*φύσις* и *νόμος*). По поезия, по смѣлость на мислитѣ и по искреностъ въ проницанията и тоя диалогъ е между първитѣ литературни творения, а сжщо и по нравствено богатство.

Кратилъ (*Κρατύλος*) е първото съчинение по философия на езика. Разглежда се въ него, дали езикътъ е произведение на природата или на взаимно съгласие между хората, *φύσις* или *θέσις*.

Пиръ (*Συμπόσιον*) е диалогъ за любовьта. Въпросътъ се излага последователно отъ всѣки сътрапезникъ по отдѣлно и все съ по-дълбоки и по-възвишени мисли. Гениална е речьта на Аристофана, който измисля мита за любовьта. Нѣкога човѣкъ билъ само единъ полъ. Отъ боговетѣ тоя първобитенъ човѣкъ билъ разсѣченъ на две половини, които се търсѣли една друга. Това било сжщината на любовьта. Последна е речьта на Сократа, който схваща любовьта като копнежъ за безмъртие.

Този диалогъ на Платона е едно отъ най-гениалнитѣ поетически произведения на древностьта. Особено блѣскави по драматизъмъ и поезия сж сценитѣ, когато влиза пияниятъ Алкивиядъ при веселитѣ гости. А сжщо и краятъ на диалога съ заприказвалитѣ се и запили до сутринна дрезгавина поети Аристофанъ и Агатонъ заедно съ Сократа.

Федонъ (*Φαίδων*) е най-дълбокото и най-трагично произведение на Платона. Въ него е представенъ последниятъ день отъ живота на Сократа. Действието става въ затвора. Трагедията избухва въ момента, когато ученицитѣ на Сократа не смѣятъ да изкажатъ предъ учителя си, който скоро ще умре, своето съмнение въ безсмъртието на душата, за да не му отнемѣли и последната надежда, която ще му облекчи умирането. Тоя най-покъртителенъ въпросъ за човѣка се разглежда отъ най-голѣмия мждрецъ нѣколко часа, да, нѣколко минути предъ смъртьта на сжщия мждрецъ. По тоя начинъ въ диалога и най-обикновенитѣ работи добиватъ особенъ цвѣтъ и дълбочина, най-отвлѣченитѣ въпроси и изрази ставатъ плътъ и животъ. Въ „Федонъ“ се разглеждатъ ученията за идеитѣ и за знанието като припомняне. Разбира се, всичко това особено ни покъртва, особено като чуваме отъ Сократа само нѣколко минути предъ смъртьта му, че собствено всичко, на което той се надѣва, е може би само една хубава мечта.

Държавата (*Πολιτεία*) е най-капиталното и най-много цитуваното съчинение на Платона. Въ него се засѣгатъ и разглеждатъ почти всички проблеми на другитѣ Платонови диалози. Затова и тоя диалогъ по размѣри надминава останалитѣ, освенъ „Закони“. „Държавата“ или „Република“, както се цитува обикновено, е раздѣлена на десеть книги, но не отъ автора, а отъ

други. Основната мисъль на диалога е да се представи каква трѣбва да бѫде идеалната държава.

Отначало се разглежда, що е право, храбрость, благоразумие, приятелство, благочестие по отношение на отдѣлната личность. Но понеже справедливостьта и правото се изтъкватъ по-добре въ обществото, отколкото въ отдѣлната личность, диалогътъ минава въ областьта на държавата, като се установява известно срѣдство по принципъ между индивида и държавата. И сетне се съгражда идеалната споредъ Платона държава. Говори се за тѣлесното и за душевното възпитание на гражданитѣ. Отхвърля се досегашното изключително поетично образование и на неговото мѣсто се поставя философското възпитание. Работата въ държавата трѣбва да се разпредѣли не по изборъ или по предпочитане, установено по традиция, а по призвание и подготовка. Проблемитѣ се разрешаватъ съ такава строга последователность, щото Платонъ въ 10. книга, като се възвръща още веднъжъ върху въпроса за поезията, въпрѣки страстната си привързаность къмъ нея, отхвърля отъ идеалната държава, като пакостни за държавата, и трагедията и Омира, защото тѣ представяли само привидностьта, но не и истината сама по себе.

Това огромно съчинение на Платона е построено съ голѣмо изкуство. Езикътъ е както въ всички диалози, — и поетиченъ, и строгъ, само че тука той се отличава съ особено обилие въ израза и въ думитѣ.

Платонъ е засегналъ почти всички по-крупни утопии на човѣка. Братството между хората ще се възстанови, като се премахне частната собственость, като нѣма отдѣлни жени на отдѣлни мѫже, а общность на женитѣ и на мѫжетѣ. Женитѣ не се отличаватъ отъ мѫжетѣ по способности. И тѣ еднакво могатъ да се възпитаватъ за управници (философи) на държавата.

Федъръ (*Φαῖδρος*) е пъкъ единъ поетически диалогъ; действието му става край идиличната рѣка Илисосъ на зелена трева, въ разговоръ между Сократа и момъка Федъръ. Разговорътъ почва поради една речь на нѣкой софистъ за любовьта. Сократъ нарича Еросъ (любовьта) стремежъ къмъ първообраза на хубавото и къмъ мира на идеитѣ. Хубави сѫ мѣстата за вдъхновението, за преимуществата на живата речь предъ написанитѣ слова, но иначе цѣлиятъ диалогъ изобщо, колкото и да е изпълненъ съ поезия, не се смѣта за единъ отъ добре построенитѣ, поради механическо нареждане на тритѣ речи една следъ друга.

Парменидъ (*Παρμενίδης*) е едно загадъчно произведение на Платона. Въ първата часть се оборватъ — и то доста сериозно и основно — ученията на Платона за идеитѣ. Въ втората часть, безъ да се оборватъ тѣзи възражения, доказва се само, че и елеатската философия може да се събори съ сѫщитѣ аргументи. Диалогътъ ще да е изразъ на нѣкакъвъ превратъ въ мислитѣ на Платона.

Теететъ (*Θεαίτητος*) е чисто диалектическо съчинение, безъ да се дири нѣкакъвъ положителенъ резултатъ. За тема на разговора служи въпросътъ за знанието и за познанието. Тукъ се развива логиката на Платона. Разискването върху тъй отвлѣчени въпроси е оживено съ хубави образи и сравнения.

Софистъ (*Σοφιστής*) е сѫщо като „Парменидъ“ единъ голѣмъ и окончателенъ превратъ въ мисъльта на Платона. Тукъ вече ученията за идеитѣ съвсемъ се отхвърля отъ самия Платонъ.

Държавникътъ (*Πολιτικός*) представя какъвъ трѣбва да бѫде истинскиятъ държавенъ мѫжъ. Платонъ вече не дири утопичния идеаленъ мѫжъ, а човѣкъ съ здравъ разсѫдъкъ, който знае добре и правилно да разпредѣли всички функции на държавата.

Филебъ (*Φίληβος*) е доста сухъ и досадно построенъ диалогъ. Доброто не е нито наслада, нито познание, а и едното и другото сѫщевременно.

Тимей (*Τίμαιος*) съдържа физиката на Платона, който иначе много малко значение отдава на природнитѣ явления.

Критиасъ (*Κριτίας*) съдържа възгледитѣ на Платона върху историята на земята. Описва се едно голѣмо царство въ Атлантисъ, което било победено отъ една малка държава, устроена споредъ теоориитѣ на Платона.

Закони (*νόμοι*) — последното съчинение на Платона, което и по форма много се различава отъ диалозитѣ, защото грададни части отъ него сѫ написани въ права речь. Сократъ не играе никаква роля тукъ. Платонъ отстѫпва и отъ своитѣ мечти за идеална държава като неосѫществими. Всичко въ това съчинение е изъ областьта на реалното и практически приложимото или вече и приложеното. Бракътъ се признава, сѫщо и частната собственость. Даватъ се нѣкои наставления за разпредѣление на земята, на службитѣ, за надзоръ на държавата върху личния животъ. Съчинението не е довършено отъ Платона. То е огромно и раздѣлено на 12 книги. Като литературно произведение то нѣма голѣма стойность, даже не е и като чисто философско. Но то е важно за насъ, защото ни дава възможность да узнаемъ какъвъ край е взела мисъльта на най-великия идеалистъ, който е живѣлъ нѣкога на нашия свѣтъ.

6. Идеитѣ. Не наша може да бѫде задачата да излагаме философията на Платона, който ни е далъ най-хубавитѣ мисли за истината, за хубавото, за доброто, за вѣчното, за любовьта, за правото, за безсмъртието, за Бога. Ние ще кажемъ само нѣколко думи върху неговото учение за идеитѣ, като най-характерно въ историята на философията.

Идеитѣ сѫ общото въ разнообразното. Тѣ сѫ вродenитѣ регулатори на нашето познание. Само тѣ сѫществуватъ и оставатъ, а явленията и предметитѣ се промѣняватъ и чезнатъ. Не масата, не леглото, не кожата, не косъмътъ, а идеята имъ е вѣчна. Идеитѣ сѫ първообразитѣ на нѣщата. Нѣщата сѫ отражение на идеитѣ. Творецътъ е създалъ видимия свѣтъ, като е влѣлъ неопредѣлената безформена материя въ идеи. — Понеже нѣколко нисши понятия се събиратъ въ едно по-висше,

то и идеитѣ образуватъ степени отъ по-нисши къмъ по-висши. Най-висшата идея, която обхваща въ себе си всички други идеи и е въ всички, е идеята отвлѣчено добро, доброто само по себе, идеята Богъ.

7. Постройката на диалозитѣ. Платонъ, за да изрази себе си тъй, както той е искалъ, изнамира или най-малко усъвършенствува една нова литературна форма, наречена диалогъ, разговоръ, б е с е д а. Диалозитѣ на Платона сж драматически композиции. Между тѣхъ има и комедии, и трагедии, и пародии, най-често и едното и другото въ единъ и сжщи диалогъ. Единъ Аристофанъ въ философската работа. Ирониятa и трагизмътъ се преплитатъ. Дълбочината и росната свежесть се усилватъ една друга.

Диалозитѣ на Платона обикновено се отварятъ съ проста и естествена експозиция, винаги поетична, изящна и покъртителна, както е случаятъ съ „Протагоросъ“, „Федъръ“ и „Федонъ“. Скоро се започва беседата, и събеседницитѣ или противницитѣ се сблъскватъ. Темата на разговора сякашъ сама изниква. Така се образува вжзелътъ, който ще трѣбва да се развърже. Въ време на разискванията се набиратъ разни весели или сериозни моменти, които сж като перипетии въ драмата. Къмъ края се дава една последна картина, възвишенъ моралъ, или нѣкоя голѣма речь, която завършва диалога. Това е развезката.

И при това, лицата не сж измислени, нито сж отъ митоветѣ, а винаги истински, познати на всички граждани. Сократъ, Аристофанъ, Алкивиадъ, Горгиасъ, Продикъ, Протагорасъ и др. Даже и сега за насъ, следъ 23 вѣка, тия лица сж тъй живи, заедно съ всичко, каквото ги е обкржжавало и интересувало.

Една отъ прелеститѣ на диалозитѣ сж и м и т о в е т ѣ, обикновено измислени за случая отъ самия Платонъ. Именно въ това той показва чудната сила на своето творческо въображение. Платонъ иска да ни представи какъ на човѣка, въ неговия устремъ къмъ доброто, помагатъ благороднитѣ пориви и прѣчатъ лошитѣ инстинкти на плътьта. Душата е колесница, въ която сж впрегнати два коня, е[illegible]киятъ черенъ, другиятъ бѣлъ. Коларьтъ е разумътъ. Той кара колата къмъ желаната цель. Бѣлиятъ конь подчинява своята сила на заповѣ-

дитѣ на господаря си. Но черниятъ конь се противи, издига се на заднитѣ си крака, не иска да се възкачи къмъ високитѣ сфери и се хвърля къмъ нисшитѣ и нечиститѣ удоволствия (Федъръ). Когато иска да ни представи нравствената сила, която черпимъ като съзерцаваме хубавото и вършимъ доброто, той ни представя човѣшката душа съ крила, които я издигатъ къмъ ефирнитѣ предѣли, гдето грѣе идеалната хубость, сдружена съ истината и съ справедливостьта. Колкото по̀ се приближава душата до обителта на хубавото, толкова по-крепки и бързи ставатъ крилата ѝ. Но душата не може да се наслаждава дълго и да черпи сили отъ тая гледка, защото тя е свързана съ тѣлото, което я смъква поради своята тежесть. И колкото повече се отдалечава отъ хубавото, толкова по-немощни ставатъ крилата ѝ, докато изтощена пакъ пада въ суетностьта на земнитѣ удоволствия (Федонъ).

Освенъ митоветѣ, изъ диалозитѣ сѫ разпилѣни чудно хубави малки анекдоти, като звезди по дълбокосинето небе. Грабването на момата Орития отъ Борея край идиличнитѣ брѣгове на потока Илисосъ, какъ музитѣ превърнали хората на щурци, какъ нѣкой египетски богъ изнамѣрилъ писмото, пѣсеньта на лебеда преди смъртьта му и пр. и пр. И всичко това се разказва съ простота, съ непринуденость, съ обилие на образи и винаги като на шега и съ единъ езикъ, който напраздно е нареченъ божественъ. И така, когато разглеждаме гения на Платона, не бива да раздѣляме поета, оратора и писателя отъ философа.

8. **Значение**. Писательтъ Платонъ е между първи-съ своята ширина и мощь на израза и съ драматична живость на разказа. Подражанията на Платона сѫ започнали още отъ римлянитѣ и не преставатъ до днешенъ день. Само че рѣдко сѫ ония подражатели, които сѫ могли тъй щастливо да свържатъ най-отвлѣченото съ най-конкретното, както това се вижда въ диалозитѣ на Платона.

Поетътъ Платонъ, по живость на образитѣ и по възвишеность и въ най-простото, действува и ще действува като единъ Омиръ, като единъ Гете или Шекспиръ. А философията на Платона и до сега и отъ всички се смѣта за най-дълбоката на всички времена и народи.

Неговитѣ мисли вѣкове сж оплодявали човѣшкото въображение и сж го поощрявали къмъ работа най-благотворна. Платонъ едва е оставилъ незачекната нѣкоя проблема на битието. Който веднъжъ вникне въ дълбочинитѣ на Платоновитѣ мисли, той не може да излѣзе отъ тѣхъ незасегнатъ, колкото и да не е съгласенъ съ теорията му. А високата и абсолютна нравственость на тоя великанъ въвѣки ще стои като огроменъ показалецъ на човѣчеството презъ всички свѣтовни бури и катастрофи. Двайсеть и три изминали вѣка сж залогътъ за това.

Аристотель (*Ἀριστοτέλης*).

1. Животъ. Най-славниятъ ученикъ на Платона и най-голѣмиятъ съперникъ презъ вѣковетѣ за власть надъ човѣчеството е синътъ на лѣкаря Никомаха, приятеля на македонския царь Аминтасъ. Аристотель е роденъ въ градеца Стагира на Халкидическия полуостровъ въ 384. г. преди Христа. Той още на 17 годишна възрасть се доближилъ до Платона и дружилъ съ него като ученикъ цѣли двайсеть години. Поради ревностьта си Аристотель билъ нареченъ отъ Платона читатель, който трѣбва да се обуздава. Ученикътъ е проявявалъ често самостойность и критика спрямо учителя си, но не може да се докаже, че отъ това се сърдѣлъ Платонъ. Самъ Аристотель въ своитѣ съчинения, като критикува Платона, казва: „Приятель Платонъ, по-голѣма приятелка истината“. Следъ смъртьта на Платона (347.), Аристотель отива при приятеля си Хермеиасъ, единъ мизийски тиранинъ, за сестрата на когото се оженилъ въ 345. година, когато Хермеиасъ билъ плененъ и убитъ отъ перситѣ. Въ 343. година Аристотель бива повиканъ въ двора на македонския царь Филипа въ Пела за учитель на Александра. Въ 355. година той пакъ се озовава въ Атина. Тамъ той философиралъ съ ученицитѣ си, като се разхождалъ въ алеитѣ на лицея (мѣста за разходка—*περίπατοι*). Предъ обѣдъ преподавалъ на по-зрѣлитѣ ученици (особено метафизика, физика, диалектика), а подиръ обѣдъ държалъ екзотерични (за външни лица) лекции върху теми изъ областьта на наукитѣ, които могатъ да се нарекатъ общеобразователни (реторика, софистика, политика). Въ Атина престоялъ отъ 335—332. година, въ който периодъ на-

писалъ най-знаменититѣ свои философски и природописни съчинения. Въ 332. година, обвиненъ предъ сжда въ Атина въ безбожие, избѣгва въ Стагира, „за да не прегрѣшатъ атинянитѣ още веднъжъ спрямо единъ философъ“. Тукъ той умира още презъ сжщата година, споредъ едни, отъ стомашна болесть, споредъ други, отъ отрова, която самъ билъ изпилъ, за да се спаси най-сетне отъ преследванията на атинянитѣ. Той оставилъ една малолѣтна дъщеря, единъ храненикъ-синъ по име Никаноръ и незаконенъ синъ Никомахъ. Неговъ наследникъ на лицея останалъ Теофрастъ, който поелъ и голѣмата библиотека на учителя.

2. Дейность и съчинения. Аристотель не е дълбокъ като Платона, но той отъ всички учени единодушно се признава за най-великия многоведецъ (полиисторъ) и всеобхватенъ философъ. Той самостойно е вникналъ въ всички отрасли на човѣшкото знание и е знаялъ всичко, каквото е могло да се знае въ онѣзи времена. Той е основатель на естественитѣ науки (метеорология, зоология, ботаника), на емпирическата психология, на науката за естественото право. Аристотель е истинскиятъ създатель на логиката, той е написалъ първата история на философията. А въ съчиненията си за поезията и за реториката поставя здрави основи и на литературната наука.

Аристотель е оставилъ два вида съчинения, едни въ литературна диалогична форма — именно истинскитѣ литературни произведения на философа, а други въ форма на научни недовършени трактати. Първитѣ сж изгубени, а отъ втория видъ сж запазени най-важнитѣ, и то доста много. Споредъ нѣкои, книгитѣ, които написалъ Аристотель, били хиляда на брой. Голѣма часть отъ Аристотелевитѣ съчинения дълги години стояли заключени и скрити въ подземия. Едва около 100 години преди Христа тѣ били открити отъ единъ книголюбецъ, но ржкописитѣ били много повредени отъ влага и молци. Въ 87. година, когато била превзета Атина, тѣ попаднали въ ржцетѣ на Сулла.

Всички запазени до насъ съчинения на Аристотеля иматъ видъ на съвсемъ недовършени скици. Вѣроятно нѣкои отъ тѣхъ не сж дори съчинения отъ самия Аристотель, а записките на неговитѣ студенти и слушатели. Тѣ не могатъ да се смѣтатъ литературни произведения.

Нѣматъ нито форма, нито хубавъ стилъ. Тѣ се отличаватъ само съ ясность и проницателность, както Платоновитѣ съ своя поетически замахъ, но липсва имъ всѣка системность въ изложението. Тѣ сж самостойни монографии, които често се различаватъ една отъ друга. Даже и разпредѣленията на философията сж не навсѣкжде еднакви.

3. Изъ съчиненията на Аристотеля. Ние тукъ нѣма какво да се занимаваме обстойно съ литературата на Аристотеля, защото Аристотель не се цени като литераторъ, а само като философъ и ученъ. Но трѣбва да спомнимъ насоката, която дадохме въ увода и да приемемъ, че Аристотелевитѣ съчинения трѣбва поне да се изброятъ въ една история на литературата. И ще сторимъ това, разбира се, съвсемъ накратко и бѣгло, каталоговидно, обаче и тукъ безъ пълнота.

Отъ загубенитѣ съчинения най-много трѣбва да съжаляваме за тъй наречените „Дидаскалии“ (атинска драматургия); сетне „Технай“ (изкуствата) — нѣщо като учебници по стилъ и въобще по реторика. И политическитѣ историци въ това отношение иматъ голѣма загуба: Аристотель съ сътрудничеството на своитѣ ученици е създалъ описанието, историята и критиката на конституциитѣ (държавнитѣ наредби) на около 250 гръцки и чужди държави. Отъ цѣлото това богатство до насъ не е запазено нищо друго освенъ „Атинската държавна наредба“ (Атенайонъ Политейа). И тя се откри едва преди 25 години. Тя е написана отъ самия Аристотель. Нейното изравяне изъ египетскитѣ прахове бѣ събитие за историцитѣ.

Отъ другитѣ запазени Аристотелеви съчинения ще споменемъ

Политика. Цель и основи на държавата. Разнитѣ форми на управление. Държавни наредби и тѣхнитѣ основатели. Идеалната държава. Възпитанието въ нея.

Тази книга е необходима за всички, които се занимаватъ съ политика.

Поетика. Книга за принципитѣ на поезията. До насъ е запазена само оная часть, която се занимава съ драмата. Нѣма въ историята на литературата книга, която да е упражнила такова решаващо влияние върху развоя на поезията, особено на драмата. Германската, английската, италиянската, особено френската драма сж били презъ цѣли периоди прилагания на дѣло мислитѣ на тая поетика. И до сега поетиката на Аристотеля не си е изгубила

значението, само че сега ние я разбираме по-добре, не намираме това у нея, което го нѣма (като тритѣ единства напримѣръ), не понижаваме до догма това, което се съдържа въ книгата. Аристотель, възъ основа на литературния материялъ (предимно, или, по-право, изключително изъ съкровището на гръцката литература до него), прави своитѣ изводи за сжщностьта на поезията, на епоса, на трагедията, даже и на танца. Но догми Аристотель не поставя. Той е чистъ емпирикъ. Нѣкои отъ неговитѣ изводи и до сега не могатъ още да се изяснятъ напълно, защото сж много кратки. Така напр. изводътъ му за трагическото пречистване, което причинявали трагедиитѣ, за „катарсисъ“. Аристотель вѣроятно ще да е развивалъ подробно и дълбоко своята мисъль, но ние имаме само заключението му.

Реторика. Книга за красноречието: политическо, сждебно и празднично.

За душата. Сжщина, сила и свойство на душата. Какво е душа? Усѣтитѣ, възприятията, познанието—сжщо тъй се разглеждатъ основно.

Етика. Никомаховска, Евдемовска и Велика етика. Първата ще да е издадена отъ Никомаха, а втората ще да е съставена отъ единъ ученикъ на Аристотеля Евдемъ. Голѣмата етика е компилация отъ две други—разглежда се моралътъ, добродетелята, доброто и лошото, щастието; отдѣлнитѣ добродетели. Най-висше благо и най-висшъ разумъ е нравственостьта.

Органонъ (Орждие за узнаване истината). Логиката на Аристотеля. I. Категориитѣ (общитѣ форми на битието). II. Изразъ чрезъ езика (граматика). III. Съставяне на заключенията. IV. Формитѣ на заключенията. V. Доказателство. VI. Дефиниция.

Топика (Изкуство на препирнята). Какъ да се доказва и какъ да се оборва едно твърдение. Какъ може да се представи като вѣроятно нѣщо, което е недоказуемо. Лъжливитѣ заключения. Ловкоститѣ на софиститѣ.

Метафизика. Сжщность и задача на метафизиката. Критика на разнитѣ учения. Основнитѣ проблеми. Това, което е. Принципътъ на познанието. Третото се изключва (А е или не е — едно отъ двете, третото е невъзможно). Субстанция. Богъ. Вѣчность.

Естествена история: четири книги за частитѣ на животнитѣ. Въ тѣзи книги е събрано всичко, каквото се е знаяло до тогава за животнитѣ. Освенъ тѣзи книги, има много други дребни трактати по естествена история или, по-право, по физиологията на човѣшкия животъ; за възприятието, за възпоменанието, сънь и будность, сънища, траяне на живота, младость и старость, животъ и смърть, за дишането и пр.

Поезия. Освенъ научни съчинения, Аристотель е писалъ и стихове, отъ които само малка часть е запазена.

Знае се едно елегическо четиристишие за надписъ на статуята на неговия приятель Ермейасъ въ Делфи. Единъ откжслекъ отъ елегия за Евдема говори за Платона така: „Лошитѣ хора нѣматъ право дори и да се възхищаватъ отъ Платона“. Но най-важна е хоровата пѣсень въ пameть на Ермейасъ, озаглавена „На добродетелята“.

5. Заключение. Платонъ е дълбокъ мечтатель съ очи винаги дигнати къмъ небето. Заради това Платонъ често изгубва почва подъ краката си. Тъй щото, както за него, така и за неговитѣ учения, можемъ да кажемъ витаятъ въ въздуха. Но самъ Платонъ не говори съ положителность никога за известни въпроси. Той самъ нарича своитѣ мисли философски мечтания.

Аристотель е винаги на земята. Той впрѣга философията въ колата на безспорната действителность. Аристотель е универсаленъ гений. Не само философията, Аристотель поставя и самата литература въ услуга на науката.

Платона ще четатъ и ще се пленяватъ и оплодяватъ отъ него мечтателитѣ, личноститѣ, които само съ лично проницание (интуиция) узнаватъ истинитѣ, и то най-дълбокитѣ. Платонъ ще бжде винаги образецъ за научна препирня, която съживява и най-сухата материя.

Но значението на Аристотеля за развоя на човѣчеството съ нищо не може да се сравни. Можемъ да прочетемъ и най-малкия трактатъ на Аристотеля. Преди всичко ние ще се очудимъ на ясностьта, съ която се схваща истината, на методата, съ която се достига до знание — винаги възъ основа на опита, на факта, ще се чудимъ на общеобятностьта на научното заключение. И като пренесемъ мислено всичко това преди две хиляди и толкова години, като разберемъ, че всичко това е само Аристотелево начало, създадено отъ него, ние ще разберемъ тая огромна работа и благодать за човѣчеството, която се нарича Аристотель.

ЧАСТЬ III

ДРАМА И КРАСНОРЕЧИЕ

I. Драма

Начало, основа и устройство

1. Създатели на драмата. За индийската драма не се знае, дали е създадена безъ съдействието на гръцката. Въ най-новитѣ времена най-авторитетнитѣ индолози приематъ за доказано, че драмата въ Индия е донесена отъ Гърция. Гърцитѣ създадоха драмата. Модерната драма произхожда отъ гръцката. Действието на сцената се пренася отъ Атина въ Александрия и Римъ, отъ Римъ въ Византия, отъ Византия въ Европа. И то не престана никога. „Христосъ Страдалецъ“, огромна трагедия за черковни цели, приписана на Григория Назианзски, не е нищо друго освенъ приложение на Еврипидовата драма за християнската история. Даже и стиховетѣ сѫ изцѣло взети отъ Еврипида. „Мистериитѣ“ въ срѣднитѣ вѣкове иматъ голѣма заслуга за драмата. Но тѣхната заслуга е само тая: тѣ съхраниха драматическата традиция до времето, когато се откри класическата литература. Чрезъ нея се развои въ Европа чувството за хубавото. И това чувство, оплодено отъ класическата драма, доведе човѣчеството до великитѣ произведения на английския, испанския, френския и германския театъръ.

Най-буйниятъ цвѣтъ на гръцкото изкуство е драмата. И тоя цвѣтъ е отъ вѣнеца на гръцкитѣ държави „Теменугоокичената Атина, стълпъ на Елада“, както я нарича беотиецътъ Пиндаръ.

2. Духътъ на времето, въ което се създаде драмата. Въ поемитѣ на Омира сѫ вплетени всички форми на поезията. Драмата сѫщо тъй за своето време ги съедини въ едно ново и висше изкуство. То ще представя

всичко човѣшко — страсти, страдания, даже и мислитѣ, даже и смѣха — въ живи действия, въ борба.

И това искуство на действието можеше да се роди, да се развие и да цъвти само въ една епоха на силна дейность, епоха, въ която сж раздвижени всички сили на народа за борба. Тая епоха почва отъ началото на голѣмата борба между Азия и Европа, отъ началото на дългитѣ Персийски войни, когато се появиха първитѣ драматици, и свършва съ свършването на дългитѣ Пелопонезски войни, когато умрѣ последниятъ завършитель на драмата — Еврипидъ. Въ древностьта по значение и по резултати нѣма борба равна съ борбата между гърцитѣ и перситѣ. То бѣ ударъ на духовната сила съ грубата, то бѣ възстанието на свободата срещу тиранията, просвѣта противъ невежество, цивилизация противъ диващина. Сждбата на човѣчеството се решаваше при Маратонъ, при Саламинъ, при Платея. Европа може би сега щѣше да е като Африка, ако да не бѣха тия усилия на човѣшкия духъ, който искаше да запази себе си отъ силата на грубата материя. Отъ едната страна безброй азиатски пълчища — съединявани, организирани само отъ волята на своитѣ генерали и князе. Отъ другата страна група духовни атлети гръцки граждани — всѣки отъ тѣхъ самъ на себе си организаторъ, всѣки свой генералъ и князъ. И всѣки отъ тѣхъ представляващъ силата на човѣшката култура, която бѣ достигнала до разцвѣта и която можеше да бжде стъпкана отъ варваритѣ, че да остане дори и безъ семе.

И въ тоя двубой най-много се отличи Атина. Маратонъ бѣ неинъ ударъ.

Това, което стана въ историята, разнесе се въ живота между самитѣ борци, като даде всѣкиму потикъ да се брани или да налага. Това, което бѣ въ живота, както винаги въ Гърция, мина въ поезията. А тоя животъ, който бѣ сега, той не можеше да се разкаже, не можеше да се възпѣе само, а трѣбваше да се представи, за да се види по-ясно, за да подействува направо. И то едновременно върху голѣми тълпи, ако е възможно върху цѣлия народъ едновременно, както бѣ излѣзълъ цѣлиятъ противъ Азия, както се събира въ народното събрание. Ето защо сж били тъй грамадни атинскитѣ театри — за 10000—30000 души. Ето защо драмата става национално учреждение.

Перикълъ въ своята речь у Тукидида не напраздно изтъква именно драмата като най-голѣма гордость на Атина. Атина искаше да владѣе всички държави, да имъ даде единъ духъ. Въ политиката това нейно стремление остана незавършено и сетне биде разбито. Но въ поезията тя сполучи. Иначе, тя като че се заплашваше да остане безъ своя поезия въ историята. Тя събра и комбинира всички форми поезия въ една, на нея подчини и склуптура и живописъ и архитектура и музика и танцъ — подчини ги да ѝ служатъ, за да представи на атинската сцена великата сила на своята дейность. И затова, споредъ Перикла, Атина кани цѣлия тогавашенъ свѣтъ, даже и персийцитѣ, да ѝ додатъ на гости и да видятъ нейнитѣ представления.

3. Литературенъ произходъ на драмата. Много се пише и говори за литературния произходъ на драмата. Понеже тя е съвсемъ нова форма или, по-добре, понеже тя е съчетание на всички дотогавашни поетически родове, естествено е, че мжчно може да се опредѣли, собствено на коя предидуща литературна форма драмата е продължение, развой или рожба. Положителни резултати не сж добити още.

Външно погледнато, най-естествено би било драмата да се смѣта като развой на хорическата поезия. Защото хорическата поезия, повече отъ другъ родъ преди драмата, по изпълнение много прилича на сценически показъ. Хорическитѣ пѣсни за шествия съ танцове и мимика, хорови симфонии, представяни на сцена; сетне, хоровата поезия, която е изобразявала или дори и представяла винаги дѣлата на нѣкой герой или богъ. А най-главното сходство, което може да служи и като вжтрешна връзка между хора и драмата, е ролята на личността на поета. Хорътъ е лирическа, тъй наречена лична поезия. И все пакъ, личността на поета въ една хорова пѣсень трѣбва да се скрива задъ героитѣ, задъ изпълнителитѣ даже. Изпълнителитѣ сж често точно опредѣлени по физиономия, ръстъ, възрасть, полъ и съсловие. Затова сж тѣ пишели хорови пѣсни нарочно за моми, за старци, за момци и пр. Освенъ това, както драматическата поезия погълна въ себе всички родове, така и хоровата лирика бѣ погълнала и епосъ и лирика и бѣ създала единъ много сложенъ апаратъ, който сетне виждаме

всецѣло внесенъ въ драмата като хоръ. Сюжетътъ на драмата е установенъ. Каквото и да се разглежда, каквото и да се бори, то трѣбва да се представи чрезъ нѣкой разказъ изъ митологията — било за нѣкой богъ, било за нѣкой герой. По сжщия начинъ е постжпвала и хоровата муза. А Пиндаръ, Бакхилидъ и пр. сж възпѣвали даже съвременнитѣ си герои-победители на олимпийскитѣ или питийскитѣ игри чрезъ герои, чрезъ драматизирани разкази за митически герои. Сюжетитѣ, темитѣ, легендитѣ и трилогиитѣ на хориста Стезихоръ сж влѣзли цѣли въ трагедиитѣ дори на последния по време трагикъ Еврипидъ. А самитѣ хорови пѣсни на Стезихора наречохме драматически поеми, когато говорѣхме за тоя поетъ, чиито произведения сж изчезнали, защото сж станали съвсемъ излишни предъ по-съвършенитѣ на Есхила, Софокла и Еврипида. Ще рече, Стезихоръ е билъ единъ драматистъ цѣлъ вѣкъ преди да се появи драмата.

И все пакъ, не можемъ да кажемъ, че драмата се разви изъ неговитѣ произведения или изъ подобни. Дѣлятъ я отъ него цѣли сто години. За да се яви драмата, трѣбваше драматическо време. И това време именно настжпи съ борбата противъ Азия.

4. Дионисъ и дитирамбътъ. За да добие поетически образъ чрезъ нова форма това велико драматическо време, трѣбваше да има за какво да се прихване, трѣбваше една нишка, за да се прилепи до нея кристалътъ, който ще расте и ще се развива. Тая нишка бѣ култътъ къмъ Диониса, най-младиятъ отъ всички богове, богочовѣка, дошелъ отъ Фригия презъ Тракия въ Гърция, главно въ Атика. Тоя младъ богъ е билъ особено обикнатъ отъ народа. Отначало почти всѣки се е смѣталъ неговъ жрецъ. Дионисъ е богъ жизнедавецъ, плододавецъ, винородецъ и, като такъвъ, богъ вдъхновитель. Той иде заедно съ пролѣтьта, когато всичко цъвти, той иде и презъ зимата, когато всичко е отдавна узрѣло, когато виното се пие. Ето защо народътъ учредява два праздника въ честь на своя обиченъ богъ — пролѣтенъ и зименъ, пролѣтни Дионисии, въ началото на мартъ месецъ по нашему, и зимни Дионисии, около нашата Коледа. Въ тия праздненства, покрай веселата страна на бога, не се забравя и неговата страдална — като богочовѣкъ. Преследванията, на които е

билъ излаганъ, тъмницитѣ, въ които е билъ хвърлянъ, борбитѣ, които е изборилъ, отчаянието, въ което е изпадалъ. Тоя богъ се е изкачвалъ и слизалъ по цѣлата стълба на човѣшкитѣ страдания и победи. Народътъ се е увличалъ и отъ едното — съ трагедията, и отъ другото, особено съ комедията, съ фалическитѣ химни. Въ честь на тоя богъ сж се съставяли особени хорови пѣсни, буйни, гръмки, съ патосъ, съ екстазъ. Тѣзи хорове се наричали д и т и р а м б и. Аристотель въ „Поетиката“ казва, че драмата е произлѣзла отъ тия, които подйемали разказа на дитирамба, които започвали да разказватъ предъ хора дейностьта и страданията на бога, на което хорътъ приглася съ пѣсни, съ стонове и съ буйни танцове — или отъ мжка или отъ ликуване. Сетне тоя разказвачъ прибавялъ и нѣщо друго къмъ своя разказъ: той се преобличалъ като бога и заедно съ разказа представлявалъ съ жестове и съ движения деянията и страданията на бога. Така се е създало действието въ драмата. Това е сжществениятъ произходъ на драмата. Той отговарялъ съ това на въпроситѣ или на желанията на хора, за което билъ нареченъ *ὑποκριτὴς* — о т г о в о р и т е л ь. И тъй си остава това име въ гръцката литература: ипокритъ — а к т ь о р ъ.

По-добре бихме могли да си представимъ произхода на драмата отъ д и т и р а м б а, ако бихме имали поне единъ дитирамбъ. За сега за насъ остава най-важното, че драмата намѣри своя богъ и своя покровитель въ Диониса. И затова тя остана за винаги свързана съ името на тоя богъ. Само на двата негови праздника сж се давали драми. Театърътъ е билъ единъ видъ неговъ храмъ, въ който на първо мѣсто е седѣлъ жрецътъ на Диониса.

5. Името трагедия. Името д р а м а (*δρᾶμα*) ще рече действие. Но т р а г е д и я отъ какво произлиза — ученитѣ още не сж установили. Самата дума *τραγῳδία* е съставена отъ думитѣ *τράγων ᾠδή*, което ще каже п ѣ н и е н а к о з л и (*τράγος* — козелъ). До скоро се приемаше изобщо, че трагедията си има това име поради свитата на Диониса, членоветѣ на която били облѣчени въ кози кожи, нѣщо като сатиритѣ. Но това съ нищо не може да се докаже.

6. Комедия. За името на по-веселата отрасъль на драмата, за комедията, може да кажемъ нѣщо по-положително. Думата к о м е д и я *κωμῳδία* е съставена отъ думитѣ *κῶμος* и *ᾠδή*. *Κῶμος* ще рече шествие на разве-

селена дружина изъ улицитѣ. Тѣзи шествия действително сж ставали, особено на праздника на Диониса. Веселещитѣ се били вдъхновени обикновено отъ дара на Диониса, отъ виното. Тѣ сж носили единъ огроменъ, направенъ отъ кожа фалосъ въ знакъ на плодовитостьта на бога и на земята. Правили сж се често много свободни остроти, но най-главно пѣли сж се химни на фалоса. Тѣзи химни сж били именно и първитѣ комедии-пѣния на развеселена дружина изъ улицитѣ на праздника на Диониса. Такова едно служене на бога Диониса е запазено цѣло въ комедията на Аристотеля „Ахарняни“.

7. Представления, пиеси, театъръ, сцена и актьори. Драмата стана още отъ начало народно учреждение подъ покровителството на държавата. Държавата намира срѣдства, за да може да изпълнява една драма, дори често и на зрителитѣ държавата плаща входнитѣ марки. Драматически представления се учредяватъ само два пжти презъ годината — пролѣть и зиме. Тѣ траятъ всичко на всичко около 7 — 8 деня. Въ театъра се играе отъ изгрѣвъ до залѣзъ слънце. Още въ най-ранни времена било е установено да се даватъ едно следъ друго деветь трагедии (сатирни игри, карикатури на трагедиитѣ) — отъ трима автори, отъ всѣки авторъ по три трагедии и по една сатирна игра. До известенъ срокъ авторътъ подава заявление до архонта-епонима съ молба да бжде допуснатъ до драматическия конкурсъ, който устройва държавата чрезъ драми. Съ заявлението си авторътъ прилага своитѣ четири пиеси и иска отъ държавата да му се отпусне хоръ, който да изпълни пиеситѣ му. Следъ като се направи строга оценка съ репетиции, допускатъ се трима автори на състезание за първа, втора и трета награда. Наградитѣ се раздаватъ на праздника отъ журитѣ. Тѣ сж били често разни златни предмети, но обикновено пари отъ хиляда до три хиляди драхми — суми доста значителни за онѣзи времена. Но славата е била най-голѣмата награда.

За слава сж се сражавали на драматическата сцена не само поетитѣ. Състезанието е било трояко. Държавата е възлагала на богати граждани да издържатъ театъра за опредѣленъ срокъ. Тѣзи граждани сж се наричали хореги. Голѣма честь е било за единъ хорегъ да се каже, че той не е жалилъ срѣдства, за да направи праздника

по-блѣскавъ. Отличилиятъ се получавалъ позлатенъ триножникъ отъ държавата въ знакъ на благодарность.

Но и актьоритѣ сж се състезавали помежду си. Отличилиятъ се актьоръ, освенъ възнаграждението, което е стигало до шесть хиляди драхми за праздникъ, получавалъ е и голѣма почетна награда и е билъ обсипванъ съ почести. Работата на актьора да играе цѣлъ день, да бжде чуванъ отъ 20—30 хиляди души, да се задушава подъ маската, да знае наизустъ толкова стихове и мелодии — наистина ще да е била много трудна.

Отначало главенъ и единственъ актьоръ си е билъ самъ авторътъ. Есхилъ приема още единъ актьоръ за второстепенни роли. А Софокълъ установява числото на актьоритѣ трима. Софокълъ само на млади години ще да е излизалъ на сцената, и, казва се, отличилъ се много въ ролята на Навзикая. Женскитѣ роли сж били играни отъ мжже.

Жени не ще да сж били допущани до всички представления, но не е вѣрно предположението, че имъ било въобще забранено да посещаватъ театритѣ.

Сложна работа е било дегизирането на актьора. Преди всичко, за да може да се вижда естествено голѣмъ отъ всички, актьоръть се качва на високи обуща отъ много леко дърво, наречени котурни. За да се чува гласътъ му навсѣкжде, той говори често и презъ тржба. Маската винаги на лицето му.

Цѣлото представление отъ начало до край се приготовлява и нарежда отъ самия авторъ. Той режисира драмитѣ си, учи актьоритѣ си да говорятъ, да жестикулиратъ, да пѣятъ, да танцуватъ. Затова драматургътъ не се нарича официално поетъ, а *διδάσκαλος* — учитель, режисьоръ. За представленията се казва: „При архонтството на едикого проучиха се следнитѣ трагедии и т. н.“

8. Театъръ. *Θέατρον* ще рече мѣсто за гледане. Отначало това мѣсто е било най-голѣмиятъ площадъ въ Атина — агората — тържището. Представленията сж ставали около единъ побитъ камъкъ — *θυμέλη*. За да могатъ и по-заднитѣ редове да гледатъ, отначало построявали дъсчени седала все по-високо и по-високо, на тераси. Петото столѣтие е минало съ такива театри. Едва въ четвъртото столѣтие били построени или по-право издълбани на разни склонове каменни театри. Отъ такава късна епоха

е и Дионисовиятъ театъръ въ Атина, основитѣ на който сж запазени и до сега.

Сцена и сценически пригоди отначало нѣма. Най-напредъ се издига една дъсчена преградка като фонъ, по нея разни врати за влизане и излизане на действуващитѣ лица. После тая дъска бива нашарвана съ разни сцени — обикновено дворци на царе, предъ вратитѣ на които сж ставали действията. Но сетне се прибавятъ и странични прегради, сжщо тъй нашарени. Освенъ това, за да може да се представи и по-сложна сценария, прибѣгва се до голѣми въртещи се дъсчени призми, на стенитѣ на които сж нарисувани разнитѣ сценни фонове. Въобще, всѣки драматисъ прибавя по нѣщо ново въ техниката на представлението. Най-сложни сж били апаратитѣ (машинитѣ) за слизане и излизане на богове и богини, за явяване и изчезване на духове и пр.

9. Бръзъ развой на драмата. Трагедията, може да се каже, живѣ единъ вѣкъ — именно петия. Единъ човѣшки животъ е можалъ да види нейното пораждане, процвѣтване и загинване. Тримата най-велики трагици сж действували почти сжщевременно, учили се единъ други, съперничили си и сж враждували. Есхилъ захвана почти съ неопредѣлени драматически хорови представления и свърши съ титанската драма — трилогията „Орестия“, въ която една часть е дори премодерна драма на настроение. Софокълъ усъвършенствува диалога, намали чуждитѣ елементи въ драмата, а Еврипидъ ѝ даде дълбочината и топлината на човѣшката душа, която биде представена отъ него чрезъ нейнитѣ най-скрити действия.

Всички гръцки трагедии сж въ стихове. Хороветѣ съ на дорически диалектъ по традиция отъ дорическия произходъ на хора. Най-честиятъ размѣръ на диалозитѣ и на монолозитѣ е ямбътъ. Но се срѣщатъ и анапести, дактили, хореи и пр.

Една трагедия на атинската сцена ще да е представлявала нѣщо подобно на сегашнитѣ опери съ голѣми балети. Защото музиката и пѣнието сж били нераздѣлни части въ античната драма.

Първитѣ драматици

1. Тесписъ. Историческия познатъ пръвъ драматикъ е Тесписъ. Много първобитни ще да сѫ били неговитѣ драми, но все пакъ, поне по време той може да се нарече основатель на драмата, защото истински неинъ създатель си остава Есхилъ. Роденъ е Тесписъ въ началото на шестото столѣтие преди Христа въ селото Икария въ Атика, близо до Маратонъ, мѣсто по традиция свързано съ култа къмъ Диониса. Най-важното отъ неговитѣ дѣла е следното: Тесписъ направи решителната крачка отъ дитирамба къмъ драмата, той отдѣли едного отъ хора даде му роля и го направи актьоръ. Първото драматическо представление на официалната сцена е дадено отъ Тесписъ въ 534. год.

2. **Хойрилосъ,** по-младъ съвременникъ на Тесписа, е представилъ първата си драма около 523. година. Въ една своя трагедия той нарекълъ скалитѣ и рѣкитѣ — кости и жили на земята. Хойрилосъ се е състезавалъ и съ Есхила.

3 Пратинасъ е дориецъ по произходъ, но представлявалъ въ Атина. Състезавалъ се е и той съ Есхила — въ 499. год.

4. Фринихосъ е най-знаменитиятъ отъ предшественицитѣ на Есхила. Първа награда е спечелилъ въ 512. год. Отъ Есхила той е взелъ втория актьоръ. Въ драмата си „Финикийкитѣ“ той е представилъ мѫката на перситѣ, като се научили за поражението си при Саламинъ. Фринихосъ се опиталъ съ пиесата си „Падането на Милетъ“ да изработи и затвърди на сцената и съвсемъ модерни сюжети, но народътъ тъй се смутилъ отъ огорченията, които намиралъ въ тази трагедия, която представяла неговата вина, щото забранилъ да се пишатъ драми на съвременна тема. Фриниховата драма била прочута съ лирическитѣ пѣсни, които станали много популярни.

Отъ произведенията на всички гореизброени драматици не е запазено ни едно до наше време, нито даже нѣкои откѫслеци, по които да можемъ да сѫдимъ за тѣхната поетическа и драматическа сила. Но по раннитѣ произведения на Есхила, които сѫ конкурирали на Фринихоса, Пратинаса и Хойрилоса, можемъ да кажемъ, че тѣ сѫ били още нѣщо срѣдно между драма и драмати-

претоваренъ съ грѣхове въ душата си, които не го оставятъ да ликува дори за победитѣ си, следъ десетгодишно отсѫтствие, пакъ се връща въ родината си. Жена му Клитемнестра отдавна замислила да отмъсти на мѫжа си за убийството на дъщеря ѝ Ифигения, извършено тъй жестоко отъ бащата, само за да се задоволи неговата амбиция. Клитемнестра приготовявала блѣскаво посрѣщане на мѫжа си, който трепери отъ тоя блѣсъкъ. Найсетне, Клитемнестра убива съ сѣкира и Агамемнона и робинята му, Приямовата дъщеря, пророчицата Касандра. Народътъ — хорътъ се възмущава отъ това и дига ржка срещу своята царица, но Клитемнестра извиква на помощь своя приятель и съучастникъ въ убийството Егиста, който сѫщо има за какво да отмъщава на Агамемнона, и хорътъ отстѫпва.

Облаци сѫ се събирали отъ много години надъ кѫщата на Атридитѣ, грѣхъ се е натрупвалъ върху грѣхъ. Първиятъ гръмъ на тия облаци е убийството на Агамемнона отъ жена му Клитемнестра; вториятъ — убийството на Клитемнестра отъ нейния синъ Орестъ въ втората часть на трилогията.

Предчувствията на хора, на Агамемнона, на Касандра сѫ изразени съ неподражаема тънкость, поезията на тия сцени влиза въ нашето сърдце и го вълнува като съ собствени страхове отъ силната буря. Пророчицата Касандра, мълчалива, спуснала ржце по колѣнетѣ си, седнала въ колата, унесена въ това, което иде, намъ се представя като статуя отъ сивъ мраморъ. Не единъ художникъ се е вдъхновилъ отъ тоя Касандринъ образъ.

9. Мироносктѣ или Орестъ, втората часть на трилогията, има много силни по драматичность сцени, но по поезия не може да се сравни съ „Агамемнонъ“. Лоши сънища не даватъ мира на Клитемнестра. За да се успокои, тя праща нѣколко невинни момичета заедно съ дъщеря си Електра да полѣятъ гроба на Агамемнона съ свещенъ елей. Затова и драмата се нарича Излиятелкитѣ (*χοηφόροι*). При гроба става срещата и опознаването на Ореста съ сестра му. Орестъ иде да отмъсти за баща си. Веднага се устроява планъ за убийството на Клитемнестра и на Егиста. Орестъ се преспорва на пѫтникъ, който ще извести на Клитемнестра, че синъ ѝ Орестъ не е вече живъ. Той знае, че тая весть е радостна за майка му, която се бои отъ отмъщение. И следъ една сцена между майка и синъ, безподобна по драматизъмъ, Орестъ изпълнява своя планъ. Орестъ е представенъ като оржди на Аполона. Но, въпрѣки това, следъ убийството, предъ неговото помрачено въображение се явяватъ грозни духове, „псета на майка му“, които го преследватъ. Тия духове сѫ отмъстителкитѣ зли богини Еринии. Тѣ сѫ тъй живо представени, щото сякашъ не само Орестъ ги вижда, ами и читательтъ дори и сега следъ 24 вѣка.

10. Евменидитѣ. Орестъ търси спасение отъ своята съвесть и бѣга дори при „пѫпа“ на земята, Делфийския оракулъ, гдето му се казва да отиде въ Атина и тамъ да дири правосѫдие.

Въ Атина се устройва сѫдъ. Ищци сѫ Ериниитѣ, обвиняемъ Орестъ. Неговъ адвокатъ е самъ Аполонъ. Сѫдътъ се произнася еднакво за Ореста и за Ериниитѣ, но богиня Атина Палада, председателка на сѫда, подава своя гласъ въ полза на Ореста и

Орестъ бива оправданъ. За да се обезщетятъ Ериниитѣ, отъ злобни фурии биватъ превърнати въ благосклонни божества, които се настаняватъ близко до Атина, зарадъ което се наричатъ и Евмениди.

Отъ тритѣ драми като драма най-слаба е третата. Забележителни въ нея сж страхотнитѣ и гениални по лиризъмъ пѣсни на фуриитѣ или Ериниитѣ.

Втората часть по сюжетъ, по сценическа проблема — отмъщение за убитъ и опозоренъ отъ невѣрна майка баща, — по нѣкои действия, дори и по нѣкои изрази и сравнения много напомня „Хамлетъ“ отъ Шекспира.

11. Обща преценка. Сждбата е такава сила въ Есхиловата драма, щото почти заличава личностьта на героя, блъсканъ отъ вълнитѣ на живота — корабъ безъ кормило. Немезида (Възмездието) е орждие на сждбата. Въ живо изразената необходимость, неизбѣжность на катастрофата е трагизмътъ на Есхиловата драма. Нѣма отклонения — всичко бърза къмъ последния ударъ. Двамата братя Етеокълъ и Полинейкъ — единъ брани отечеството, другиятъ го напада, кръвьта имъ ще се смѣси, който и да победи — все е победенъ, защото ще убие брата си — нѣма никакъвъ изходъ. Почти това е основниятъ тонъ на Есхиловата драма.

12. Стилътъ на Есхила е суровъ, гръмъкъ, стиховетѣ му трещятъ. Но и съ тая грубость той постига често най-нѣжни поетически ефекти, изненадва ни съ гениални образи или съ нѣкоя нова, отъ него създадена дума. Диалогътъ му не е гъвкавъ, Есхилъ още не се осмѣлява да раздѣли единъ стихъ между две лица. Драматизмътъ на Есхила е безъ нюанси, безъ интрига — всичко върви направо къмъ цельта. Орестъ се съмнява, колебае се, но каква полза отъ това, той трѣбва да убие — единъ богъ му заповѣдва това; Агамемнонъ предчувствува, почти знае, що го чака, а Клитемнестра просто вижда това, което ще стане съ нея — но и Агамемнонъ и тя трѣбва да бждатъ убити. И тѣ влизатъ въ кжпалнята. Вжтревъ тая известность на неизбѣжното е трагедията.

Драмитѣ на Софокла по техника сж по-съвършени отъ Есхиловитѣ; драмитѣ на Еврипида сж по-интересни и често по-поетични. Но ни Софокълъ, ни Еврипидъ, ни Шекспиръ биха сжществували, ако не бѣше сжществувалъ Есхилъ, за да създаде драмата.

Драмата, както е създадена отъ Есхила, такава е и до днешенъ день, въпрѣки всичкитѣ технически усъ-

вършенствувания, въпрѣки гения на Шекспира и блѣска на Расина. И ако и до сега между всички литературни родове драмата владѣе съ най-голѣма власть, то е защото тя е създадена отъ гений като Есхила.

Софокълъ *(Σοφοκλῆς)*

1. Животъ. Софокълъ, синъ на богатия атинянинъ Софилосъ, е роденъ въ 497. год. въ селището Колоносъ, нѣколко минути до Атина. Детство и младость преминалъ между най-добри граждани, ржководенъ отъ знаменити учители по музика, поезия и танцъ, израсълъ въ разцвѣта на Атина, когато изкуствата сж били гордостьта на всѣки гражданинъ. Когато порасълъ, Софокълъ се предалъ всецѣло на драматическата поезия, която изучавалъ отъ Есхила. Съ политика се занимавалъ дотолкова, доколкото тя е била длъжность на всѣки атински гражданинъ. Когато народътъ се възхитилъ веднъжъ отъ неговата драма „Антигона“, избралъ го за пълководецъ въ експедицията противъ възбунтувалия се островъ Самосъ. Билъ е избранъ и за съкровищникъ на държавата.

Софокълъ се е отличавалъ съ тѣлесната си хубость и здравина, съ любезния си и приятенъ характеръ и съ веселостьта на спокойния си духъ. Дружилъ е съ най-виднитѣ свои съвременници, като Перикла, Херодота и други. Въ деня на годишнината отъ битката при Саламинъ, Софокълъ, още едва 16 годишенъ, билъ назначенъ да води шествието на младежитѣ съ една химна, съчинена отъ самия него, отъ която до насъ сж останали само първитѣ стихове.

Софокълъ дълбоко уважавалъ учителя си Есхила, но това не го възспирало отъ желанието му да измѣри сили и съ него. Още въ 468. — значи 30 годишенъ — Софокълъ се сразилъ на сцената съ Есхила и победилъ съ своята драма „Триптолемосъ“, която се отличавала съ новия си сюжетъ и съ смѣлостьта на полета. Тя представлява алегорически Атина като свѣтило на свѣта, отъ гдето се разнася култура навсѣкжде.

Софокълъ достигналъ дълбока старость. И само въ последнитѣ години на живота си е изпиталъ нѣкои горчивини отъ сина си Иофонта, който го наклеветилъ, че е невменеямъ и че трѣбва да му се наложи опека, за да

не разпилява имането си. Изведенъ предъ сжда, Софокълъ въ защитата си, намѣсто да се оправдава, издекламиралъ една пѣсень отъ най-последната си трагедия „Едипъ Колонски“, оная прелестна химна на Атика и на Атина. Сждиитѣ решили че не може да бжде лудъ тоя, който може да сътвори толкова хубава пѣсень и съ почести отвели Софокла до жилището му. Софокълъ умрѣлъ на 90 годишна възрасть, споредъ едни, като ядѣлъ грозде, споредъ други, като поправялъ драмата „Антигона“.

И приживе, но особено следъ смъртьта си, Софокълъ е билъ боготворенъ отъ атинянитѣ. Дори неумолимиятъ поробитель на Атина, спартанскиятъ пълководецъ Лизандъръ, когато обсаждалъ града, съгласилъ се на едно примирие, за да може народътъ да отиде да се поклони на Софоклевия гробъ, които билъ извънъ стенитѣ.

2. Съчинения. Софокьлъ е билъ най-плодовитиятъ гръцки трагикъ. Около 120 драми, а споредъ нѣкои и 130 ще да сж останали отъ него. Но до насъ сж достигнали само седемь. Сжщо Софокълъ еималъ голѣмъ успѣхъ: победилъ съ около 90 свои пиеси. Много пжти е взелъ първата награда, често втората, но никога не трета.

Запазенитѣ седемь трагедии сж следнитѣ:

1) Аяксъ (*Αἴας Μαστιγοφόρος);* 2) Антигона (*Ἀντιγόνη*); 3) Електра (*Ἠλέκτρα);* 4) Едипъ царь (*Οἰδίπους τύραννος);* 5) Трахинянкитѣ (*Τραχίναι);* 6) Филоктетъ (*Φιλοκτήτης);* 7) Едипъ Колонски (*Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ*).

Напоследъкъ се изрови една сатирна игра отъ Софокла, която не препоржчва добре поета като хумористъ. Отъ изгубенитѣ драми сж останали многобройни и важни откжслеци, които сж пълни съ блѣскави фигури и богати мисли, защото сж черпени и запазвани като цитати именно зарадъ тия имъ качества.

3. Аяксъ. Следъ смъртьта на Ахила, ахайцитѣ решаватъ да дадатъ оржжието му на най-достойния отъ живитѣ герои. Аяксъ Теламоновъ отъ Саламинъ доброволно потеглилъ съ гърцитѣ и извършилъ голѣми подвизи, често излизалъ на бой самъ срещу цѣла войска, сжщо и по характеръ билъ единъ отъ най-благороднитѣ. Поради това, гласоветѣ на оценителитѣ били въ негова полза, но съ помощьта на обидената отъ него богиня Атина тѣ били фалшифицирани въ полза на Одисея. Обидата и страстьта за отмъщението, подпомогнати отъ Атина, помрачили ума на Аякса. Намѣсто да влѣзне въ лагера на Агамемнона и да накаже противницитѣ си съ своя голѣмъ мечъ, Аяксъ влиза въ оградата, гдето е добитъкътъ

на ахайцитѣ, и цѣла нощь коли животнитѣ, като мисли, че това сѫ ахайци. А единъ овенъ, единъ оселъ и други бикове той смѣта че сѫ Агамемнонъ, Менелай, Одисей, завлича ги съ себе си, за да ги плеска съ бича си. И той изпълнява това съ ярость, предъ очитѣ на истинския Одисей, когото покровителката му Атина направила невидимъ, да дойде и види, какъ наказватъ боговетѣ непокорнитѣ. Одисей е изпълненъ съ съжаление къмъ участьта на своя противникъ. Аяксъ идва следъ това на себе си и вижда колко е опозоренъ — и решава да не живѣе вече. Следъ покъртителни сцени между него и жена му Текмеса съ нейната рожба, следъ дълбоки стонове въ силни монолози, Аяксъ, съ измама избѣгалъ въ гората, ужъ за да се очищава отъ злото, натъква се самъ на меча си и умира, като се раздѣля трогателно съ слънцето.

Следъ това като че се подкача нова драматична борба между брата на Аякса Тевкра и ахайцитѣ, които не искатъ да допуснатъ да се погребе тѣлото на тѣхния врагъ. Но Одисей се застѫпва за погребението — и съ това се свършва драмата.

Аяксъ е една отъ първитѣ по време драми на Софокла. Но още въ тая драма личи Софокловото стремление да постави всичко въ хармония, да държи симетрия между настроенията. Трагизмътъ на Аякса е трагедията на всѣки великъ човѣкъ. Симпатична е мѫдростьта на Одисея, които не се предава на изстѫпления отъ доволство предъ нещастието на своя противникъ, а напротивъ отъ сърдце състрадава.

Въобще, въ „Аяксъ“ за пръвъ пѫть ние имаме драма, кѫдето действието се развива тъй, както е присѫщо на даденитѣ характери, а не както изисква поставената тема.

4. Антигона. Между 442. и 441. година атинянитѣ, възхитени отъ една драма, избиратъ автора ѝ Софокла за пълководецъ въ военната експедиция противъ островъ Самосъ. Тази драма е „Антигона“, въ която законитѣ на сърдцето се поставятъ по-горе отъ законитѣ на държавата, ако се смѣта за държавенъ законъ жестоката възбрана на единъ изплашенъ отъ несигурното си положение новъ царь.

Вънъ отъ града лежи тѣлото на падналия въ братски двубой измѣнникъ на отечеството (по-право измѣнникъ на алчния си братъ Етеокла) Полинейкъ. Креонъ, новиятъ царь, заплашва съ смъртъ всѣкиго, който би се опиталъ да погребе измѣнника. Неговата заповѣдь е слѣпа, защото Креонъ съвсемъ забравя, че тъкмо подъ неговия покривъ живѣятъ две любещи сестри на Полинейка — Антигона и Исмена.

Антигона, щомъ чува за волята на Креона, още у тъмни зори извиква сестра си и я придумва заедно съ нея да сподѣли свещения дългъ къмъ Полинейка, за да не я гризе нѣкога съсѣстьта, че е оставила брата си непогребенъ. Но Исмена, слаба по душа, отказва. Антигона сама извършва обреда. Стражата я улавя и я довежда при Креона. Креонъ намѣсто да се умили отъ тая сестринска любовь, става по-коравъ. Той, който винаги подозира измѣна, съзаклятие противъ себе си, и тукъ мисли, че има нѣщо лошо да се крие противъ него. Ето Исмена — и тя заявява, че поема върху себе си престѫплението, ето и неговиятъ синъ Хаймонъ, годеникъ на Антигона — и той се застѫпва за престѫп-

ницата. И тъкмо затова Антигона трѣбва да умре, жива заградена въ иззиданъ отъ камъни гробъ. Антигона се прощава съ своята младость и се обесва. Убива се съ нея и Хаймонъ. Ясновидецътъ Тирезий казва на Креона, какви бедствия го чакатъ, и Креонъ изплашенъ — пакъ само за себе си — лудо се спусва да предотврати последствията отъ своята необмислена заповѣдь. Но късно. Всичко е свършено вече. Креонъ е сломенъ. Изгубилъ сина си, изгубилъ и авторитета си — защото самъ не устоява на първата си заповѣдь като царь — връща се у дома, гдето пъкъ неговата съпруга Евридика се самоубила отъ мжка.

Драматизмътъ е въ конфликта между волята на Креона и волята и дълга на Антигона. Но трагизмътъ на драмата не е тъй лесно опредѣлимъ. Антигона не може да не погребе брата си, защото ще я преследватъ неговитѣ Еринии до животъ, и въ ада дори, както тя сама обяснява. И тя млада, решителна, хубава, пълна съ любовь къмъ доброто — тъкмо когато трѣбва да започне своя новъ животъ, току-що излѣзла изъ едно жестоко детство (сждбата на баща ѝ, който се оженилъ за майка си, убийството на братята ѝ и пр.) — тя трѣбва да изпълнява дългъ, който ще ѝ донесе смърть. Затова ѝ е най-мжчно, че умира преди да вкуси отъ живота, както си казва сама. Между бързината, съ която Антигона взима и изпълнява своето решение и бавността, съ която Хамлетъ се влачи до края на трагедията, все има нѣщо, което сродява сждбата на Шекспировия герой и на Софоклевата героиня: сждбата и на двамата е затова трагична, защото дългъ имъ е да загинатъ, тъкмо когато могатъ да живѣятъ и да деятъ.

По-точно е опредѣленъ трагизмътъ на Креона, сждбата на когото вдъхва състрадание и страхъ, а не само състрадание, както участьта на съвсемъ невинната Антигона.

Годеникътъ Хаймонъ за Антигона почти не сжществува, даже не толкова поне, колкото Офелия за Хамлета.

Прието е тая трагедия да се нарича най-хубавата гръцка драма, защото философътъ Хегелъ въ своята „Естестика“, III, 2, я нарича тъй. Но тия, които слѣпо приематъ Хегеловото мнение, не трѣбва поне да говорятъ за „закони на сърдцето“. Хегелъ цени драмата, защото Антигона, една жена, се борила за да възтържествуватъ нейнитѣ права като жена, потъпкани отъ законитѣ на държавата, които били създадени само съ огледъ къмъ мжжетѣ. Софокълъ наистина не ще да е мислилъ подобно полово разграничение. Защото даже Антигона отъ него тукъ не е представена чрезъ своята женственость, а чрезъ нѣкаква чужда дори на голѣми герои мжжественость.

Атинянитѣ сж били възхитени отъ тая драма заради нейната композиция, въ която хармонията на настроението и симетрията на частитѣ наистина сж удивителни.

5. Електра е драма на отмъщението. Темата е сжщата, както и въ „Орестъ“ отъ Есхила, само че тукъ не Орестъ е главното лице, а сестра му Електра. Сестра ѝ Хризотемисъ се помирила съ положението си и дори следъ убийството на баща си остава да живѣе въ кжщата на Клитемнестра и на нейния любовникъ Егистъ. А Електра е озлобена отъ безчовѣчнитѣ постжпки и обноски на майка си и се храни само отъ мисъльта за

Споредъ по-достовѣрни източници, Еврипидъ произхожда отъ много знатенъ родъ. Ето защо той билъ много грижливо образованъ и възпитанъ, дружалъ само съ философитѣ, челъ е тѣхнитѣ съчинения, особено съчиненията на Анаксагора, а съ Сократа е билъ дори въ интимни отношения. Сократъ отивалъ на театъръ само когато се давала Еврипидова трилогия. За ученостьта на Еврипида свидетелствува фактътъ, че той е притежавалъ най-голѣмата библиотека въ Атина.

По характеръ Еврипидъ билъ меланхоличенъ, въздържанъ и не особено общителенъ. Иначе Еврипидъ билъ въ постоянна борба съ своето време, пъкъ дори и самъ съ себе си често изпадалъ въ раздори, съ което се обясняватъ противоречията въ неговата поезия.

Презъ петдесетгодишната си поетическа дейность Еврипидъ спечелилъ само петь първи награди, и петата следъ смъртьта си. Често е оставалъ трети. Като революционеръ въ поезията — и зарадъ формата и зазарадъ съдържанието — той често накърнявалъ чувствителностьта на атинянитѣ. Представянето на една негова трагедия е било прекжснато още отъ самото начало. Въобще атинянитѣ гледали съ недовѣрие на този младъ рационалистъ, на тоя философъ на сцената, който не винаги се изказвалъ съ възторгъ за Маратонъ, билъ приятель на Сократа и подържалъ мнението на дръзкия Протагорасъ, който учелъ, че самъ и само човѣкъ е мѣрило на всичко — и за злото и за доброто. „Ще е срамно, философствувалъ софистътъ, когато този, който го върши, не чувствува срамъ?“

Материалътъ на трагедията билъ установенъ: митология и герои. Еврипидъ, съ своитѣ модерни влѣчения, не е знаялъ какво да прави съ такъвъ материалъ. Нему сж трѣбвали не богове, не митически герои, а хора отъ улицата, отъ кжщитѣ на тогавашна Атина, хора, които искатъ и да ядатъ и да пиятъ. Но Еврипидъ не е могълъ да наруши традицията за материала, още не му достигало смѣлость за това при толкова други борби. И, за да се съобрази съ своитѣ влѣчения, той вчовѣчава боговетѣ, облича божественитѣ герои и героини както е угодно на неговата „земна“ муза. Това особено е дразнило възпитанитѣ въ духа на Агамемнона, на Прометея, на Едипа граждани. Сжщо и езика Еврипидъ не оставялъ

да се гърми тъй, както у Есхила, или да се глади и блажи както у Софокла, а го е влагалъ въ устата на героитѣ и на боговетѣ си, почти тъй, както го е слушалъ около себе си. Въ историята на поезията тая Еврипидова заслуга е най-ценна. Но тогава той е трѣбвало да търпи най-злобнитѣ подигравки на комицитѣ, особено на Аристофана.

Голѣма часть отъ живота си Еврипидъ прекаралъ при двора на македонския царь Архелая въ Пела, гдето често се събирали първитѣ художници и поети на Гърция. Въ началото на зимата презъ 407. или 406. година, осемдесетгодишенъ старецъ, той умрѣлъ въ Тракия край Амфиполисъ, споредъ едни, разкжсанъ отъ царскитѣ кучета, споредъ нѣкои пъкъ, отъ разяренитѣ жени. Тамъ при гроба му петь столѣтия наредъ отивали негови почитатели да му се поклонятъ. Еврипидъ не намѣри голѣма слава приживе въ родината си, а я намѣри въ чужди свѣтъ и то следъ смъртьта си. Следъ смъртьта му обаче цѣла Елада и цѣлиятъ тогавашенъ културенъ свѣтъ е боготворилъ Еврипида. Атинянитѣ му въздигнали паметникъ. Тия атиняни сж именно младитѣ, които били възпитани отъ самия Еврипидъ. Но и Софокълъ, който не е можалъ да не оцени великия гений на своя съперникъ, когато се научилъ за смъртьта на поета, извадилъ на сцената своя хоръ въ траурни одежди и безъ вѣнци.

Отъ деветдесеть и две трагедии, които сж били признати за Еврипидови, до насъ сж достигнали само 19 или 20, ако се приеме и „Резосъ“ за негова, което впрочемъ не е възможно. Все пакъ, и това число, два и половина пжти по-голѣмо отъ Есхиловитѣ или Софокловитѣ трагедии — по 7 отъ всѣкиго — свидетелствува за популярностьта на Еврипида въ последнитѣ вѣкове на античния миръ. Върху Римъ, а чрезъ Римъ и върху Европа, най-голѣмо влияние е упражнилъ въ областьта на драмата най-трагичниятъ поетъ *(τραγικώτατος)* Еврипидъ, както го нарича още Аристотель. Освенъ цѣлитѣ пиеси, запазени сж много и голѣми откжслеци отъ около 52 Еврипидови драми.

2. Съчинения. Ето заглавията на тия трагедии, които сж запазени цѣли:

1) Алкестисъ *(Ἄλκηστις)*; 2) Медеа *(Μήδεια)*, 3) Иполитъ *(Ἱππόλυτος)*; 4) Троянкитѣ *(Τρωάδες)*,

5) Елена (*Ἑλένη*); 6) Андромаха (*Ἀνδρομάχη*); 7) Орестъ (*Ὀρέστης*); 8) Хераклидкитѣ (*Ἡρακλεῖδαι*); 9) Андромеда (*Ἀνδρομέδη*); 10) Екуба (*Ἑκάβη*); 11) Молителкитѣ (*Ἱκέτιδες*); 12) Херакълъ (*Ἡρακλῆς*); 13) Ионъ (*Ἴων*); 14) Електра (*Ἠλέκτρα*); 15) Ифигения въ Таврида (*Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις*); 16) Финикийкитѣ (*Φοίνισσαι*); 17) Резосъ (*Ῥῆσος*); 18) Циклопъ (*Κύκλωψ*); 19) Ифигения въ Алвида (*Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι*); 20) Вакханкитѣ (*Βάκχαι*).

3. Драмитѣ на Еврипида. Изложихъ живота на Еврипида малко по-подробно, отколкото на Софокла и Есхила, защото трѣбваше въ изложението си да вмъкна и нѣкои преценки относно поезията, материала и особената дейность и сждба на поета. Освенъ това, поради по-голѣмия брой на трагедиитѣ, ние нѣма да можемъ да предадемъ поне толкова подробно тѣхното съдържание. колкото е нуждно за да се изтъкнатъ главнитѣ особености. Ще трѣбва значи да допълняме изложенията — било отъ биографията въ началото, било отъ общата преценка на края. Въ тоя прегледъ ние ще бждемъ извънредно кратки, само за нѣкои по-важни драми можемъ да кажемъ нѣколко думи повече.

1. Алкестисъ. Младата жена на царь Адмета, комуто оракулътъ казалъ, че не ще умре, ако се намѣри кой да умре зарадъ него, като вижда, че ни нѣкой отъ гражданитѣ, въпрѣки голѣмитѣ обещания на царя за тържествени погребения, ни престарѣлиятъ баща на мжжа ѝ се решаватъ да отидатъ въ Ада, за да остави на децата си баща и за да спаси мжжа си, драговолно се предава на смъртьта. Нейната жъртва съ задоволство се приема отъ недостойния ѝ мжжъ. Тъкмо когато погребватъ съпругата, на гости въ дома на Адмета идва измореният и изгладнѣлиятъ лакомецъ Херакълъ. Адметъ, за да не го безпокои, пъкъ може би и отъ срамъ, не му и съобщава дори за смъртьта на жена си, а заповѣдва хубаво да нагостятъ Херакла съ руйно вино и опеченъ волъ. Херакълъ случайно узнава за нещастието, и умиленъ отъ особеното гостоприемство на Адмета, слиза въ Ада и следъ една упорита борба съ смъртьта (*Θάνατος*), грабва Алкестисъ и изъ Ада пакъ я изнася въ свѣта и я предава жива на Адмета. — Това е една хубава трагикомедия съ жестоката ирония на „женомразеца“ Еврипидъ по адресъ на мжжетѣ. Самъ Еврипидъ я представилъ четвърта — като сатирна игра.

2. Медеа. „Женомразецътъ“ Еврипидъ показва какво мисли за мжжетѣ на дѣло, а не само на думи, чрезъ съпруга на даровитата Медеа, именно чрезъ грубия търговецъ съ чувствата си Язонъ, завоевателя на Златното Руно. Язонъ не щѣлъ да може да вземе никакво руно, ако да не е била Медеа, която пожертвувала всичко — и домъ, и родъ, и братя, и роднини, за да угоди на

тоя гръкъ, въ когото тя пламенно се увлѣкла, когато гъркътъ само смѣтка си правилъ.

Язонъ и Медеа съ дветѣ си деца живѣятъ въ Коринтъ при царь Креона. Язонъ пресмѣтналъ, че е по-износно за него да изпѫди Медеа и децата ѝ и да се ожени за царската дъщеря Главка. Медеа, за да си отмъсти, решава да погуби и княгинята и баща ѝ, а за да накаже още по-жестоко Язона — да убие и своитѣ две деца. Първото извършва тя чрезъ единъ отровенъ даръ — вѣнецъ и риза за невѣстата, а децата си убива съ собствена ржка задъ сцената, тъй че зрителитѣ слушатъ само тѣхнитѣ писъци и вопли за спасение. И следъ като си надумва на Язона, отлита съ труповетѣ на децата на своята хвърката колесница, която ѝ била подарена отъ нейния дѣдо Слънцето.

Медеа е драма на ревнивость и на диво отмъщение, изображение на изстѫпленията на страститѣ въ една пламенна дъщеря на Слънцето.

Деньтѣ, въ който е била представена за пръвъ пѫть Медеа, може да се нарече начало на новата ера въ драматическата поезия. Еврипидъ тукъ събира всичкитѣ си сили, за да събори рутината въ драмата. Оставя боговетѣ на страна, оставя случайноститѣ за дреболиитѣ само, оставя възвишената гръмкость и дава душа на самитѣ страсти да се разкриятъ до последната гънка и да кажатъ, каквото могатъ. Чудно е, и знаменателно е, че публиката не се възмутила, а одобрила пиесата на Еврипида. И съ това осветила новото изкуство, макаръ и да не е могла да устои винаги на изкушението да се не забравя старото и наученото.

Особено силна е сцената, когато у Медеа се борятъ майчина любовь и яростно желание да си отмъсти за накърнената ѝ, за поруганата ѝ любовь като жена, любила тъй пламенно. Не трѣбва да се забравя, че тя е отритната отъ своя мѫжъ, за когото всичко е пожертвувала, отритната е при това заради друга жена.

3. Иполитъ. Прочута и съ голѣмо влияние въ древно и модерно време е била и друга една еротическа трагедия на Еврипида. Иполитъ Тезеевъ, фанатизиранъ цѣломѫдреникъ, отказва да служи на Афродита, богинята на любовьта. Афродита, за да му отмъсти, внушава пламенна любовь къмъ него въ мащеха му Федра. Но Иполитъ отблъсва грубо Федра, която се обесва отъ срамъ. Разбира се, преди да умре и тя си отмъщава на Иполита, като оставя едно писмо, въ което клевети момъка, че осквернилъ съпружеската честь на баща си. Тезей проклина сина си и моли Посейдона да му отплати. Иполитъ грозно загива. Следъ това се явява прелестната богиня на цѣломѫдрието Артемида и казва на бащата, че синъ му е невиненъ.

Еврипидъ е писалъ две трагедии „Иполитъ“. Едната е била много скандалйозна за атинянитѣ, защото страстьта на Федра избухвала много силно къмъ нейния заваренъ синъ. Гражданитѣ отъ срамъ си закривали съ кърпа очитѣ, когато се представлявала. Затова и тая трагедия се наричала „Иполитъ съ булото“. Тя е изгубена, ние я знаемъ обаче по превода на Сенека, отъ когото именно е и взелъ своята Федра Расинъ. Запазената трагедия се нарича „Иполитъ Вѣнцедарителъ“, защото въ нея е изобразенъ

момъкътъ Иполитъ, който дава вѣнецъ на своята богиня Артемида.

До „Иполитъ“ въ гръцката поезия не бѣ представена любовната страсть съ такава тънкость въ анализа и съ толкова деликатность въ чувствата и образитѣ. Още въ самото начало поетътъ ни показва огъня, който гори въ нѣжната душа на Федра и неизказуемостьта на нейнитѣ страдания, понеже е влюбена тъй пламенно въ сина на мѫжа си и то въ Иполита, който чувствува отвръщение къмъ всички жени на свѣта, даже и къмъ богиня Афродита, само не къмъ своята пречиста дева Артемида, богиня на лова, на цвѣтята и на девственостьта. Артемида е изобразена отъ Еврипида съ много нѣжни краски.

4. Троянкитѣ. Въ тая драма е представена сѫдбата на плѣненитѣ троянки. Едни отъ тѣхъ биватъ убити, а други продадени като робини. Самитѣ богове напуснали Троя. И цѣлиятъ ужасъ на тоя геройски градъ е освѣтленъ отъ последната сцена, въ която се представя пламналата Троя. Има много трогателни сцени, макаръ и не тъй силни съ външни драматически конфликти. Като горко пророчество на поета се чувствува едно тежко чувство за възмездието, което очаква самитѣ гърци зарадъ тѣхната жестокость.

5. Елена. Парисъ не отвелъ съ себе си истинската Елена, а само нейната сѣнка. Самата Елена се намирала въ Египетъ, обезпокоявана отъ царския синъ Теоклеменесъ. Менелай се връща отъ Троя и изпада на брѣговетѣ на Египетъ, като води съ себе си взетата отъ Троя сѣнка на Елена. Значи десеть години битки само за една сѣнка. Истинската Елена и Менелай се опознаватъ и се връщатъ въ отечеството си, а сѣнката изчезва.

Това прилича повече на драматизиранъ романъ, отколкото на трагедия. Всичкото съдържание на тая пиеса е представено цѣлъ вѣкъ по-рано отъ Стезихора въ една драматическа поема.

6. Андромаха. Хекторовата жена Андромаха се паднала като военна грабенина на Ахиловия синъ Неоптолемосъ, койтоималъ отъ нея синъ Молососъ. Следъ това Неоптолемосъ се оженилъ за дъщерята на Менелая Ермиона, която била бездетна, за което се обвинява Андромаха, че направила магия. Въ отсѫтствието на Неоптолемоса Ермиона придумва баща си да убие Андромаха и Молососа. Но Пелей ги спасява. Ермиона трепери отъ страхъ отъ мѫжа си, когато ще се завърне. Тогава пристига Орестъ, който билъ влюбенъ въ Ермиона и я отвлича съ себе си. Но Неоптолемосъ билъ убитъ отъ насъскания отъ Ореста народъ. На края се явява морската богиня Тетида, майка на Ахила и баба на Неоптолемоса, и заповѣдва на Андромаха да се омѫжи за Приямовия синъ Еленосъ. Тази драма е едно отъ най-заплетенитѣ произведения на Еврипида.

7. Орестъ. Следъ като отмъстилъ на майка си, Орестъ билъ осѫденъ отъ народа да убие самъ себе си, сѫщо и сестра му Електра да извърши това. Менелай заедно съ Елена и Ермиона билъ повиканъ на помощь, но не могълъ нищо да стори. Орестъ съ помощьта на приятеля си Пилада убива Елена и се кани да погуби и Ермиона предъ очитѣ на нейния баща и гражданитѣ, които обсаждатъ неговия дворецъ. Но Аполонъ слиза и възвестява, че възнесълъ Елена на небесата, че Орестъ щѣлъ да бѫде

оправданъ следъ една година заточение и че Пиладъ ще се ожени за Електра. Менелай обещава на Ореста ржката на Ермиона.

8. Хераклидкитѣ. Еристей, царь на Аргосъ, врагътъ на Херакла, преследва и следъ смъртьта на героя майката и децата на Херакла, между които били Илосъ и Макария, които избѣгали въ храма на Зевса при Маратонъ. Царьтъ на страната имъ обещава да ги брани. Оракулътъ казва, че Еристей ще бжде победенъ, само ако нѣкоя благородна мома доброволно се реши да умре като жъртва. Макария приема това, за да спаси близкитѣ си. А Илосъ между туй събира войска, съюзява се съ атинската, разбива войската на Еристея, а него самия зима въ плѣнъ. Но по желанието на Алкмена Еристей бива убитъ.

9. Андромеда. Въ тая драма е представена романтичната любовь на Персея къмъ Андромеда.

10. Екуба. Гърцитѣ се връщатъ отъ Троя и минаватъ край гробницата на Ахила, който имъ се явява и желае своя дѣлъ отъ грабеницата като жъртва. Между плѣненитѣ сж Екуба и нейнитѣ дъщери Касандра и Поликсена, въ която Ахилъ билъ влюбенъ, Гърцитѣ рещаватъ да принесатъ въ жъртва Поликсена и тя на драго сърдце приема това, като предпочита смъртьта предъ робството. Но Екуба сполита и друга беда: синъ ѝ Полидоръ билъ убитъ отъ тракийския царь Полимнесторъ и хвърленъ въ морето, отгдето извличатъ трупа му. Агамемнонъ се съгласява да позволи на Екуба да отмъсти за сина си. Гърцитѣ поканватъ въ своя лагеръ Полимнестора. Екуба примамва Полимнестора въ шатъра на женитѣ и му избожда очитѣ. А другитѣ троянки убиватъ и двамата му сина. Гръцкиятъ сждъ оправдава Екуба.

Драмата е изпълнена съ страхотъ и убийства. Тая драма станала много популярна, особено въ Римъ и после чрезъ Сенека въ Европа, главно поради поетическитѣ подробности.

11. Молителкитѣ. При Тезея се явяватъ майкитѣ на падналитѣ предъ Тива герои и го молятъ да иска и да вземе труповетѣ на убититѣ. Тезей отваря война на Тива, побеждава и тържествено погребва героитѣ. Слиза Атина отъ небето (отъ макаритѣ) и синоветѣ на убититѣ обещаватъ предъ нея, че тѣ и тѣхното отечество Аргосъ никога нѣма да дигнатъ оржжие противъ Атина и ще се борятъ съ всѣкиго, който посмѣе това.

12. Лудостьта на Херакла. Съпругата на отсжтствуващия Херакълъ Мегара и тримата ѝ синове сж въ опасность да бждатъ убити отъ евбееца Ликосъ, който узурпиралъ Тивския тронъ. Херакълъ, следъ като свършва всички подвизи, пристига направо отъ Ада, отгдето извлѣкълъ Тезея, и убива Ликосъ. Но сега, когато вече и той мисли да заживѣе за себе си, гнѣвната богиня Хера започва да преследва и него Тя му изпраща една жена по име Лиса съ змии въ коситѣ и съ главни въ ржцетѣ—това е лудостьта на Херакла. Херакълъ въ полуда убива децата си, като мисли, че това сж децата на неговия тиранинъ-господарь Еристей. И жена му Мегара става жъртва на неговата лудость. Баща му Амфитрионъ бива спасенъ отъ Атина. Когато Херакълъ се съвзема отъ лудостьта си, не може да издържи мжкитѣ, и мисли да се самоубие, но благородниятъ Тезей го спасява и го завежда въ Атина.

Съ рѣзъкъ реализъмъ е представена лудостьта и меланхолията.

13. Ионъ (Грядущи). Дъщерята на атинския царь Ерехтей Креуза добила единъ синъ отъ Аполона и го захвърлила. Богътъ спасява детето си и то пораства като храмовъ прислужникъ въ Делфи. Съпругътъ на Креуза Ксутосъ отива при оракула въ Делфи, за да бжде благословенъ съ челядь. Аполонъ му обрича като неговъ синъ първия, който излѣзе насреща му. Това е Ионъ (Грядущи) — именно синътъ Креуза отъ Аполона. Ксутосъ, за да не лиши Иона отъ наследство, казва на жена си, че той му е естественъ (извънбраченъ) синъ. Креуза се ожесточава отъ това и иска да убие Иона, но не успѣва. Ионъ, разгнѣвенъ, иска да откжсне Креуза отъ алтара на Аполона, гдето тя избѣгала, но въ тоя моментъ една жрица му дава люлката, въ която нѣкога той билъ подхвърленъ отъ Креуза. Става опознаване. Явява се Атина и заповѣдва на всички да мълчатъ предъ Ксутоса, който нищо не знаелъ за подхвърленото дете на жена си, а на самата Креуза обещава двама сина отъ Ксутоса.

14. Електра. Въ „Електра“ се разработва сжщата материя, която е въ „Хоефорой“ (Орестъ) на Есхила и „Електра“ на Софокла. Само че Еврипидъ пренася действието въ село, гдето живѣе Електра като жена на селянинъ. Електра е представена като долна, лицемѣрна селянка. Заедно съ брата си тя убива своята грѣшна, но добра майка. Въобще, тая драма на Еврипида действува грозно, защото сж много явни намѣренията на поета да окарикатури нѣкои произведения на своитѣ предшественици.

15. Ифигения въ Таврида. Въ тая драма е представено избавлението на Ифигения, Агамемновата дъщеря, отъ варваритѣ и възвръщането ѝ въ Елада. Когато по Агамемнонова заповѣдь гърцитѣ закаляли Ифигения, богиня Артемида поставила на нейно мѣсто една сърна, а самата мома увила въ облакъ и отвлѣкла въ земята на Таврitѣ, гдето царувалъ добродушниятъ Тоасъ, който намѣсто да я принесе жъртва на Артемида, споредъ обичая на страната назначилъ я жрица на богинята, за което Ифигения му е дълбоко признателна. Нейниятъ братъ Орестъ заедно съ приятеля си Пиладъ излиза на сжщия брѣгъ. Улавятъ го, и той трѣбва да бжде закланъ, споредъ сжщия обичай, и то отъ собствената си сестра. Ифигения и Орестъ се опознаватъ и съ хитрость избѣгватъ въ Гърция.

16. Финикийкитѣ. Сюжетътъ на тази трагедия е като на Есхиловата драма „Седмината срещу Тива“. Заглавието на драмата съвсемъ малко общо има съ съдържанието. Еврипидъ на нѣкои мѣста явно критикува Есхила, особено за дългитѣ и прочути като образцови характеристики на борцитѣ около Тива. Еврипидовиятъ герой Етеокълъ на това намеква като казва: „Сега да разказвашъ подробно за всѣкиго е безполезно, сега когато неприятелтъ е подъ стенитѣ ни“

17. Резосъ. Еврипидъ еималъ драма „Резосъ“, но дали е негова тази, която е останала до наше време, не се знае. Повечето отъ ученитѣ не я смѣтатъ за Еврипидова, главно защото била много лоша. Най-вѣрното е, може би, че тя е написана отъ нѣкой подражатель на Еврипида. „Резосъ“ представя единъ епи-

зодъ отъ обсадата на Троя, описанъ въ десета пѣсень на Илиядата.

18. Циклопъ представя приключенията на Одисея съ Циклопа. Тази драма бѣ единствената запазена до наши времена сатирна игра, при която се прибави Софоклевата новооткрита. По тази сатирна игра Еврипидъ не изглежда особено надаренъ да пародира или да се шегува съ голѣмитѣ събития, за да предизвика незлобивъ смѣхъ.

19. Ифигения въ Авлида. Гърцитѣ прилъгали Ифигения, че ще я сгодяватъ за Ахила, но въ сжщность тѣ искали да я принесатъ жъртва, за да иматъ попжтни вѣтрове. Ахилъ узнава това и иска да защити Ифигения. Войската обаче иска момата да бжде убита. Всичко е разпалено вече за междуособна война. Ифигения заявява, че за спасението на отечеството си тя е готова да умре.

20. Вакханки. Тази драма е представена въ Атина следъ смъртьта на Еврипида. Дионисъ въвежда себе си въ Гърция. Изходна точка е родниятъ му градъ Тива, гдето нѣкога той билъ роденъ подъ гръмъ и молнии като синъ на Кадмовата дъщеря Семела отъ Зевса. Кадмосъ престарѣлъ, страната се управлявала отъ внука му Пентей. Майката на Пентея Агава и нейнитѣ сестри Ино и Автоноя не щатъ и да чуятъ за нѣкакъвъ богъ Дионисъ, още помалко буйниятъ и строгиятъ Пентей, който не съ право нарича развратъ таинственитѣ оргии на женитѣ въ честь на новия богъ. Но богътъ вселилъ свещения бѣсъ въ дъщеритѣ на Кадма и въ женитѣ и момитѣ на Тива. Тѣ се лутатъ въ долищата и горитѣ на планината Китеронъ. Старцитѣ Кадмосъ и Тирезий, покорни на бога, готови сж да се накичатъ съ бръшлянъ и съ тирсосъ въ ржка да отидатъ въ гората и тѣ заедно съ другитѣ. Пентей се завръща отъ чужбина и е пламналъ отъ гнѣвъ. Напраздно го съветватъ старцитѣ да се смири. Жъртвеницитѣ на Тирезия да се съборятъ, младиятъ богъ да се доведе предъ него! Което и става. Богътъ се представя като безпомощенъ човѣкъ и си играе съ царя, който заповѣдва да го затворятъ и отива самъ да го върже. Но — чудо! — земята трепери, чертозитѣ се струватъ. А Пентей, вмѣсто Диониса, вързалъ единъ бикъ. Единъ овчарь иде и разказва за вилненията на вакханкитѣ въ Китеронъ съ чудно хубави образи. Съ змии закопчавали тѣ своитѣ сърнешки кожи, кърмѣли сърни и лъвчета, отъ земята изкарвали вино, млѣко и вода, отъ тирсовитѣ имъ тояги капѣло медъ. Нахълтвали въ стадата и разпокжсвали овцитѣ и добитъка; рѣели се изъ равнинитѣ и подгонвали въоржжени хора предъ себе си. Самъ овчарьтъ мисли, че всичко това е дѣло на нѣкой могжщъ богъ. Но Пентей е още упоритъ. Съ войска ще излѣзе той насреща имъ. Тогава Дионисъ помрачава духа на Пентея. Пентей се облича като жена, за да види самъ какво вършатъ вакханкитѣ. Трепетъ те обхваща предъ промѣната, която става съ упорития до скоро Пентей. Безволенъ се оставя той самъ Дионисъ да го кичи като жена; той вижда две слънца, два града, а бога като бикъ, чувствува сила у себе си да дигне планината Китеронъ. Въ единъ разговоръ, изпълненъ съ страшна трагическа ирония, неговата сждба се рисува предъ насъ. Споредъ разказа на известителя, Дионисъ навелъ единъ боръ и поставилъ на върха Пентея. Тамъ го видѣли вакханкитѣ. Съ майка му на чело тѣ се нахвърлятъ възъ бора, изкореняватъ го, улавятъ

Пентея и го разкѫсватъ, Агава най-много. Всичко е описано съ страхотенъ реализъмъ.

Сега настѫпва катастрофата.

Майката Агава се явява съ главата на сина си забодена на тоягата. Въ очитѣ ѝ гори лудостьта. Тя мисли, че носи лъвска глава и ликува и вика Кадма, вика и всички кадмейци. Лудостьта изчезва и всичко се вижда както си е. Кадмовиятъ домъ е унищоженъ: Пентей мъртавъ, Агава и сестритѣ сѫ въ неволя, сѫщо и Кадмосъ самъ. . . .

За жалость, тѫженето на Агава е изгубено. Агава гали кѫсоветѣ отъ трупа на сина си и иска да ги настави.

Тази трагедия е една отъ най-хубавитѣ на Еврипида. Макаръ и престарѣлъ поетътъ, пѣсеньта му е още силнозвучна, както се казва отъ хора въ „Херакълъ“.

Понеже въ „Вакханкитѣ“ се показва страшната сила на бога Диониса, нѣкои отъ критицитѣ смѣтатъ, че Еврипидъ, който ужъ билъ безбожникъ, билъ се разкаялъ. Еврипидъ обаче не еималъ нужда отъ разкаяние.

4. Еврипидъ и неговото време. Петдесеть години работиха почти едновременно Еврипидъ и Софокълъ на едно и сѫщо поле,като деца на една и сѫща земя, безъ особена разлика въ възрастьта и времето имъ — и все пакъ, каква бездна ги раздѣля! Който иска да разбере поета Еврипидъ, трѣбва по-напредъ да изучи човѣка Еврипидъ и неговия духъ. Той е рожба на ново време. Идеитѣ на голѣмитѣ философи се подематъ отъ мѫже съ универсално образование, отъ софиститѣ; тѣзи идеи се поставятъ една противъ друга, популяризиратъ се, разучаватъ се. Не остана предметъ на мисъльта, който да бѫде пощаденъ отъ анализа на една смѣла критика, която можеше всичко да отрицава и всичко да предлага. Човѣкътъ и неговата сѫщина трѣбваше да се опредѣлятъ по-точно. Всѣкѫде се чувствуваше нужда отъ освѣтление, отъ просвѣта, появиха се нови проблеми, избухна духовна революция съ огромно значение за културата на човѣчеството.

Всичко туй не можа да засегне Софокла. Еврипидъ се втурна въ самия кипежъ на времето, много страдà той отъ това, но и направи много. Противоречията въ неговитѣ драми сѫ именно ранитѣ му отъ тая борба.

Еврипидъ не дава идеални образи на полубогове-герои, които никога не сѫ живѣли, а човѣка съ кръвь и плъть, съ коравото му и съ мекото му сърдце, съ бурнитѣ му страсти, които е проявилъ въ онова време, както се проявява въ всички времена. Като изобразитель на разюздана страсть, никой освенъ Шекспира не може да се

сравнява съ него. А неговото дълбоко знание на човѣшката душа му даде възможность да проникне и да разкрива най-съкровенитѣ трепети и мотиви на своитѣ герои и героини, да ги представя предъ насъ като сѫщества съвсемъ близки до насъ, като самитѣ насъ. И затова тѣхнитѣ борби и страдания ставатъ сякашъ въ нашата душа и ни изпълнятъ съ буденъ трагизъмъ. Затова Аристотель е нарекълъ Еврипида „най-трагичния“. Естествено, тази подробность въ работата често е прѣчила на художника да създаде симетрични части, както е можалъ Софокълъ, често го е принуждавала да се вдълбочава въ единъ случай и да забрави това, което ще е рамка, често е билъ изкушаванъ отъ ефекти, за да може по-бързо да внуши едно настроение.

Епохата на елинизма бѣ именно съ това различна отъ епохата на класицизма. Ето защо, съвсемъ естествено е, че образецътъ на тая епоха бѣ Еврипидъ. А чрезъ това и на първитѣ силни прояви на модерното време преди и следъ Христа. Сенека превежда и обработва Еврипида. Ренесансътъ се учи у Сенека, Корнейлъ знае Сенека, а Расинъ се чувствува като ученикъ на Еврипида — и то не винаги съ посрѣдничеството на Сенека. Шилеръ и Гете превеждатъ и подражаватъ на Еврипида. Гетевиятъ Фаустъ съ дветѣ си души е човѣкъ отъ Еврипидовата драма.

5. Край на класическата драма. Съ смъртьта на Еврипида престана развоятъ и на класическата драма. Истина, тя пакъ остана да сѫществува, но не вече въ развой, който е сѫщината на живота, а като образецъ, като изворъ на новъ, макаръ и съвсемъ другъ животъ.

Еврипидъ самъ, ако да бѣ направилъ още една крачка, щѣше и той да мине въ новото време. Знае се, колко се е мѫчилъ Еврипидъ съ свещено установения митологически и героически материалъ на трагедията. Истина, Еврипидъ почти навсѣкѫде измѣняваше събитията както желае, но все пакъ зачиташе традицията, не се отказа отъ митологията, ако и да му бѣ станала ненуждна. А и той искаше и можеше за своитѣ поетични идеи самъ да измисля ситуации, самъ да създава характери и сѫдби. Доколкото можемъ да знаемъ, тази смѣла стѫпка била направена само отъ Агатона, младъ съвременникъ на Еврипида. Аристотель говори за неговата трагедия Цвѣте (Ἄνθος). Самото заглавие показва смѣлостьта на поета.

Този Агатонъ е сжщиятъ, въ дома на когото се дава угощението, описано въ Платоновия „Симпозионъ“ съ такава гениалность.

Другитѣ трагици сж се ограничавали само съ подражания на Есхила или на Софокла, но най-много на най-близкия имъ Еврипида. Хоръ̀тъ бѣ вече изчезналъ. Въ трагедиитѣ на самия Еврипидъ той бѣ безъ значение, или бѣ нѣщо като музика въ антрактитѣ на представленията.

Комедия

1. Дионисъ и комедията. Комедията, както и трагедията, направо е свързана съ култа къмъ Диониса, бога на виното, както се е предала предимно на веселата му страна. Започнала е съ весели шествия изъ улицитѣ, съ фалически химни. Такова шествие се казва *κῶμος* — отъ тамъ името *κωμῳδία*. Примѣръ за подобно шествие въ честь на бога Диониса е запазенъ въ Аристофановата комедия „Ахарняни“.

2. Периоди на комедията. Дветѣ столѣтия, презъ които живѣ комедията, могатъ да се раздѣлятъ на три главни периода въ националното и политическо сжществуване на Атина. Споредъ това — и развоятъ и характерътъ на самата комедия, която по-много отъ трагедията е свързана съ ежедневния животъ.

Между 448. година и 404. год., отъ Перикла до края на Пелопонезскитѣ войни, демосътъ съ пълно съзнание въ всичко упражняваше своя абсолютенъ суверенитетъ. Следъ това дойде унижението на Атина отъ спартанския пълководецъ Лизандъръ. И старата демокрация се разнебитваше вече. Но Атина и отъ 404. година до 338., макаръ и унизена, все пакъ бѣ още независима държава и имаше влияние въ работитѣ на Елада. Само отъ 338. год. до 260. год. метарморфозата на нацията стана пълна. Атина престана да е градътъ на държавницитѣ и на реторитѣ, а стана университетъ на свѣта. Тя не бѣ нито свободна, нито могжща сила, но бѣ многолюдна, богата, посещавана отъ всички образовани хора на тогавашния миръ. Изгасналъ бѣ въ такава космополитическа Атина не само интересътъ къмъ политически и обществени въпроси, ами дори и философскиятъ жаръ, дори и софиститѣ бѣха изстинали отдавна. Всичко желаеше спо-

койствие, удоволствия, миръ и тишина безболезнена. Това наричаше тогавашниятъ атинянинъ щастие.

На тѣзи три периода на национално сѫществуване отговарятъ напълно тритѣ фази, които има̀ комедията. Свободата, парадоксалната свобода на атинската демокрация е въплотена въ първата комедия, най-старата, която е съвсемъ политическа. Дързостьта на Аристофана ни казва по какъвъ начинъ. Следъ 404. год. политическитѣ въпроси изчезнаха отъ комическата сцена. Представяше се комизмътъ на разни съсловия или школи, на философи като Сократа, на софисти, на поети или само на нѣкой поетъ, както е случаятъ съ Еврипида, за когото три комедии сѫ останали само отъ Аристофана, който доживѣ до началото на третата фаза и бѣ принуденъ донѣкѫде и той да играе споредъ пѣсеньта на времето. Това бѣ срѣдната комедия. Но и тази комедия все още бѣ далечъ отъ комедията на характеритѣ. Тая комедия — третата — или новата — тарашува въ интимния животъ на човѣка. Неинъ великъ представитель е Менандъръ. Хорътъ изчезна съвършено. — Ето защо сѫ създадени терминитѣ стара атинска комедия, срѣдна атинска комедия и нова атинска комедия.

3. Първитѣ комици. Отъ кѫде е дошла комедията, не е знаялъ и самъ Аристотель. Но тя стана това, което е, само въ Атика. Разбира се, не можемъ да откажемъ дълбоки и широки външни влияния. Най-напредъ въ Сицилия се яви хумористическа литература, безъ обаче да се обособи като такава, где ли пъкъ като комедия. Най-голѣми представители на тоя хуморъ сѫ били Епихармъ и Софронъ. Отъ Епихарма има само нѣколко откѫслека, които го представятъ като проницателенъ хумористъ съ бързо и силно въображение, което се изказва само чрезъ образи. Лошата, но хубава съпруга той нарича *καλὸν κακὸν* — хубаво зло; сухата жена сравнява съ линия. Особено за животнитѣ той еималъ остро око. Но Епихармъ още не е знаялъ, че е комикъ — до комедията има още единъ вѣкъ. Доста дълго следъ него особено се прочулъ Софронъ съ своитѣ мимове (*μῖμος*). Мимъ ще рече подражание на живота. Съвсемъ обикновени сцени изъ интимния животъ, говорени отъ едно лице като монолози или отъ две, като диалози. Вѣроятно, лицата сѫ били дегизирани. Иначе мѫжътъ не

би могълъ да говори женската роль, ако е имало и женски мимове, което не се знае положително. Софронъ се е отличавалъ съ своята свежесть и съ своя тънъкъ хуморъ и ирония. Платонъ — най-голѣмиятъ иронизаторъ въ литературата — цени извънредно много мимоветѣ на Софрона. Платона сж обвинявали дори, че е плагиралъ сицилийския поетъ.

4. Първата комическа сцена въ Атика. Но, както казахме, всичко това още не бѣ се обособило като комедия. Около 487. г. на атинския поетъ Хионидъ за пръвъ пжть се позволи да представи на държавната сцена особенъ родъ драма съ име комедия, Тъй че 487. год. трѣбва да се приеме като дата на началото на комедията, на която се признаватъ нейнитѣ специални закони, срѣдства и цели. Така бѣ призната и трагедията преди 60 г. която около 490 г. почти бѣ се установила — и по своя вжтрешенъ строй и по изпълнение. Ето защо, и комедията, понеже бѣ само отрасла отъ трагедията, намѣри всичко на готово: хорове, маски, сцена, държавна подкрепа, редъ на представления. И комедията се е представлявала само два пжти презъ годината. Само че комическиятъ поетъ не е билъ длъженъ да представя по три или по четири пиеси за едно представление, а само една. Състезанията на класическата сцена сж били уредени по сжщия начинъ, както и състезанията на трагическата.

5. Агонъ и парабаза. Като свои особени части комедията има въ себе си единъ агонъ и една парабаза. Агонъ ще рече борба, тука словесна борба между главнитѣ представители на комическото действие. Всѣка комедия трѣбва да има агонъ. Сжщо всѣка комедия по правило трѣбва да има парабаза.

Следъ агона хорътъ или хороводътъ, често отъ името на самия поетъ, безъ маска, държи една речь обикновено въ анапести. Тази речь нѣма нужда да има нѣщо общо съ действието или събитието на комедията. Тя е единъ видъ свободна трибуна въ комическата сцена. Въ нея поетътъ изказва своитѣ мнения върху нѣкои въпроси на деня, или пъкъ говори нѣщо за себе си направо на зрителитѣ въ театра. Парабазитѣ въ Аристофановитѣ комедии сж прочути по своята смѣлость и откровеность.

Съ западането на комическата свобода, запада и свободата на парабазата. Комедията често е била подъ

полицейски надзоръ. Създавали сѫ се закони да не се пишатъ въобще комедии, смекчени отпосле въ задължението да не се именуватъ живитѣ политически лица съ тѣхнитѣ истински имена. Съ всички тия настроения на държавата комедията се е справяла. Но Аристофанъ запазва своята смѣлость до край, даже и противъ най-силнитѣ на деня, какъвто е билъ демагогътъ Клеонъ.

6. Първитѣ комици въ Атика. Атинянитѣ сѫ минавали за най-духовититѣ между всички елини. Затова и всѣка остроумна шега се е наричала отъ много отдавна „атинска соль“. Естествено е, следователно, че и комедията намѣри най-добра почва въ Атика. — Въ 459. година комикътъ Магнесъ еималъ голѣмъ успѣхъ съ своитѣ комедии, отъ които сѫ останали само нѣколко откѫслечни реда. — Кратиносъ е билъ единъ отъ най-силнитѣ по-стари съперници на Аристофана, прочулъ се съ своята комедия »πυτίνη« (Бъклица), въ която шеговито се усмива пиянството, ако и да се казва че „който пие вода, нищо свѣсно не може да създаде“. Тая комедия написалъ Кратиносъ, за да отговори на нападката на Аристофана, чийто „Облаци“ били победени отъ автора на „Бъклицата“. — Кратесъ се отличилъ съ своята комедия за слугинския въпросъ. — Платонъ говори за комика Ферекратесъ като авторъ на една комедия подъ заглавие „Дивиятъ“ съ хоръ отъ мизантропи. Бѣгството отъ цивилизацията въ природата е предметъ на тая комедия. — Съ комедия „Мизантропъ“ е излѣзълъ Фринихъ. — Единъ отъ най-популярнитѣ комици е билъ пародистътъ Платонъ. Но най-важниятъ отъ всички до Аристофана е билъ загиналиятъ младъ въ война Евполисъ, който отначало е работилъ заедно съ Аристофана, а после въ борба съ него не единъ пѫть е надвивалъ. Неговитѣ комедии се отличавали съ своята художественость и тънкость въ езика, съ въздържаность въ образитѣ и пакъ съ голѣма сила. За него се казва, че той пръвъ извелъ на сцената паразита.

Аристофанъ *(Ἀριστοφάνης)*

1. Животъ. Само отъ произведенията на Аристофана сѫ запазени до насъ цѣли комедии. И древнитѣ между всички други комици най-много сѫ ценили Аристофана.

За живота на Аристофана имаме много оскждни сведения. Най-главното, което знаемъ за него, казва ни го той самъ въ комедиитѣ си, именно въ парабазитѣ. Аристофанъ е цѣлъ атинянинъ — и по духъ и по рождение. Баща му притежавалъ голѣми имения на о-въ Егина, гдето, споредъ нѣкои, Аристофанъ билъ роденъ въ 445. година преди Христа. Отъ комедиитѣ на Аристофана може да се заключи, че авторътъ имъ еималъ солидно и обширно образование, особено въ политическитѣ и философскитѣ отрасли на живота. А литературнитѣ му комедии като „Жабитѣ“, „Птицитѣ“ доказватъ още, че Аристофанъ е знаялъ изтънко всичко, каквото е имало до тогава въ литературата.

По характеръ поетътъ билъ благъ и правдивъ, и особено нѣженъ като баща. Освенъ състоянието си той е искалъ на синоветѣ си да подари и едно голѣмо име като автори на комедии. Затова ги въвеждалъ въ комическата сцена съ особена грижливость.

Но като борецъ той е билъ неустрашимъ и често нечовѣшки жестокъ спрямо враговетѣ на отечеството или на човѣчеството, за каквито той е смѣталъ демагозитѣ и поетитѣ отъ рода на Еврипида.

Негови комедии се давали още когато той билъ на 18 годишна възрасть. И понеже на толкова млади хора не се отпущалъ хоръ за представления, Аристофанъ въ началото на своята дейность представялъ своитѣ комедии подъ чужди имена. Отъ демагога Клеонъ, когото поетътъ съ собствена ярость подигравалъ, Аристофанъ билъ даденъ подъ сждъ като обвиняванъ въ това, че по баща не билъ атинянинъ, следователно и безъ право се ползувалъ съ права на атински гражданинъ. Аристофанъ трѣбвало да доказва, че Филипъ атинянинътъ е истински неговъ баща. Вмѣсто защита, Аристофанъ цитувалъ единъ стихъ отъ Омира: „Майка ми казва, че е той, иначе самъ отъ себе си никой човѣкъ не знае кой му е баща“. И билъ оправданъ.

По духъ Аристофанъ е билъ консервативенъ. Мечталъ е за старитѣ времена, особено за маратонскитѣ. Мразилъ е разюзданостьта на атинския демократизъмъ, защото той давалъ възможность на шарлатанитѣ-демагози да лъжатъ и да водятъ за носа и да обиратъ народа. Единъ викъ е най-силенъ въ всички Аристофанови ко-

медии — викътъ противъ войната. „Долу войната!“ е съдържанието на много негови комедии. Въ поетическитѣ работи е билъ непримиримъ врагъ на Еврипида и на цѣлата Еврипидовска насока.

Аристофанъ не е могълъ да търпи и софиститѣ, които, споредъ него, били разорители на всичко установено и почтено и които той нарича шарлатани и фалшификатори. Споредъ Аристофана, най-силниятъ между тѣхъ и най-опасниятъ билъ Сократъ, противъ когото и написалъ една отъ най-хубавитѣ си и най-поетични комедии — „Облацитѣ“. Сократъ лично може би не е билъ предъ Аристофана толкова виновенъ, но той е понесълъ грѣховетѣ и на другитѣ, защото е билъ най-виденъ. А комикътъ и карикатуристътъ дирятъ виднитѣ личности. Умрѣлъ е въ 385. година.

2. Съчинения. Презъ своята 40 годишна литературна дейность Аристофанъ написалъ около 40 комедии, отъ които 11 сж запазени цѣли до насъ. И тѣ сж единственитѣ цѣли комедии отъ цѣлата гръцка древность, ако не смѣтаме и Менандровитѣ драми, които се разкопаватъ въ последнитѣ години части по части и се изследватъ отъ ученитѣ, за да се възстановятъ цѣли. Отъ другитѣ Аристофанови комедии сж запазени само отдѣлни откжслеци.

Ние ще разгледаме само запазенитѣ и то по тоя редъ, разбира се, безъ да се спираме на каквито и да било подробности:

1) Ахарняни (*Ἀχαρνῆς*); 2) Конници (*Ἱππῆς*), 3) Облаци (*Νεφέλαι*); 4) Оси (*Σφῆκες*); 5) Миръ (*Εἰρήνη*); 6) Птици (*Ὄρνιθες*); 7) Лизистрата (*Λυσιστράτη*); 8) Женитѣ на праздника на Деметра (*Θεσμοφοριάζουσαι*); 9) Жабитѣ (*Βάτραχοι*); 10) Женитѣ въ народното събрание (*Ἐκκλησιάζουσαι*); 11. Капиталътъ (*Πλοῦτος*).

Понеже комедиитѣ на Аристофана сж повече изблицъ на духовитости и сж съ комични ситуации, мжчно може да се излага съдържанието имъ на кратко. Още по трудно е затова, че у тѣхъ нѣма нѣкоя особено развита история.

1. Ахарняни е най-старата цѣла запазена комедия въобще въ европейската литература. Съ нея младиятъ поетъ е спечелилъ първа награда, Кратиносъ втора, а Евполисъ трета. Отъ непрестаннитѣ войни въ онѣзи времена, около 425. година, селското население, за да се спаси отъ грабежитѣ и насилията на спартанцитѣ,

избѣгало въ града. Единъ отъ тѣзи селяни е именно и героятъ на „Ахарняни“ Дикайополисъ („Честниятъ гражданинъ“), който постоянно въздиша за миръ. Първата сцена става въ народното събрание. Цѣлата комедия е една остра сатира на заслѣпенитѣ управници, които правятъ всичко възможно, за да не стане миръ. Освенъ това, поетътъ излага лековѣрието на народа, когото лъжатъ разни шарлатани агенти отъ Персия и Тракия. Дикайополисъ, отчаянъ отъ държавата, сключва си частенъ и личенъ миръ съ Спарта за 30 години. После сцената се пренася предъ кжщата на Еврипида и на генералъ Ламаха, които Аристофанъ люто подиграва. Единия заради неговата шарлатания и дрипава поезия, а другия зарадъ неговата нечиста воинственость. На края Дикайополисъ си устроява едно праздненство лично за себе си и за своето семейство и нарежда фалическата процесия, за която говорихъ и на друго мѣсто. Комедията е чисто политическа, но най-политическата комедия е „Конници“.

2. Конницитѣ. Тази комедия е представена въ 424. година, шесть месеца следъ шумната победа на великия демагогъ Клеонъ, който е билъ всесиленъ тогава. И въпрѣки това, поетътъ спечелва първата награда, отъ всики награди най-тежка за спечелване и за поемане, като се знае отмъстителностьта на Клеона, отъ когото се оплаква и самъ поетътъ.

Демосътъ (народътъ) е представенъ като единъ оглупѣлъ старецъ, лековѣренъ, суевѣренъ, суетенъ. Въ града той билъ разуменъ, но щомъ му стжпѣлъ кракътъ въ народното събрание, изглупявалъ съвършено. Въ началото на комедията Демосъ се води за носа отъ слугата си, единъ безсраменъ пафлагонецъ, именно Клеонъ. Двамата други слуги, пълководцитѣ Демостенъ и Никия, искатъ да свалятъ Клеона, но не могатъ да успѣятъ, защото сж добри и честни. Клеона можелъ да замѣсти само нѣкой по-голѣмъ безчестникъ отъ него. Такъвъ се намира въ лицето на единъ другъ съ „кърваво занятие“, колбасникътъ Хиперболъ. Клеонъ билъ кожарь. Въ края на драмата даватъ се изгледи, че Демосътъ все пакъ може да се подмлади и да поумнѣе.

Въ тази крайно политическа комедия поетътъ често забравя себе си дотамъ, щото отъ гнѣвъ изпада въ съвсемъ прави нападки, които не сж подгорчени поне съ малко хуморъ. Все пакъ, и сега, следъ толкова вѣка, ние можемъ да четемъ комедията и да измѣнимъ само имената, за да се видимъ поставени въ съвсемъ днешни обстоятелства. Дотолкова жива и прозорлива е атаката на комика.

3. Облацитѣ. Борбата между старото и модерното образование. Борбата се води между „Правата речь“ (*δίκαιος λόγος*) и „Неправата речь“ (*ἄδικος λόγος*). Симпатиитѣ на Аристофана сж, разбира се, на страна на старото възпитание, което дало на Елада маратонскитѣ борци. Сократъ е представительтъ на модерното възпитание, което произвежда само шарлатани и негодници, лъжци и фалшификатори. Ето защо тѣ признаватъ за главни божества мъглитѣ, облацитѣ, които тукъ се явяватъ като хоръ. Отъ тамъ и името на комедията. Селянинътъ Стрепсиадъ се оженилъ за една деликатна гражданка. Съ нея той не може да се спогоди, защото тя иска да бжде модна дама, а той иска да си остане коравъ,

грубъ селянинъ. Синъ имъ Фидипидъ е възпитанъ по модерния духъ. Предава се всецѣло на спортове и праздни препирни, безъ да работи нѣщо. Особено е пристрастенъ къмъ хубавитѣ коне, които тогава били на мода. За да удовлетворява тоя луксъ на сина си, бащата се съсипва и потъва въ дългове. Презъ една отъ многото безсънни нощи, най-сетне Стрепсиадъ се решава да отиде при архишарлатанина и майстора на всички лъжци Сократъ, за да изучи изкуството, какъ се не плащатъ дългове. Сократъ и неговитѣ ученици слисватъ бедния селянинъ Стрепсиадъ съ своитѣ тънки измѣрвания на бълхитѣ, на дървеницитѣ, на звездитѣ и пр. Сократъ при това виси въ единъ кошъ на въздуха, за да наблюдава небето. Пристигатъ и облацитѣ, извикани отъ тѣхния първожрецъ Сократъ. Обаче престарѣлиятъ Стрепсиадъ не може да схване новата наука. Тогава той изпраща сина си, който дотолкова изучилъ всички фокуси на софиститѣ, щото най-напредъ набилъ баща си, защото не викалъ високо, че Еврипидъ е най-великиятъ поетъ.

Голѣма препирня има между ученитѣ по въпроса, дали е добре сторилъ Аристофанъ, като е представилъ така жестоко Сократа или зле. Тая препирня е излишна, защото Аристофанъ е искалъ да представи модернитѣ философи. А най-модерниятъ и най-великиятъ между тѣхъ е билъ Сократъ. Естествено е, че него ще направи герой на комедията си. Карикатуристътъ карикатури видни личности на времето си. Аристофанъ билъ жестокъ, несправедливъ и пр. Но когато ние виждаме, че цѣлъ народъ се заблуждава относно личността на Сократа и го осжжда на смърть, нѣма защо да очакваме въздържание отъ единъ комикъ. Тъй винаги и свѣткавицата улучва най-високитѣ дървета въ гората. Самъ Аристофанъ изглежда да е дружилъ съ Сократа. Ние ги виждаме седнали единъ до другъ въ Платоновия „Симпозионъ“ да приказватъ до сутриньта въ най-весело настроение. Освенъ това, ако наистина Аристофановата комедия е била причина за осжждането и на Сократа, както твърдятъ нѣкои френски учени, Платонъ наистина нѣмаше да представи тъй блѣскаво Аристофана въ сжщия „Симпозионъ“, който е написалъ следъ смъртьта на Сократа. Платонъ въ своя „Симпозионъ“ е вложилъ най-гениалната си речь въ устата на Аристофана.

Свежи сж лирическитѣ мѣста въ речьта на Правата речь. Особено когато се описва благодатьта на мира. Но по тънкость на лиризма, по нѣжность и живость на образитѣ, по радость въ настроението рѣдко може нѣщо да надминава лириката на Облацитѣ. Какъ ги извиква Сократъ, какъ се тѣ наканватъ да тръгнатъ, какъ тръгватъ и какъ пристигатъ. Всичко това е изразено съ неподражаема поезия. Облацитѣ седятъ на снѣжнитѣ си престоли като царици, играятъ заедно съ русалкитѣ хорà въ градинитѣ на баща имъ Океана, хвърлятъ своитѣ була и показватъ безсмъртнитѣ си лица; като вѣнецъ се нареждатъ около нѣкое езеро; потеглятъ въ пжть, слънцето ги облича въ нова и по-нова премѣна, а тѣ отъ високо летятъ и гледатъ планини, златни полета, рѣки, кули, градове, праздници.

Аристофанъ е написалъ два пжти комедия „Облаци“. Първия пжть пропадналъ. Той самъ разказва това въ парабазата на второто издание, което именно е запазено до днесъ. Второто

издание Аристофанъ не е доживѣлъ да види на сцената. Самъ поетътъ смѣта „Облацитѣ“ за най-хубава своя работа.

4. Ситѣ. Въ тая комедия се осмива манията на атинянитѣ да създаватъ процеси, отъ които се хрантутѣли бездѣлницитѣ и сикофантитѣ. Старецътъ Бделиклеонъ дотолкова е пристрастѐнъ къмъ процеситѣ, щото синъ му, за да го застави да седи у дома си, устройва му дома единъ процесъ между двѣтѣ домашни кучета, едното отъ които скришомъ изяло въ кухнята сиренето, безъ да даде на другото.

Расинъ е преработилъ тая комедия на френски почти безъ да се отклонява отъ оригинала.

5. Миръ. Гражданинътъ Ригей възсѣда единъ бръмбаръ и отлита въ небесата, за да доведе отъ тамъ богиня Ирина (Миръ), която била затворена въ една бездна.

Особено хубави сж лирическитѣ мѣста, въ които се съжи-вяватъ споменитѣ отъ мирнитѣ времена, когато селянинътъ, безъ да се плаши отъ войната, разработва своитѣ нивя, а зиме седи съ другари при огнището, пие вино и пече нахутъ.

6. Птицитѣ. Най-фантастична и най-поетична комедия на Аристофана. Птицитѣ основаватъ нова държава между небето и земята и отъ тамъ диктуватъ и на боговетѣ и на хората. Боговетѣ гладуватъ, защото птицитѣ не допускатъ жъртвения дъхъ да възлиза до тѣхъ и тѣ изпращатъ своитѣ пратеници да преговарятъ. Въ новата държава пристигатъ разни оратори, законоведци, поети и пр. и предлагатъ услугитѣ си, но биватъ отблъснати като ненуждни въ това ужъ свободно царство, наречено *Νεφελοκοκκύγια* (Облакокукувичино).

Съ топло чуство е представено птичето царство. Парабазата на тая комедия е една дивна симфония, която се пѣе отъ всички птици. Особено нѣжна е поезията на пѣснитѣ за славея.

Не може да се каже съ положителность, собствено каква е тенденцията на тая комедия. Нѣкои учени мислятъ, че Аристофанъ осмивалъ грандоманията на атинянитѣ, които мечтаели за империя и за владичество надъ цѣлия свѣтъ, но това не може да се докаже възъ основа само на комедията.

Тази комедия не е спечелила първа награда, но е направила силно впечатление на всички по-видни поети дори и отъ новитѣ времена. А въ самата Атина, както разправя самъ Аристофанъ въ парабазата на второто издание, следъ представлението на пиесата всички граждани сж били обхванати отъ птичата мода. Туряли си птичи имена, кичели се като птици и пр. Ставало е почти сжщото, което стана неотдавна и следъ комедията на френския поетъ Ростанъ „Шантеклеръ“, която впрочемъ е подражание на „Птицитѣ“ отъ Аристофана.

7. Лизистрата. Женитѣ отъ цѣла Елада обявяватъ бойкотъ на мжжетѣ си да ги принуждаватъ да не воюватъ, а да се върнатъ при семействата си. Предводителка на женитѣ е енергичната и мждра Лизистрата (Разтуривойска). Особено хубаво е представена борбата между мжже и жени за завладяване на атинската крепость.

8. Тезмофориазузай или „Женитѣ на праздника на богиня Деметра“. Тоя праздникъ билъ отреденъ само за женитѣ, които се събирали съвсемъ насаме помежду си. Тѣ смѣтатъ Еврипида

за свой врагъ и устрояватъ заговоръ противъ него. Еврипидъ изпраща между тѣхъ свой човѣкъ, облѣченъ като жена, за да узнае какво му кроятъ. Но женитѣ подушватъ това и арестуватъ шпионина.

9. Женитѣ въ народното събрание (или „Женска Управия“.) Атинянкитѣ, отчаяни отъ винаги лошото управление на мжжетѣ, решаватъ да превзематъ тѣ властьта и да направятъ нови закони, споредъ които държавата ще бжде пълна комуна. Никой нѣма да има нищо свое и всѣки ще има всичко. Ще управляватъ обаче женитѣ. Подъ предводителството на смѣлата и талантлива Праксагора, тѣ, преоблѣчени като мжже, рано-рано нахлуватъ въ народното събрание и съ гласоподаване като мжже решаватъ властьта да се даде на женитѣ. Тѣ наистина взиматъ властьта и осжществяватъ своя комунистически идеалъ, който обаче скоро се срутва, поради прекаленитѣ искания на старитѣ и грознитѣ жени, които гледали тѣ да бждатъ винаги първи.

Въпросътъ за еманципация на женитѣ, за комуна много често е билъ подиганъ още тогава. Най-много отъ Платона въ неговото съчинение „Република“. Ученитѣ още не сж установили, дали Аристофанъ осмива идеята на Платона или Платонъ е подсѣтенъ отъ Аристофана да разгледа тъй основно тоя въпросъ.

10. Жабитѣ. Изцѣло литературна комедия, въ която се критикува и остро подиграва Еврипидъ, а се въздига поетътъ на маратоноскитѣ времена Есхилъ, любимецътъ на Аристофана.

Дионисъ, богътъ на драмата, следъ смъртьта и на тримата велики трагици, остава безъ драми. Натъкменъ като карикатура на Херакла, който нѣкога слизалъ въ Ада, отива и Дионисъ, да извади поне едного отъ трагицитѣ на бѣлъ свѣтъ. За да направи по-сполучливъ изборъ между тримата, устройва си единъ поетически диспутъ между Есхила и Еврипида. Побеждава, разбира се, Есхилъ, а Еврипидъ остава въ Ада.

Тая комедия е изпълнена съ пародирани стихове на двамата трагици. Аристофанъ често не щади дори и своя любимецъ Есхилъ. Есхилъ се застжпва за старата поезия, която е давала идеали на човѣка, а не като Еврипидовата, която развращавала.

Заглавието си носи комедията отъ хора на жабитѣ въ подземното езеро, когато Дионисъ минава на лодка, каранъ отъ Харона. Хороветѣ на жабитѣ сж сжщо тъй едни отъ най-поетичнитѣ пѣсни не само у Аристофана. Стиховетѣ дишатъ пролѣтна свежесть. Когато Дионисъ излиза на брѣга, тамъ по ливадитѣ се образува новъ хоръ отъ поклонници на бога на поезията и на танца, които сж наречени „посветенитѣ“. Пѣснитѣ на тоя хоръ по живость на образитѣ, по хубость на мислитѣ, по възвишеность на чувствата и по ритъмъ надминаватъ поезията въ одитѣ на Пиндара или въ хороветѣ на Софокла.

Тая комедия толкова възхитила атинянитѣ, щото тѣ поискали да се представи повторно.

11. Плутосъ (Богатство, Капиталъ) е комическа алегория. Слѣпиятъ Капиталъ до сега не билъ знаялъ кжде отива, обикновено билъ примамванъ отъ шарлатанитѣ и нечестнитѣ хора. Когато прогледналъ, той напусналъ своитѣ досегашни домакини и

отишелъ при честнитѣ и справедливи граждани. Бледната Бедность е противъ това ново разпредѣление, защото бедността била майка на всички изкуства и подвизи, гладътъ билъ най-добриятъ учитель.

Идеята на тази комедия вдъхновила и дала материалъ на много поети, така на Лукияна, на Шекспира („Тимонъ Атински“).

12. Обща преценка. Аристофановитѣ комедии сж голѣми фарсове, въ които всичко се преобръща наопаки. Затова не винаги можемъ точно да опредѣлимъ какво собствено е одобрявано и какво осмивано отъ поета. Войната е беда, но мирътъ пъкъ прави хората мекушави, наклонни къмъ развратъ. Държавникътъ Клеонъ е лошъ, но той може да бжде изтласканъ само отъ по-лошъ. Смѣшно е управлението на женитѣ, но мжжетѣ пъкъ управлятъ жалко. Народътъ страда, но самъ народътъ въздига само шарлатанитѣ.

За Аристофана най-добре и най-вѣрно се е произнесълъ сродниятъ нему по духъ и по поезия великъ нѣмски поетъ Хайне, който казва: „Дълбока свѣторушителна идея (Weltvernichtungsidee) дреме въ корена на всѣка Аристофанова комедия. И като по нѣкое фантастично вълшебно дърво на сарказма току изскача украсена съ цъфнали мисли, съ запѣли славеи и съ катерливи бъбрици маймуни“. Хайне нарича комедиитѣ на Аристофана още и „юбилей на смъртьта“, „илюминация на унищожението“.

Въ Аристофановитѣ комедии наистина сълзитѣ сж смѣсени съ смѣхъ, огъньтъ се гаси съ вино. Тѣ сж шеметни изстжпления на едно необуздано въображение. И всичко туй — за да се скрие, за да се забрави дълбоката мисъль на отчаянието, което обзима веселия поетъ. Въ тѣзи комедии мждростьта е облѣчена въ одеждитѣ на лудостьта. И никого не щади Аристофанъ съ своя смѣхъ — ни смъртни, ни безсмъртни. И Аристофановитѣ комедии не бива да се взематъ като сатирически проповѣди, а само като поетически алегории, създадени отъ избликъ на младость и смѣлость въ душата на поета.

Почти въ всички комедии волноститѣ на израза сж крайни, но не е вѣрно, че само тогава сж могли да бждатъ търпѣни подобни волности. И Шекспиръ не е свободенъ отъ тѣхъ, и Рабле, даже и Гете. А въ произведенията на модернитѣ поети ги има толкова, щото и Аристофанъ би се зачервилъ. Освенъ това, Аристофанъ си

служи съ волноститѣ, за да изрази по-остро нѣкоя духовита мисъль, безъ да се спира върху подробноститѣ, които накърняватъ интимни чувства. А въ съчиненията на нѣкои модерни писатели не рѣдко съ особено удоволствие надълго, нашироко и подробно се представятъ много сладострастни картини, често съ ясна омисъль да се увлѣче читателтъ по тоя начинъ въ иначе бездарното съчинение.

Драматизмътъ на Аристофановитѣ комедии твърде често е само откѫслеченъ, тукъ-таме нѣкоя сцена, често сама за себе си. Не винаги има едно действие, което се развива до край. Диалогътъ е кратъкъ, духовитъ и бръзъ, особено въ агонитѣ. Езикътъ е говоримиятъ, литературенъ езикъ на тогавашното атинско общество. Отличава се съ своята непринуденость и лекость въ конструкцията. Тъй че, не затова е трудно за насъ да четемъ Аристофана въ оригиналъ, а поради многото рѣдки думи, поради пародиитѣ, поради игрословията, които не винаги сѫ понятни за насъ. Стилътъ е ясенъ, приятенъ, а често, особено въ поетическитѣ пасажи, възвишенъ. Ние трѣбва постоянно да сме на щрекъ, когато четемъ Аристофанова комедия. Съвсемъ често поетътъ минава внезапно отъ сериозното въ лудории и обратно, а по нѣкой пѫть скокътъ става въ единъ и сѫщи стихъ. Освенъ това, у Аристофана обикновено внезапно се минава отъ най-нѣжна поезия въ най-волни грубости.

Като лирикъ Аристофанъ трѣбва да се учи между първитѣ поети въ историята на литературата. Разбира се, лириката на Аристофана не е и не иска да бѫде пламенна като лириката на Сафо, нито дълбока като на Пиндара. Аристофанъ съ своето усмихнато и лѫчезарно въображение твори само образи, винаги живи и топли и винаги бързи и свежи. Вървишъ босъ въ зноенъ день по стърнище. Току внезапно настѫпишъ въ нѣкоя току-що разорана брезда — и пакъ излизашъ изъ нея въ стърнището. Така освежително действува върху душата и Аристофановата лирика всрѣдъ трънитѣ и горещината на комедията.

Аристофанъ и до сега си остава най-великиятъ комикъ. Шекспиръ и Молиеръ сѫ яки и буйни клонове отъ Аристофановото дърво.

Въ една епиграма, приписвана Платону, тъй се го-

вори за Аристофана: „Грациитѣ, като искали да си намѣрятъ незиблемъ храмъ на земята, поселили се въ душата на Аристофана“.

Срѣдна и нова комедия

1. Срѣдна комедия. Съ дветѣ си последни произведения Аристофанъ минава отъ староатичната въ срѣдноатичната комедия, като изоставя политиката. Само откжслеци и то много малко и много едностранчиви сж запазени отъ срѣдната комедия, тъй че, много е трудно поточно да се опредѣли нейниятъ характеръ. Срѣдната се различава отъ старата преди всичко по темитѣ си. Срѣдната е по-гъвкава, по-сложна, по-малко груба отъ старата. Пародии и алегории изъ областьта на митологията сж обичниятъ материалъ на срѣдната комедия. Сжщо и животътъ на великитѣ поети, писатели и философи, както и семейниятъ животъ на тогавашното общество. Ние не знаемъ какъ се е развивало действието въ тѣзи комедии, защото нѣмаме ни една цѣла запазена, нито нѣкой позначителенъ откжслекъ. Знае се, че хоръ не е имало въ тѣхъ. Отъ поетитѣ на срѣдната комедия ще споменемъ Антифонъ (роденъ около 408. год. преди Христа), Алексисъ, Дифолосъ и Филемонъ (род. около 360. год.), който е на прага на новата комедия. Отъ Филемона не сж останали цѣли оригинални пиеси, но ние имаме преводитѣ или подражанията на латинскитѣ комици Плавтъ и Теренций.

2. Нова комедия. Атинскиятъ поетъ Менандъръ е звездата на новата комедия, роденъ въ 342. год. и умрѣлъ младъ въ 291. година. Първата негова комедия е „Сърдитиятъ мжжъ“. Менандъръ е написалъ повече отъ сто комедии, отъ които сж останали до насъ около 1100 откжслека, въ които можемъ да видимъ духовитостьта и мждростьта на поета, но никакъ не и достоинствата на неговата комедия. И до скоро това бѣ всичко, което можехме да знаемъ за Менандра. Но въ 1898. год. се публикува единъ голѣмъ откжслекъ отъ неговата комедия „Селянинъ“. И по тоя откжслекъ не можемъ да сждимъ за развоя на действието, но все виждаме, че имаме една комедия съ сложна интрига, въ която съ истински реализъмъ се представятъ разни характери и сцени изъ интимния животъ. Особено тънка е характеристиката на

селянина. Комедията „Остриганата мома“, отъ която имаме сѫщо доста голѣмъ откѫслекъ, е комедия на ревнивостьта. Полемонъ заварва своята любовница Гликера съ единъ чужденецъ и, разяренъ отъ ревнивость, остригва ѝ косата и я изпѫжда отъ кѫщата си. Чужденецътъ доказва, че е полубратъ на момата. Полемонъ се разкайва. — Друга комедия отъ Менандра, за която знаемъ повечко, е „Ласкатель“ *(Κόλαξ)*. Но най-голѣми сѫ откѫслецитѣ отъ комедията „Третейскиятъ сѫдъ“ (*Ἐπιτρέποντες*), която почти е възстановена. Твърде е възможно разкопкитѣ въ Египетъ да ни дадатъ още много други откѫслеци и цѣли комедии отъ Менандра.

Голѣма е била славата на Менандра като комикъ и като поетъ реалистъ. Аристофанъ Византийски, единъ отъ най-мѫдритѣ критици на античната литература, мненията на когото и ние можемъ да провѣримъ по неговитѣ оценки на другитѣ поети, тъй се провиква за Менандра: „О, Менандре! О природо! Кой кого е преписалъ?“

Въ комедиитѣ на Менандра личностьта на поета не се изтъква, за да не се накърни илюзията. Вълненията и слабоститѣ на човѣшкото сърдце сѫ изобразени съ голѣма жизневѣрность. Комедиитѣ му сѫ били пълни съ хубави изречения изъ областьта на житейската мѫдрость, повечето отъ които сѫ запазени като цитати или пословици. Той затвърди любовния мотивъ на сцената. „Всѣка негова комедия е любовна история“, казва Овидий. Всички нюанси на страстьта, ревнивостьта, крамолитѣ, примиренията, мѫкитѣ и сладоститѣ, егоизмътъ и самоотверженостьта въ любовьта, нѣща, които съвсемъ липсватъ въ старата комедия, станаха основа на новата, която е повече подъ влиянието на Еврипида.

И така новата или Менандровата комедия отговаря на това, което френцитѣ сега озаглавяватъ съ „комедия“, нѣмцитѣ съ „Schauspiel“, а ние съ „драма“. Защото тя не е нито комедия въ пълната смисъль на думата, нито трагедия, а е нѣщо срѣдно, главно поради интимностьта на сюжета и тънката характеристика на лицата, твърде често безъ всѣкаква хумористична тенденция.

II. Красноречие

Софисти и ритори

1. Кораксъ и Тизиасъ. Западна Гърция, именно Сицилия, гдето, както видѣхме, най-напредъ се появи комедията, макаръ и въ друга форма — напр. Епихармъ, Софронъ — и после се установи въ Атина, бѣ родно мѣсто на риториката, която сѫщо тъй се пренесе и закрепи въ Атина. Презъ цѣлата втора половина на петото столѣтие преди Христа сицилийцитѣ имаха свободно демократическо-републиканско управление. Въ тая епоха се разви и намѣри почва тѣхната страсть за процеситѣ и тѣхниятъ вроденъ талантъ за препирни, въ което сѫ надминати само отъ атинянитѣ, сродни съ тѣхъ по духъ и по наклонности. Още въ онѣзи времена въ Сиракуза сѫ работили двамата учители по риторика Кораксъ и Тизиасъ, които се прочули и съ своя процесъ единъ противъ други. Тизиасъ не заплатилъ хонорара на учителя си Кораксъ, който го далъ подъ сѫдъ. Въ сѫдилището Тизиасъ казалъ: „Ако си ме научилъ добре да мога да убеждавамъ хората, убеди се, че не трѣбва да ти платя; ако ли пъкъ не си можалъ да ме научишъ на това изкуство, то нѣма защо да ти плащамъ“. Съ тоя анекдотъ най-добре се охарактеризира зародишътъ на риториката: изкуство да убедишъ нѣкого, предимно сѫдиитѣ — безразлично дали си правъ или не. Първи тѣзи двама сѫ написали по едно ржководство по риториката (*τέχνη*).

Тизиасъ билъ учитель на атинския ораторъ Лизиасъ. Даже Тизиасъ е живѣлъ нѣкое време и въ Атина, гдето при него се е училъ младиятъ Изократъ. Но въ Атина и тъй и тъй вече имало възпитатели на младежьта, които не я учили друго освенъ риторика или изкуство да доказвашъ каквото обичашъ. Това сѫ били софиститѣ.

2. Протагоръ. Единъ отъ първитѣ атински софисти е Протагоръ отъ Абдера, роденъ около 480. год. Той е живѣлъ често въ Атина и тамъ е обучавалъ синоветѣ на богатитѣ за богати пари. Училъ ги е какъ да се изразяватъ, какъ да държатъ речи, особено политически, тъй необходими за тогавашнитѣ времена. Протагоръ е билъ много взискателенъ въ езика, правилността е поставялъ на първо мѣсто. А въ идейно отношение особено е вли-

ялъ съ своята мисъль, че човѣкъ е мѣрило на всичко. За боговетѣ той не ще да еималъ много благочестиви мисли, поради което атинянитѣ го преследвали. Отъ Протагора не ни е останало нищо, освенъ нѣкои негови мнения, предадени отъ Платона или отъ други. Но неговата физиономия е доста жива и до сега, защото Платонъ е написалъ единъ отъ най-хубавитѣ и поетическитѣ си диалози за Протагора. Въ тоя диалогъ се представя блѣсъкътъ и пустотата на софисти като Протагоръ, които тогава увличали атинската аристократическа младежь. Освенъ това, Протагоръ може да се нарече и основателна граматиката. Той най-напредъ отличилъ тритѣ рода на сжществителнитѣ имена и раздѣлилъ глаголитѣ по спрежения и наклонения.

3. Продикъ и Хипиасъ. Продикъ отъ Кеосъ, помладъ съвременникъ на Протагора, сжщо се занималъ съ граматиката, предимно съ значението на думитѣ и тѣхния произходъ. И той е описанъ отъ Платона въ сжщия диалогъ, както и Хипиасъ „всезнаещиятъ“, за когото има два диалога отъ Платона, озаглавени съ неговото име.

4. Горгиасъ (род. около 485. въ Леонтини — Сицилия) е билъ най-великиятъ ораторъ между софиститѣ. Той дошелъ въ Атина като членъ на една депутация отъ родния му градъ, който тогава билъ онеправданъ отъ Сиракуза. Успѣхътъ на Горгиасъ въ Атина билъ огроменъ. Той е писалъ образцови речи за разни случаи. Речитѣ му се отличавали съ силата на изразитѣ, съ противопоставянията и съ блѣскави и фрапантни сравнения. „Оргитѣ живи гробници“, казвалъ той. Както другитѣ софисти-ритори, така и Горгиасъ се е стремилъ главно да надмине поетитѣ по образи, по сила на израза, а дори и по ритъмъ на прозаическата си речь. Горгиасъ като философъ, колкото малко и да еималъ да каже на свѣта, може да се постави между страстнитѣ индивидуалисти. Нищо не може да бжде установено общо за всички, отдѣлната личность има право да гледа само съ свои очи на нѣщата. Отъ прочутото негово „Надгробно слово“ до насъ сж запазени само нѣколко реда. Единъ отъ найблѣскавитѣ и най-поучителни диалози на Платона се казва „Горгиасъ“.

Софиститѣ-ритори сж първитѣ критици и първитѣ теоретици на стила. Ние сме навикнали да гледаме на

тѣхъ съ очитѣ на Платона, който ги е преследвалъ като врагове на истината. Но ако помислимъ малко повече върху сжщността на тѣхната работа, ще видимъ, че тѣ сж принесли голѣма полза на словесната наука.

Истински оратори

1. **Риториката като литература.** Едва въ втората половина на петото столѣтие красноречието стана литература, макаръ че е имало оратори много по-рано.

Първиятъ литераторъ между ораторитѣ е билъ Антифонъ отъ Атика, род. вѣроятно около 480. година. Той е билъ ученикъ на сицилийскитѣ оратори и самъ е преподавалъ изкуството. Той е писалъ речи, които споредъ тогавашнитѣ обичаи се говорѣли отъ обвинителитѣ и обвиняемитѣ въ сжда. До наше време отъ неговитѣ речи сж достигнали около петнайсеть речи за процеси по убийство.

Стилътъ на Антифона се отличава по своята стегнатость и простота, но е съ софистически духъ. Речитѣ ще да сж били писани не за действителни процеси, а като образци. Затова тѣ сж бледни, безъ характеристики на лицата, даже безъ имена. Много прочута е била неговата самозащита, когато го обвинили въ предателство.

Тукидидъ говори съ голѣмо уважение за Антифона като ораторъ.

2. Андокидъ. Освенъ Тразимахъ отъ Халкедонъ и Теодоръ Византийски, учители по риторика въ Атина, които сж писали речи, забележителенъ е и Андокидъ (роденъ въ Атина около 440. г.), който билъ подозрѣнъ, че строшилъ статуитѣ на боговетѣ въ оная майска нощь презъ 415. год., която стана историческа, поради което Антифонъ билъ арестуванъ. Но той сполучилъ да избѣга и се скиталъ изъ тогавашния свѣтъ, докато билъ амнистиранъ въ 403. година.

Като негови произведения до наше време сж останали 4 речи, които не се отличаватъ съ особено развито изкуство, а само съ свежесть и нагледность на разказа.

3. Лизиасъ (отъ 440.—380. г.). Лизиасъ е билъ единъ отъ най-забележителнитѣ адвокати въ Атина. Но освенъ адвокатскитѣ речи за сждилищата, Лизиасъ е писалъ и образци за речи, като учитель по риторика. Платонъ из-

лага цѣла една негова еротическа речь въ диалога си „Федъръ“. Платонъ иска да покаже чрезъ нея хладностьта и бледностьта на софистическата риторика.

Отъ неговитѣ около 200—300 речи до насъ сж запазени около 34, повечето сждебни.

Речитѣ на Лизиасъ сж образци по простота, естественость, ясность, свързана съ стегнатость, сбитость и предметность въ изложението. Въ неговитѣ речи всичко сякашъ само по себе си се разбира, че е така, както се казва. Особено мощенъ е той въ разказа си. Едвали има нѣщо по-нагледно отъ оня разказъ за злодеянията на Ератостена и на неговитѣ сподвижници, въ речьта противъ Ератостена. Но и когато характеризира личности, Лизиасъ се отличава извънредно много съ ловкостьта да представи като живо онова, което е само въ фантазията му, за да прикрие сжщинския характеръ на обвиняемия или на обвинителя.

Поради тѣзи свои качества, отъ най-стари времена и до сега Лизиасъ се чете почти наравно съ Демостена.

4. Изей. Съвременникъ на Лизиаса и на Изократа, сжщо като Лизиасъ учитель по риторика и адвокатъ или логографъ, както сж се наричали тогава адвокатитѣ. Особено се отличилъ като съчинитель на адвокатски речи за процеси по наследство. Отъ него сж запазени около десеть речи, които не се отличаватъ съ простотата и естественостьта на тия отъ Лизиаса, а повече съ владение на материята.

Сега неговитѣ речи се ценятъ повече като източници за историята на семейния животъ въ онѣзи времена.

5. Изократъ (436.—338.). Роденъ е въ Атика, като синъ на богатъ фабрикантъ на флейти. Добилъ е всестранно и блѣскаво образование. Отказалъ се е отъ политическа дейность и отъ активна ораторска дейность, защотоималъ слабъ гласъ. Но понеже виждалъ въ себе си дарба за теоретическа риторика и политика, основалъ училище за ритори.

Много видни атински държавници сж излѣзли изъ неговата школа, която не била само за красноречие, а и за философия. Въ своитѣ преподавания той се отличавалъ отъ софиститѣ съ това, че обръщалъ внимание и на предмета, а още и съ това, че билъ евтинъ и откровенъ. Макаръ и не политикъ, понеже билъ учитель на

държавници, Изократъ поне по теория се занималъ много съ въпроси изъ областьта на висшата политика. Той е отчаянъ отъ Атина, не вѣрва, че тя ще може да се въздигне вече като държава; на нея гледа само като на културна сила. И за да се запази отъ гибель тая сила, той проповѣдва въ своитѣ речи-образци за ученицитѣ си обединението на всички елини подъ единъ царь. Той ималъ връзки съ много царе и държавници и постоянно канилъ едного или другиго да спаси Елада, като я обедини подъ своя скиптъръ, тъй че само отъ теория, безъ да иска самъ, станалъ измѣнникъ на отечеството си.

Въ школата той задавалъ теми, които да се развиватъ споредъ неговитѣ правила. А често е писалъ и образци, които ученицитѣ му трѣбвало да изучаватъ наизустъ. Именно тия образци сж и запазени до наше време. Само една речь действително е държана отъ него, като собствена защита. Следъ битката при Хайронеа той умрѣлъ, но не се знае дали отъ отчаяние, че Гърция била поразена, както предполагатъ нѣкои, или отъ слабость и старость турналъ край на живота си, за да не се мжчи.

Отъ Изократа до насъ сж дошли 21 речь и деветь писма. Между речитѣ има шесть сждебни и една самозащита, наречена Антидозисъ, която била написана следъ процеса. Държавата му възлага да изпълни своя дългъ, като гражданинъ, като даде пари за издръжката на флотата, по атински казано, възлага му литургия, въ противенъ случай Лизимахъ, неговиятъ обвинитель, има право, споредъ атинскитѣ закони, да размѣни съ него имотитѣ и цѣлото си състояние.

Славата на Изократа се дължи на неговитѣ тържествени слова по разни, често измислени зарадъ самата речь случаи. Отъ всички негови слова най-голѣмо влияние е имало и е най-съвършено прочутото славословие на Атина, наречено Панегерикъ — *Παναγυρικός*. Тая речь е написана като че се е държала наистина предъ събора на елинитѣ (*πανήγυρις*) въ 380. година, малко преди основаването на втория морски съюзъ. Тя е шефдьоврътъ на Изократа. За другата му прочута речь „Панатенайкосъ“, написана отъ него като 94. годишенъ старецъ, мненията на ученитѣ сж различни: едни я на-

ричатъ най-хубава, а други най-отекчителна отъ всички речи на свѣта.

Аристотель въ своята реторика се отнася доста сериозно къмъ Изократа, цитува го често.

Речитѣ на Изократа се отличаватъ съ своята крайно грижлива изработка. Всички грубости, всички невъзвишени обрати и грапавини сж изхвърлени. Периодитѣ сж построени по всички изисквания на правилата за съразмѣрность, равность и гладкость. Хиятусътъ (зѣенето) навсѣкжде старателно се избѣгва. Между предложенията, между периодитѣ винаги се изтъква връзката, било чрезъ подчинителни предложения, било чрезъ изрично установяване. Езикътъ му е чистъ атически. Стилътъ му е доста бледенъ, сухъ и книженъ. Другояче и не може да бжде, защото речьта е да се служи поради случай, който я предизвиква, а не речьта да предизвиква или да измисльова случаи. Изократъ ще да е работилъ много надъ своитѣ речи. Надъ „Панатенайкосъ“ работилъ 3 години, а надъ „Панегирикосъ“ — цѣли десеть години.

Като учитель по риторика Изократъ еималъ голѣмо значение до късни времена. Даже и сега има у ч е н и, които се увличатъ отъ неговитѣ речи-образци. Римлянитѣ не сж могли да се възхищаватъ отъ него, защото имъ се виждалъ много вънъ отъ живота.

Демостенъ *(Δημοσθένης)*

1. Животъ. Демостенъ е роденъ въ 384. година. Баща му билъ доста заможенъ, но умрѣлъ още когато синътъ е билъ на осемь години. И докато детето порастнало, опекунитѣ си присвоили всичко, каквото оставилъ баща му. Още юноша Демостенъ се приготвилъ да се бори за правата си и да даде подъ сждъ своитѣ опекуни. И така, първата речь, която държалъ въ 364. година, била противъ единия опекунъ на име Афобосъ, когото принудилъ да изплати десеть таланта. По тоя начинъ Демостенъ се установилъ като адвокатъ или съчинитель на сждебни речи. Старитѣ разказватъ за много физически мжчнотии, съ които ималъ да се бори младиятъ ораторъ и които преодолѣлъ благодарение на трудолюбието и упоритостьта си. Като първи учители по риторика Демостенъ ще да е ималъ Изея и Лизиасъ, но безспорно най-голѣмо

влияние ще да е упражнило върху него съчинението на Тукидида, което научилъ почти наизустъ.

2. Сждебни речи. Отъ около 33 сждебни речи, които сж предадени подъ негово име, 14 се приематъ за автентични. Тѣзи речи иматъ голѣмо значение за историята на атинското законодателство, финанси и частенъ животъ въ четвъртото столѣтие. Но душата на Демостена е била въ политиката, а най-хубавитѣ му сждебни речи сж нѣщо като упражнения въ политическото красноречие. Особено речитѣ му противъ Андротионъ, противъ Тимократа, противъ Аристократа. Най-блѣскавата отъ тѣзи речи е противъ Лептинесъ, държана лично отъ Демостена въ 355. год.

3. Първи политически речи. Скоро следъ това (354. год.) Демостенъ държалъ първата си речь въ народното събрание. Тази речь се казва *περὶ τῶν συμμοριῶν* — „За данъчнитѣ съюзи". Съ нея Демостенъ съветва народа да не се увлича въ война съ перситѣ преди да си усили флотата, като организира по-добре симмориитѣ (данъчнитѣ съюзи). Неговото предложение не било прието. Втората си политическа речь Демостенъ държалъ въ 353. година за мегалополитанцитѣ, които били обезпокоявани отъ Спарта. Такава е речьта му и за родийцитѣ, държана сжщата година. Той напомня на Атина, че е неинъ свещенъ дългъ да помага на демократизма, кждето и да билъ той.

4. Филипики. Щомъ Филипъ се заякчилъ на престола, замислилъ за разширение на царството си. За това му били нуждни много срѣдства. И взелъ на око златнитѣ мини въ Тракия около Амфиполисъ, който градъ билъ атинска колония поне по начало. Въ 357. година Филипъ нападналъ града. Жителитѣ му се обърнали за помощь до Атина. Но Филипъ излъгалъ атинянитѣ, че той ще превземе града, за да го предаде здраво на неговитѣ собственици, атинянитѣ. Филипъ превзелъ града и го задържалъ за себе си, като запазилъ за себе си и Пидна, който градъ билъ обещалъ да остави на атинянитѣ. А другия атински градъ Потидея той предалъ на олинтийцитѣ, съ които още не билъ готовъ да се разправи. Въ 353. год. той превзелъ и Метона, последния съюзникъ на атинянитѣ на Термаическия заливъ. И така, къмъ края на 352. година Филипъ е вече господарь

на северното Егейско море и флотата му безпокои съюзницитѣ и прѣчи на атинската търговия. Само веднъжъ атинянитѣ можаха да отблъснатъ Филипа: когато той се намѣсилъ въ свещената война, разбилъ войската на фокийцитѣ и се приготвялъ да нахлуе въ Гърция презъ Термопилитѣ. Но Евбулосъ изпратилъ голѣма сила къмъ Термопилитѣ и Филипъ се оттеглилъ, за да се заеме съ завладяването на Тракийския Херсонесъ.

Това бѣ положението на Македония, когато Демостенъ държа първата филипика. Тази речь е най-силната и най-хубавата отъ редицата атаки, които направи Демостенъ върху равнодушието на атинянитѣ, върху тѣхното кжсогледство и малодушие относно Филипа, енергията на когото посочва за примѣръ на всѣки атинянинъ. „Македонецътъ разбива атинянитѣ и води дѣлата на Елада. Умрѣ ли Филипъ? питамъ азъ. Не, отговаряте вие, но той е боленъ. А за васъ какво отъ това? Да кажемъ, че Филипъ умре. Вие веднага ще си създадете другъ нѣкой Филипъ, ако вие не се загрижите за вашитѣ работи повече, отколкото правите днесъ“.

5. Олинтийски речи. Въ 349. год. Демостенъ държалъ тритѣ Олинтийски речи, които пакъ сж противъ Филипа, само че съ огледъ къмъ Олинтъ. Съ първата Демостенъ кани Атина да не губи време и да помогне на Олинтъ. Въ третата той иска фонда за театритѣ и за тържествата да се употрѣби само за военни нужди. Атинянитѣ се съюзяватъ съ Олинтъ и му пращатъ войски, но Филипъ създава възстание въ Евбея, и Атина била принудена да раздѣли силитѣ си. Въ 348. г. Олинтъ пада.

6. Другитѣ филипики. Въ сжщата година Демостенъ написалъ една речь противъ своя личенъ неприятель Медиасъ, който веднъжъ въ театъра ударилъ плесница на оратора. Въ 347. год. Демостенъ и Есхинъ отиватъ пратеници при Филипа. Въ 346. год. написва речьта си За мира. Въ 344. год. държи Втората филипика, а въ 343. речьта си за Лъжливото посолство, обвинения противъ оратора Есхинъ. Въ 341. година речьта за Херсонесъ и Третата филипика.

7. Демостенъ — душа на Атина. Отъ 346. г. до 338. г. Демостенъ бѣ душата на Атина. Въ 338. г. Филипъ минава Термопилитѣ. Въ Атина пристигатъ новини, че Филипъ превзелъ Елатея. Паниката, въ която изпаднала Атина поради това известие, Демостенъ описва съ чудна простота и сила въ прочутото Слово за Вѣнеца (330. година). Демостенъ убеждава атинянитѣ да се съюзятъ съ тиванцитѣ. И при Хайронея Филипу излѣзоха насреща не само атиняни, а и тиванци. Но Филипъ пакъ победи.

8. Македонската партия. Отъ тогава въ Атина надмощие взе македонската партия. Но Демостенъ не се отчайва, защото въ 336. година умира Филипъ.

9. За Вѣнеца. Шесттѣ години следъ Хайронея минаватъ за Демостена само съ единъ голѣмъ ораторски успѣхъ. И това стана въ 330. год., когато неговиятъ старъ неприятель Есхинъ се опълчи противъ Ктезифона, който въ 336.год. бѣ предложилъ да се даде златенъ вѣнецъ на Демостена за неговитѣ услуги презъ време на последнитѣ кризи. И Демостенъ отговаря на това съ своята прочута речь *περὶ τοῦ στεφάνου* (За Вѣнеца), която унищожава Есхина. Есхинъ изчезва отъ Атина и отъ политическата сцена.

10. Бѣгство. Съкровищникътъ на Александра Велики Харпалосъ избѣгалъ въ Атина съ 700 таланта пари (нѣщо около $4^1/_2$ мил. лева) и искалъ да убеди атинянитѣ да му помогнатъ противъ неговия господарь, като си послужатъ съ тия пари. Атинянитѣ отказали и арестували Харпалоса въ Акрополисъ подъ надзора на Демостена. Харпалосъ избѣгалъ и Демостенъ билъ обвиненъ, че взелъ отъ паритѣ една часть и билъ осѫденъ да плати голѣма глоба, която не можалъ да намѣри. Тогава той билъ хвърленъ въ затворъ. Но сполучилъ да избѣга и живѣлъ въ заточение.

Въ 323. година умира Александъръ. Атина отново се надѣва. Повиква Демостена. Но въ 322. година македонскиятъ пълководецъ Антипатеръ разбива атинянитѣ и тѣхнитѣ съюзници при Кранонъ.

Освенъ другитѣ унижения, Антипатеръ изисквалъ отъ атинянитѣ да му предадатъ Демостена, Хиперида и нѣкои други антимакедонци. Демостенъ избѣгва въ храма на Посейдона на Калаврия. Тамъ той изпива отрова.

Следъ 40 години атинянитѣ му издигнали бронзова статуя.

Всички речи, които се издаватъ като Демостенови сега, сѫ около 60, но голѣма часть отъ тѣхъ изглежда, че не сѫ отъ Демостена, а отъ негови подражатели.

11. Обща преценка. Каквото е Омиръ въ поезията, това е Демостенъ въ красноречието. Критицитѣ сравняватъ речьта на Демостена съ свѣткавицата — по сила, по бързина, по блѣсъкъ и по огънь. Периодитѣ му сѫ често много дълги, много тежки отъ много и голѣми мисли. Той не се стреми да бѫде гладъкъ и сладъкъ, а се нахвърля съ всички сили върху противника, за да го сломи веднага. И най-дълбокиятъ изворъ на неговата речь е неговиятъ патриотизъмъ.

Другитѣ оратори

1. Ликургъ (388. — 326.) е билъ отличенъ държавникъ. Отъ неговитѣ речи е запазена само една, срещу Леократа.

2. Хиперидъ (род. 389.), единъ отъ сѫратницитѣ на Демостена противъ Македония, но по дѣлото Харпалосъ неговъ строгъ обвинитель. Отъ неговитѣ речи въ последно време излѣзоха на бѣлъ свѣтъ цѣли четири. По талантъ той е противоположность на Демостена. Главното негово достоинство е въ мекостьта на израза, въ сѫществени изброявания на разни факти, които се групиратъ неусѣтно и даватъ една жива и прелестна картина. Хиперидъ никога не се спуща съ такава сила, както Демостенъ, винаги е умѣренъ и внимателенъ. Зарадъ тѣзи му качества мнозина го въздигатъ почти до Демостена като ораторъ. Особено прочута е неговата „Надгробна речь“ и речьта му противъ Демостена. Но най-хубави ефекти ще да е постигналъ съ речьта си За Фрина.

3. Есхинъ (род. около 389. год.). Неговитѣ речи сѫ прочути поради отговоритѣ на Демостена, особено речьта му противъ Ктезифона поради Демостеновото гениално слово за Вѣнеца. Есхинъ е билъ отъ македонската партия и несправедливо е билъ обвиняванъ, че билъ подкупенъ отъ Филипа. Много по-долу и отъ Есхина стои другиятъ противникъ на Демостена, коринтянинътъ Динархъ, който сѫщо е писалъ речи противъ Демостена. Отъ неговитѣ речи сѫ запазени само три, които го издаватъ като много слабъ ораторъ.

ЧАСТЬ IV

СЛЕДЪ КЛАСИЦИТѢ

АЛЕКСАНДРИНСКА И ГРЪКО-РИМСКА ЛИТЕРАТУРА

I. Александринска литература

Поезия

1. Александрия като културенъ и литературенъ центъръ. Александъръ Велики премѣсти огнището на гръцката цивилизация отъ Атина въ Александрия, градъ основанъ отъ него въ 331. година. Александрия стана центъръ на изкуствата, на наукитѣ и на литературата.

Наследницитѣ на Александра, първитѣ Птоломеевци, не пожалиха срѣдства и енергия да направятъ столицата си Александрия истинска столица на цивилизования свѣтъ. Тѣ основаха Музей, нѣщо като академия на наукитѣ, гдето се събирали всички видни учени и писатели на онова време. Тѣ отвориха прочутата библиотека, която до 47. година преди Христа нарастнала до 700000 тома. Всички по-важни учени и писатели сж се събирали въ Александрия, покровителствувани отъ просвѣтенитѣ господари на страната.

Но западъкътъ на гръцката цивилизация бѣ започналъ вече. На гръцки езикъ имаше вече постигнати най-висши резултати въ всички литературни родове. Вдъхновението, което иде отъ свободата, отъ патриотизма, отъ личната заинтересуваность въ живота на единъ народъ, отъ борбитѣ въ самия животъ — бѣ угаснало вече. Ето защо, свежото творчество отстжпи мѣсто на ученостьта, на критиката, въображението не действуваше вече, на негово мѣсто се яви подражанието. Наистина продуктивностьта на онова време е огромна, броятъ на писателитѣ и поетитѣ далечъ надминава два-три пжти числото на всички писатели и поети отъ класическата епоха. Но отъ всички литературни дейци на тая епоха надали не е само Теокритъ, който е писалъ, защото е трѣбвало да пише и защото еималъ какво да каже. А другитѣ — само

защото никой не имъ забранявалъ да се занимаватъ съ литература.

Науката въ това отношение бѣ по-щастлива, тя прибави много къмъ сѫществуващитѣ вече съкровища. Обаче поезията бѣ повече една мания, отколкото необходимость, както едно време въ Атина.

2. Калимахъ (310. — 240.) отъ Кирена, започналъ като учитель въ едно предградие на Александрия, а после станалъ библиотекарь. Като поетъ, писатель, филологъ, библиотекарь, критикъ той е съвършенъ представитель на Александринската епоха. Неговото съчинение „Причинитѣ“ (*Αἰτίαι*) е било сбирка разкази въ стихове изъ областьта на най-неизвестнитѣ легенди. Отъ него има запазени само нѣколко кратки откѫслеци. Отъ другитѣ му съчинения знае се за поемата „Кѫдрицата отъ косата на Вереника“, за сатирата „Ибисъ“, за Химнитѣ, отъ които шесть сѫ запазени, за епиграмитѣ, отъ които 63 сѫ запазени въ Палатинската Антология. Тѣ сѫ епитафии, посвещения, описания на книги и албумни стихове, въ които прави отчаяни усилия да бѫде оригиналенъ. Най-последното съчинение на Калимаха е епосътъ му „Хекале“, отъ който напоследъкъ се откриха нѣколко голѣми откѫслека.

Калимахъ се е стремилъ да бѫде загадъченъ, да употрѣбя рѣдки думи, странни епитети, да показва своята книжна ученость, но никога не да представи и нѣщо отъ живота. Въпрѣки това, той е упражнилъ голѣмо влияние върху римскитѣ поети, които сѫ го превеждали и подражавали.

3. Аполоний Родоски, по-младъ съвременникъ на Калимаха, прочутъ съ своята огромна поема „Аргонавтика“, която съдържа най-популярната легенда на Гърция, разказана въ около 6000 стиха, разпредѣлени въ 4 книги. Главната героиня е „Златооката Медеа“.

4. Аратосъ е дидактически поетъ. Съчинението му е озаглавено „Феномена“ (явления) и е съ 1154 стиха, разпредѣлени въ две книги — първата астрономия, втората метеорология. Запазено е до насъ. Латинскитѣ поети сѫ му подражавали, често дори сѫ го надминавали — едни по сухость, а други съ истинска поезия, както напр. Вергилий въ своитѣ „Георгики“.

5. Теокритъ. Единственията истински поетъ отъ цѣлата тази безплодна за поезията епоха е Теокритъ, роденъ около 315. год. въ Сиракуза. Още на младини той се е преселилъ на островъ К о с ъ. Почти нищо не знаемъ за неговия животъ.

Отъ него сж останали около 30 и д и л и и, отъ които нѣколко сж вѣроятно отъ други автори. Тѣзи буколически или пасторални поеми или сцени сж най-типични за таланта на Теокрита, както и дугитѣ му поеми. Идилия = *εἰδύλλιον* = картинка.

До преди Теокрита тоя родъ поезия не е сжществувалъ самъ за себе си. Въ идилиитѣ на Теокрита изобилствуватъ поетически снимки отъ природата. Тѣхната сценария е обикновено полето, рѣката, гората, морскиятъ брѣгъ, улицата, интимната стая на домакинята и пр. Нѣкои отъ тѣхъ сж подражания на пасажи изъ съчиненията на класицитѣ, само че тукъ отдѣлени въ особенъ родъ, нѣкои сж дори преработки отъ стария на тогавашния гръцки езикъ, както е напр. съ „Женитѣ на праздника на Адониса", въ която е запазенъ единъ м и м ъ отъ Софрона. Но повечето отъ материалитѣ и вдъхновението си той е черпилъ направо отъ живота, особено отъ пѣснитѣ на сицилийскитѣ овчари които сж му давали мотиви.

6. Идилии. Най-хубавата и най-плодородната тема за бждещитѣ поети Теокритъ намѣри въ приказката за любовьта и смъртьта на Д а ф н и с ъ. Въ нѣколко идилии все тая тема се зачеква. Въ 8., въ 6., въ първата, но най-много въ първата. А главната тема на шестата и на единайсетата идилия е легендата за влюбения въ Галатея Полифемъ. Въ шестата Дафнисъ кори Полифема зарадъ неговата студенина къмъ Галатея.

Седмата идилия, която е споменъ на поета отъ неговитѣ младини, когато е живѣлъ безгрижно, предаденъ на мечтитѣ си всрѣдъ тихата природа, отъ Сентъ-Бйова се нарича „царица на идилиитѣ".

Измежду малкитѣ поемки най-хубава е тринайсетата идилия.

Около 30 епиграми въ Палатинската Антология се приписватъ на Теокрита. Тѣ сж съ различни достоинства, като надписи за статуи, за гробници и пр.

Въобще, поемитѣ на Теокрита сѫ кратки: най-дългата е 280 стиха.

Теокритъ се отличава съ своята свобода, свежесть и топлота. Въ неговитѣ идилии диша и до сега приятностьта на полския животъ и грѣе силното сицилийско слънце. Отъ Теокрита до сега идилията не престана да се създава отъ поетитѣ на всички страни. Но наивностьта и естественостьта на неговата поезия още никой не е достигналъ.

7. **Мосхосъ, Бионъ и Херодасъ.** Мосхосъ отъ Сиракуза — поетъ и филологъ, подражатель на Теокрита. Бионъ отъ Смирна е живѣлъ около края на второто столѣтие преди Христа, сѫщо е подражавалъ на Теокрита. — Херодасъ (300.—230.) отъ Косъ е писалъ мимове, които сѫ кратки драматични диалози, отъ които осемь бидоха открити въ 1891. година върху единъ египетски папирусъ. Тѣзи мимове ще да сѫ близки подражания на Софрона.

Въ мимоветѣ на Херодасъ не трѣбва да диримъ действие, а характеристика. Всѣка фигура е животъ.

8. **Драмата.** Александрийцитѣ се опитаха въ всички родове и видове литература. Но за чисто александринска драма не знаемъ нищо. Споредъ заглавията, които сѫ запазени, изглежда, че тѣ сѫ полупреводи, полуподражания на старитѣ. Ликофронъ отъ Халкисъ (320.—265.) написалъ деветь книги комедии и много трагедии. И еднитѣ и другитѣ сѫ изгубени. Запазена е неговата драматическа поема „Александра“ (Касандра), която е най-тъмната отъ всички литературни произведения. Но не отъ дълбочина на автора, а отъ неговото желание да покаже своята ученость. Тя е паметникъ на учената лудость по онѣзи времена. Нѣкои я наричатъ трагедия.

9. **Антологията.** Епиграмитѣ и малкитѣ стихотворения на александринцитѣ сѫ запазени до наше време въ две антологии. Въ тѣхъ се съдържатъ сѫщо и произведения на стари и велики поети като Симонида, а сѫщо и на поети отъ гръко-римската епоха. Първиятъ антологистъ е билъ Мелагъръ отъ Гадара. Единъ граматикъ отъ десетото столѣтие следъ Христа, именно Константинъ Кефаласъ, натъкмилъ тъй нареченатa Палатинска Антология, ржкописитѣ на която били намѣ-

рени въ Палатинската библиотека въ Хайделбергъ. Около 320 поети сѫ застѫпени въ нея. Съдържанието е раздѣлено по предмети. Следъ Кефаласъ, другъ ученъ гръкъ по име Планудесъ отъ 14. столѣтие съставилъ антология въ 7 книги. Планудесъ зима за основа Палатинската, като прибавя 397 стихотворения и като изхвърля нѣкои, предимно произведенията на най-старитѣ писатели, които тогава едвали не се преследвали.

Проза

1. Историцитѣ. Александъръ, който горѣше отъ желание да бѫде вдъхновитель за нѣкой великъ литературенъ паметникъ, по странна несрета бѣ попадналъ да живѣе и да действува въ едно време, което бѣ съвсемъ лишено отъ исторически и поетически гении. Персийскитѣ и пелопонезскитѣ войни намѣриха своя Херодотъ и своя Тукидидъ, а Ахилъ своя Омиръ. Но за Александра не се яви нито историкъ, нито поетъ. Ето защо е тъй тъмна за насъ епохата му. „Щастливецо!“ — извикалъ той веднъжъ надъ гроба на Ахила,—„ти намѣри своя Омиръ да те увѣковѣчи“. Дали наистина Александъръ е казалъ това, не знаемъ, но който е измислилъ тая Александрова въздишка, единственъ дълбоко е чувствувалъ душата на най-великия човѣкъ и падението на неговото време. Александъръ поведе съ себе всѣкакви писачи, но тѣ всички бѣха много слаби за своята задача. Хора като Птолемея I, Аристобула и Клистена, които искаха да бѫдатъ историци на Александра, издаваха военни спомени и разни дневници безъ каква да е литературна стойность, или пишеха съчинения, предназначени да ласкаятъ. Освенъ тѣхъ Дурисъ отъ Самосъ (роденъ около 340. год.) написа обемисти истории на Македония и на Гърция, които служиха за източници на потомцитѣ. Тимей отъ Сицилия (род. около 345. год.), усърденъ писачъ, състави една история на Сицилия, но и тя безъ особена стойность, освенъ като източникъ.

Отъ съчиненията на тѣзи писатели сѫ останали до наше време само оскѫдни откѫслеци или спомени въ произведенията на тѣхнитѣ потомци. Сѫщо и отъ огромнитѣ трудове на енциклопедиста Ератостенъ имаме само дребни откѫслеци.

2. Философитѣ. Центърътъ на философията презъ третото столѣтие не бѣ Александрия, а пакъ Атина, гдето още цъвтѣше Платоновата школа, завеждана отъ наследницитѣ му Спевзипъ, Ксенократъ, Полемонъ и Кратесъ и отъ математицитѣ Евдоксъ, Неоклидъ и Хераклидъ. Сжщо и лицеятъ на Аристотеля още сжществуваше подъ управлението на ученика му Теофраста или на неговитѣ наследници.

3. Теофрастъ отъ Лесбосъ (род. 372. год.) се преселилъ още младъ въ Атина и се отличилъ като най-добъръ учитель по философията. Следъ смъртьта си въ 287. год. той оставилъ много съчинения отъ разнообразенъ характеръ. Запазени сж две по ботаника и много откжслеци по разни философски въпроси. Но неговата слава въ литературната история се дължи на една малка книжка, вѣроятно извлѣчение отъ нѣкое друго голѣмо съчинение по реторика или по поезия. Това е прочутата сбирка „Характери“, въ която сж скицирани накратко около 30 характера или типове изъ тогавашното, пъкъ и отъ всѣко общество. Тѣзи характери ще да сж били препоржчвани като образци за описания или за представления въ комедиитѣ. Тѣ сж много кжси, винаги съ дефиниция въ началото и сетне съ примѣри за характера. И то тъй: „Бъбривость. Бъбривостьта, ако искаме да я опредѣлимъ, ще да е единъ видъ незнание мѣрка въ говоренето, а бъбрицата е човѣкъ, който като го срещне нѣкой и иска да му съобщи нѣщо, той му казва, че това не е нищо и т. н.“

Характеритѣ на Теофраста и до сега сж много популярни, но предимно чрезъ преводачитѣ или подражателитѣ отъ 17. столѣтие, особено въ Франция Ла Брюеръ, който ги е подражавалъ, превеждалъ и нагласявалъ за своето време.

4. Риторика. Риториката продължаваше да се развива пакъ въ Атина. Последниятъ атински истински ораторъ е билъ Деметриосъ отъ Фалеронъ, когото е ценѣлъ единъ Цицеронъ. Неговитѣ речи, отъ които не ни е останало нищо, споредъ тогавашни отзиви, ще да сж били цвѣтисти, парфюмирани, безъ голѣма мощь на израза, а съ мекушавостъ достойна за времето имъ, което се характеризира съ станалата вече терминъ въ летературната история дума азианизъмъ, за разлика отъ атицизъмъ. Такъвъ азианистъ е билъ и Хегезиасъ отъ

Магнезия, който отивалъ до крайность въ мекушавостьта на стила, въ фалшивостьта на плачливия патосъ и въ надутостьта на изразитѣ.

5. Пергамонъ, градъ въ северозападна Мала-Азия, столица на Аталидитѣ, е билъ съперникъ на Александрия. И царь Аталъ е искалъ чрезъ елинизиране на страната си да създаде крепость на културата противъ варваритѣ, които я заплашвали и могли да я унищожатъ. И тукъ се събира една огромна библиотека съ около 200000 тома. За жалость, обаче, времената на поезията и на философията бѣха отлитнали. Не се създаде ни единъ поетъ, ни единъ ораторъ или философъ, достоенъ да влѣзе въ историята. Единственитѣ, които можемъ да споменемъ и то само поради тѣхната ревность, сж лѣкарьтъ Никандеръ, отъ когото сж останали две голѣми медицински поеми, и Антигоносъ отъ Каристосъ на Евбея, когото Аталъ поканилъ при себе си. Главното негово съчинение „Животътъ на философитѣ“ е изгубено. Отъ него е останала само една странна зоология или нѣщо подобно, подъ името „Книга на чудесата“. Съ него не трѣбва да се смѣсва другиятъ Антигонъ отъ Каристосъ, отъ когото има запазени епиграми въ Антологията.

II. Гръко-римска литература

1. Епохата. Западъкътъ, който бѣ почналъ отъ началото на Александрийския периодъ, стана много по-бързъ съ настжпването на тъй наречената гръко-римска епоха. Поезията бѣ вече отдавна умрѣла, само прозата животуваше съ нѣкои твърде случайни изблици на енергия.

Картагенъ изгорѣ, Коринтъ следъ него, Александрия линѣеше, Римъ остана господарь на свѣта, а надъ гроба на Римъ се издигна Константинополисъ. Всичко това стана между 150. година преди Христа и 470. година следъ Христа, отъ когато зацарува Византийската цивилизация.

2. Поливий (роденъ около 210. год.) отъ Мегалополисъ е първата и голѣма брънка въ гръко-римското писателство. Поливий, следъ отчаяни усилия заедно съ ахайската лига да спаси независимостьта на Гърция, бива заведенъ въ Римъ като пленникъ и тамъ написва историята на римскитѣ завоевания, за да покаже на своитѣ съотечественици, какъ този малъкъ народъ отъ Лациумъ можа да покори свѣта. Благодарение на талантитѣ си той еималъ голѣми връзки и въ Римъ и чрезъ тѣхъ можалъ да има на разположение много документи. А сетне допълнилъ знанията си съ пжтешествия въ Египетъ, Галия, Испания и Африка.

Неговата Обща История обхваща самъ единъ 70-годишенъ периодъ, който билъ достатъченъ на Римъ, за да завладѣе свѣта, отъ началото на втората пуническа война до падането на Гърция (219. — 146.). Съчинението му имало 40 книги. До насъ сж запазени само петь — първитѣ — и нѣколко откжслека. Поливий не се задоволява само да разказва или да рисува фактитѣ. Въ това отношение той е много слабъ. Но той предвижда голѣмата роля на римския народъ, историята на когото той нарича „Обща История“ и иска да създаде едно съчинение за поука на военнитѣ и на държавницитѣ. Затова

той — въ ущърбъ на своята история като литературно произведение — навсѣкжде основно излага и своето мнение по всички въпроси, и то често съ много вещина и здравъ разсждъкъ и главно съ удивително безпристрастие.

Езикътъ му е нѣкакъвъ общъ гръцки езикъ, но общъ поради смѣсицата на диалектитѣ. Четенето е много трудно. Въобще, като литературни произведения, съчиненията на Поливия нѣматъ голѣма стойность, а само като исторически документъ и като наблюдения на единъ уменъ и съвѣстенъ човѣкъ.

3. Дионисий Халикарнаски (цъвтѣлъ около 30. год. преди Христа) е прекаралъ въ живота си въ Римъ. Прочутъ е повече съ критическитѣ си съчинения за прозата на класическитѣ гръцки писатели. Но е билъ и историкъ и отъ неговата „Стара история на Римъ“ до насъ сж запазени около 11 книги и много откжслеци. Дионисъ иска да представи величието на Римъ. Но неговото съчинение и по стилъ и по съдържание е бледо, еднообразно и отекчително.

Отъ неговитѣ литературно-критически съчинения най-забележителни сж:

„Първо писмо до Амея“, важно като документъ за историята на литературата; сетне трактатътъ му за „Старитѣ оратори“, въ който възвеличава и разглежда атинскитѣ оратори противъ азианиститѣ; „Писмо до Помпея“ е критика на Платона; „Второто писмо до Амея“ е анализъ на стила на Тукидида, чиято тъмнота не се нрави на Дионисa. Най-важно е съчинението му за „Нареждането на словата“, което е обширна студия върху стила съ многобройни примѣри изъ поетитѣ и прозаицитѣ.

Критикитѣ на Дионисия не сж нито проницателни, нито вѣрни, а посрѣдствени и школски.

4. Диодоръ Сицилийски, съвременникъ на Дионисия, оставилъ 40 книги всеобща история, отъ които до насъ сж запазени само отъ 1.—5., отъ 11. — 20. и нѣколко откжслека. Неговото съчинение се е наричало „Библиотека на историята“. Тази библиотека, въпрѣки сухостьта и отекчителностьта си, въпрѣки многобройнитѣ грѣшки и глупости, е много ценна, защото съ-

държа огроменъ материалъ, който Диодоръ преписвалъ безкритично изгдето намиралъ.

5. Иосифъ (род. около 37. преди Христа) е евреинъ по произходъ, но на гръцки е написалъ „Стара история на евреитѣ“ и „История на Юдейската война“. Първата преповтаря предания на библията, а втората е единъ драматически въодушевенъ разказъ за обсадата на Ерусалимъ.

6. Страбонъ (66. преди Христа—24. следъ Христа) отъ Кападокия. Отъ неговитѣ „Исторически спомени“ не ни е останало нищо цѣло. Но запазена е неговата География на Европа, Азия, Египетъ и Ливия, която и сега се смѣта като едно образцово съчинение въ рода си. Има многобройни сведения, които сж безценни за античната история.

7. Арианъ (около 95. — 175.), родомъ отъ Никомедия, военен по професия, заселенъ въ Атина, е написалъ по подражание на Ксенофонтовия Анабазисъ и единъ „Анабазисъ на Александра“ въ 7 книги, запазенъ до насъ.

Както въ това, така и въ другитѣ си философски или исторически съчинения, Арианъ е безъ свой стилъ, той постоянно подражава, най-много на Ксенофонта, дори и по теми, не само по езикъ. Съвременникъ на Ариана е билъ

8. Апианъ отъ Александрия, който е написалъ една „История“ отъ баснословнитѣ времена на Римъ до царуването на Траяна. Запазена е до наше време не цѣла, а само чрезъ откжслеци. Сжщо и предговорътъ, който съдържа описания на разни страни и народи. Апианъ се отличава съ своята сухость, често е недобросъвѣстенъ и безкритиченъ. Историята му нѣма нѣкое особено значение даже и като материалъ.

9. Касиусъ Дио (цъвтѣлъ около 229. год. следъ Христа) е бивалъ преторъ и консулъ. Отъ голѣмото му съчинение „Историята на Римъ“ (отъ Енея до 229. год. въ 8 книги) ние имаме откжслеци и едно извлѣчение отъ много късна епоха. По стилъ и по значение прилича на Апиана.

10. Плутархъ отъ Хайронея въ Беотия билъ роденъ около 50. година следъ Христа. Почти цѣлия си животъ е прекаралъ въ Хайронея, гдето е заемалъ и голѣми служби

като архонтъ или като жрецъ на Аполона. Билъ е отъ знатенъ и богатъ родъ и еималъ връзки съ много видни хора. Следъ като се изучилъ въ Атина, той посещавалъ твърде често Римъ и станалъ близъкъ приятель на мнозина римляни между най-виднитѣ, на които е челъ лекции по гръцки, но никога не е зарѣзвалъ за по-дълго време родния си градъ, гдето ще да е умрѣлъ въ дълбока старость неизвестно кога точно.

Плутархъ е прочутъ най-много съ своитѣ „Успоредни животоописания“ на славни гърци и римляни, за да покаже, че по велики държавници и пълководци гърцитѣ не сж били по-долу отъ римлянитѣ: Александъръ и Цезаръ, Тезей и Ромулъ, Демостенъ и Цицеронъ и пр. До насъ сж запазени 48 биографии, отъ които Артаксеркъсъ, Аратъ, Галба и Ото нѣматъ паралели.

Плутархъ не е и не иска да стане историкъ, а само биографъ. Плутархъ не винаги е разбиралъ политическия фонъ на героя или на епохата му, но е ималъ вѣрно око за личния характеръ и темпераментъ на човѣка. Той рисува великитѣ хора чрезъ малкитѣ работи. Една дума, една усмивка, една черта често у Плутарха охарактеризирва напълно и живо героя. Освенъ това, Плутархъ е много приятенъ разказвачъ, винаги умѣренъ, деликатенъ и тактиченъ, никога не уморява съ безконечни описания, а каже каквото трѣбва за случая, припомни нѣщо и отмине нататъкъ. Но най-ценното въ неговитѣ биографии е чувството му за естественъ драматизъмъ, зарадъ което сж го нарекли „Античния Шекспиръ“. Това качество му е дало възможность да напише произведения, които единъ Шекспиръ може да вземе почти наготово съ много малки измѣнения въ сжществената, именно трагедиитѣ си „Кориоланъ“ и „Юлий Цезаръ“, дори и „Антоний и Клеопатра“.

Освенъ животоописания, отъ Плутарха сж ни останали извънредно много малки съчинения, които по форма можемъ да сравнимъ само съ модернитѣ фейлетони или съ есеитѣ на Монтена и на Емерсона. Тѣзи малки Плутархови съчинения сж събрани подъ общото име „Нравоучения“ или „Moralia“. Тѣ сж популярно и духовито преповторение почти на всичката класическа мждрость. Въ тѣхъ любознателниятъ Плутархъ, безъ да се напъва да бжде оригиналенъ, разказва и разглежда непринудено почти

всичко, каквото му е направило впечатление. Той не си служи съ разтворени предъ него книги, а предава това, което е запомнилъ и което е всмукалъ въ душата си.

Така той пише за възпитанието на децата, дава съвети какъ трѣбва да се четатъ поетитѣ, казва ни, че и неприятелитѣ ни сж полезни, говори за сждбата, за заточението. А въ нѣкои отъ голѣмитѣ есеи, често раздѣлени на две, на три, на четири книги, той зачеква отново и по-основно сжщитѣ въпроси, като прибавя нови аргументи. Такива сж „Угощението“, раздѣлено на четири книги, „Диалогътъ за божествената правда“, за „Западъка на оракулитѣ“, „Утешения за жена ми поради смъртьта на дъщеря ѝ“ и пр.

Плутархъ за винаги ще остане единъ отъ най-приятнитѣ и най-прочутитѣ писатели. Отъ него сж се възхищавали единъ Наполеонъ, единъ Монтескьо и много други великани на нашитѣ времена.

Отъ другитѣ биографи запазено е съчинението на Диогенъ Лаертийски отъ началото на третото столѣтие следъ Христа. Неговата книга „Биографиитѣ на философитѣ“ въ десеть книги нѣма никаква литературна стойность. Сжщото е и съ съчиненията на

11. Павзаний, който е оставилъ едно „Описание на Елада“ въ десеть книги, което е служило и може още да служи като гидъ на пжтешественицитѣ-археолози изъ Гърция. Написано е около 173. год. следъ Христа. Описва предимно старинитѣ и паметницитѣ. Пълно е съ грѣшки и опущения, но все пакъ е единъ важенъ източникъ за археолозитѣ.

12. Книгата за възвишения стилъ се приписва на нѣкой си Лонгинъ отъ третото столѣтие следъ Христа, но тя е вѣроятно отъ първото столѣтие следъ Христа. Тя е критична студия, написана като писмо неизвестно отъ кого. Изобщо стилътъ на книгата е разнообразенъ, защото авторътъ се стреми да подражава на стила на критикуванитѣ отъ него поети и оратори.

Това съчинение не е тъй популярно, обаче то е работа на единъ истински гениаленъ критикъ. Главната му цель е да покаже, какво значи възвишенъ поетически стилъ и съ какви срѣдства се постига той. Неговитѣ оценки на Есхила, на Софокла, на Сафо, на Демостена, на Платона и на други и до сега се цитуватъ отъ ученитѣ

като образцови. Авторътъ има дълбоки чувства за поезията и за хубавото и великото въ нея. Гладкость въ езика му нѣма, но има богатство на мисли и остри наблюдения, които правятъ книгата му класическа. Знаменитиятъ историкъ Гибонъ казва: „Не зная, кое е по-възвишено, дали Омиръ, когато представя битката на боговетѣ, или Лонгинъ, когато оценява силата на Омира въ тоя случай".

Отъ писателитѣ на тая епоха заслужава да споменемъ учителя по декламация и автора на декламации Херодесъ отъ Атина; сетне неговия ученикъ, оратора Аристидъ, учитель по реторика, отъ когото сж останали около 55 речи, които сж посрѣдствени произведения. Сжщо и софиста Дио Хризостомосъ (Златоустъ), който е писалъ славословия на дребнави предмети, като на косата, на папагала, на комара и пр. Въ една речь, която е запазена, той доказва, че Троя никога не е била превзета отъ гърцитѣ.

13. Епиктетъ и Маркъ Аврелий — двама учители по житейска мждрость. Единиятъ — Епиктетъ — е билъ робъ на единъ свободноотпущенъ на Нерона, а другиятъ — императоръ Маркъ Аврелий.

Епиктетъ не е писалъ нищо самъ. Неговитѣ мисли сж запазени въ „Ржководството", съставено отъ ученика му Ариана.

Сроденъ по душа на Епиктета и вѣроятно отъ неговата школа е билъ императоръ Маркъ Аврелий (120.—180. следъ Христа), който е оставилъ едно съчинение въ 12 книги, единъ видъ изповѣди, озаглавени „На себе си" и написани на единъ доста грубъ гръцки езикъ, пъленъ съ латинизми. Книгата на Марка Аврелий нѣма литературна стойность, но е забележителна по искреностьта на мислитѣ и по дълбоката нравственость на автора ѝ. Тя вдъхва у човѣка доброта, куражъ и душевно успокоение. Много отъ мислитѣ сж християнски.

14. Лукианъ (125.—200. следъ Христа) е отъ Сирия и като беденъ момъкъ билъ даденъ на работа въ една каменодѣлница. Но това занятие не му се понравило и той се скиталъ отъ градъ на градъ и, благодарение на своята любознателность, добилъ като самоукъ доста обширно образование.

Своитѣ по-главни съчинения е написалъ въ Атина, въ Египетъ, гдето е заемалъ разни длъжности, следъ

като е работилъ и като адвокатъ. Отначало се е занимавалъ съ риториката, сетне съ философията. Но неговото призвание е било сатирата или хумореската.

Отъ 82 съчинения, които се издаватъ подъ негово име, много сж произведения на негови по-късни подражатели.

Съ люта ирония, често съ жестокъ сарказъмъ той осмива надутостьта и пустотата на риторитѣ, декламациитѣ на нѣкои историци, но най-много религиознитѣ и философскитѣ учения, които не могатъ да се провѣрятъ чрезъ нашитѣ усѣти. Лукианъ е скептикъ. Еднакво подиграва той християнскитѣ таинства и обитателитѣ на Олимпа; а въ своето най-популярно съчинение „Разговоръ на мъртвитѣ“ той бичува сладострастнитѣ, властелинитѣ и въобще силнитѣ на деня.

Лукианъ даде новъ животъ на диалога, който още отъ Платона бѣ станалъ сатиричен. „Анахарзисъ“ е гениална сатира на манията на атлетитѣ. Вѣрата и суевѣрието на онѣзи времена се осмива въ „Разговоръ на боговетѣ“ и „Разговоръ на морскитѣ богове“. Единъ отъ най-забавнитѣ Лукианови диалози е „Разпродажбата на вѣритѣ (ученията)“. Ученията сж представени обикновено отъ основателитѣ на разнитѣ школи. Зевсъ и Хермесъ продаватъ. Питагорасъ се купува отъ едно дружество; стоицитѣ се продаватъ много евтино, а сладострастния Аристипъ нѣма и кой да го купи.

15. Лонгусъ. Отъ Ксенофонтовата „Киропедия“ до края на класическата литература не се създаде нищо въ областьта на повестьта или на романа, което да не бѣ подражание по форма и по стилъ на „Киропедията“. Новото бѣ само материалъ. Отъ тия материали най-любими и най-популярни бѣха любовнитѣ истории. Но най-забележителенъ и почти самостоенъ по форма и по съдържание е идиличниятъ романъ на Лонгусъ „Дафнисъ и Хлоя“, който е написанъ подъ влиянието на Теокритовитѣ идилии. Въ новата литература, по подражание на „Дафнисъ и Хлоя“ е написанъ прочутиятъ романъ „Павелъ и Вергиния“ отъ Бернарденъ де сенъ Пиеръ, който далече надмина гръцкия оригиналъ.

16. Поети. Отъ поетитѣ заслужава да се спомене Квинтъ отъ Смирна, отъ когото имаме една голѣма

поема „Следъ Омира“ въ 14 книги, безъ особено значение, само тукъ-таме съ проблѣски на поетичность. Отъ него по-даровитъ е египтянинътъ Ноносъ отъ петото столѣтие следъ Христа, авторъ на една голѣма колкото Илияда и Одисея заедно история-поема на „Диониса“. Всички е надминалъ Музей, авторъ на поемата „Херо и Леандъръ“, отъ шестото столѣтие следъ Христа.

Тая поема отъ 343 стиха е написана съ трогателна простота, достойна за старата гръцка поезия. Тя е последното гръцко поетическо произведение, което може да се чете зарадъ самото него. То е лебедовата пѣсень на гръцката поезия, не само на поезията, но и на елинската дейность, която захвана съ Омира и живѣ цѣли 1500 години.

17. Край. Бабрий отъ началото на 3-тото столѣтие нагласи на стихове Есоповитѣ басни и ги снабди съ неособено мждри поуки. Други писатели — между които повече ретори и софисти — се стараеха да предадатъ по свой маниеръ Аристотеля, както напримѣръ Темистиосъ съ своитѣ „Парафрази“ на Аристотеля. Други пъкъ сж гледали да възобновятъ старитѣ школи, както напр. основателтъ на новоплатоновата академия Плотинъ отъ Египетъ (204.—270.), който е училъ въ Римъ. Той е написалъ едно съчинение „Ennеадитѣ“ (Деветкитѣ), тъй наречени, защото всѣка отъ шесттѣ части съдържа по деветь разисквания. Съчинението било издадено и корегирано отъ неговия ученикъ Порфирий Сириецътъ. А другиятъ новоплатонистъ Проклосъ отъ Константинополъ (410.—485.), нагласява една „Христоматия“ за изучаване гръцката литература. Отъ тази Христоматия сж останали само откжслеци и бележки изъ нея чрезъ „Библиотеката“ на Фотия Византийски. Другъ съставитель на книги отъ рода на христоматиитѣ за разни науки и отрасли на живота е македонецътъ Стобей отъ шестото столѣтие следъ Христа.

Всичко, каквото се пишеше, каквото излизаше около това време, нито искаше, нито имаше да каже нѣщо, нито пъкъ се разправяше съ нѣкого. Дори и тогава, когато нѣкои искаха да се пренесатъ въ старитѣ вѣкове, и тогава не се показваше нѣкаква надежда. Юлианъ (371. г. сл. Христа), когото нѣкои наричатъ отстжпникъ,

защото не разбиратъ, не се и сѣщатъ дори за трагедията въ душата му, уплашениятъ отъ единъ свѣтъ безъ изкуство, безъ поезия, безъ митове Юлианъ замахна да възкръси елинския духъ, да изрови изъ гроба старитѣ богове и богини и съ тѣхъ приказкитѣ, съ тѣхъ обилния поетически животъ, но видѣ само, че никоя земна власть, никоя небесна дори не ще може да повика назадъ това, което бѣ си отишло завѣки. Не древнитѣ богове и богини се обадиха на неговия зовъ, а грамада трупове. И тука Юлианъ наистина отстжпи. „Ти победи, Галилеянино!“

Слънцето на елинизма зайде. Но то не угасна. Последнитѣ му лжчи дълго грѣеха надъ римския свѣтъ. Сега, следъ толкова вѣка, нѣма вече неговия блѣсъкъ, но все пакъ неговата топлина още поддържа нашата поезия.

Азбученъ списъкъ на по-главнитѣ имена.

(Първото число означава годината, около която е билъ въ разцвѣта на своята дейность известенъ авторъ, а второто — на коя страница се говори за него).

Алкей 600, 58.
Алкманъ 650, 67.
Анакреонъ 540, 63.
Аристотель 340, 89.
Аристофанъ 410, 130.
Архилохъ 650, 57.

Бакхилидъ 470, 72.

Демостенъ 340, 146.
Диодоръ 30, 159.

Евполисъ 415, 130.
Еврипидъ 440, 116.
Есхилъ 485, 103.
Есхинъ 350, 150.

Ивикъ 540, 70.
Изей 380, 144.
Изократъ 400, 144.

Калиносъ 680, 52.
Ксенофанъ 540, 56.
Ксенофонтъ 400, 45.

Лизиасъ 400, 143.
Лукианъ 160 (сл. Хр.), 163.

Менандъръ 300, 139.
Мимнермъ 630, 54.

Омиръ 850, 13.

Пиндаръ 480, 72.
Платонъ 380, 80.
Плутархъ 90 (сл. Хр.), 160.
Поливий 170, 158.
Пратинасъ 500, 102.

Симонидъ отъ Аморгосъ 625, 57.
Симонидъ отъ Кеосъ 500, 70.
Сократъ 430, 77.
Солонъ 600, 55.
Софокълъ 460, 109.
Стезихоръ 600, 69.

Теогнисъ 450, 55.
Теокритъ 280, 153.
Теофрастъ 330, 156.
Тесписъ 534, 102.
Тиртей 640, 53.
Тукидидъ 430, 42.

Фринихъ, трагикъ 500, 102.

Хезиодъ 770, 33.
Херодотъ 450, 39.
Хионидъ 487, 129.
Хойрилосъ 500, 102.

КНИГА II

ИСТОРИЯ НА РИМСКАТА ЛИТЕРАТУРА

ИСТОРИЯ
НА РИМСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Уводъ

1. **Римска литература.** Напоследъкъ за римската литература се изказватъ мнения, които я представятъ като нѣщо съвсемъ незначително. Това сж крайности. Истина, тя не може да се сравнява съ гръцката, тя нѣма ни Омира, ни Еврипида, ни Платона, тя не е тъй оригинална както гръцката, но тя има свое начало, свой развой, свой духъ. Колкото за оригиналността — римската литература не е по-малко оригинална отъ която и да е европейска модерна литература. Не трѣбва да забравяме, че ако литературата въ Римъ е дошла отъ Гърция, въ Европа тя дойде пакъ отъ Гърция, но чрезъ римската литература.

Езикътъ и битътъ на римлянитѣ вѣкове сж се развивали независимо отъ гърцитѣ. Тоя езикъ и битъ сж се стремили да се проявятъ. Въ груби форми, наистина и съ голѣма мжка, но все бѣ проява. Съприкосновението съ гръцката литература улесни народа, изглади грапавинитѣ, донесе образци, създаде единъ Вергилий, единъ Хораций, единъ Цицеронъ и единъ Тацитъ, които сж оригинални и национални поети и писатели толкова, колкото сж национални поетитѣ на другитѣ европейски народи.

2. **Родина и време на римската литература.** Не всичко, каквото е написано на езика на римлянитѣ, може да бжде предметъ на историята на римската литература, а само това, което е създадено като проява на римската нация отъ нейното учредяване като организъмъ, именно основаването на седмохълмния градъ при Тибъръ, до момента, когато римскиятъ народъ престана да действува на сцената на свѣтовната история. Значи отъ 753. год. преди

БАН
Институт за
литература

Христа до 476. следъ Христа. Разбира се, литература толкова рано нѣма да намѣримъ, за това ще трѣбва да слѣзнемъ нѣколко столѣтия, пъкъ и онова, което ще намѣримъ къмъ края — и то ще бѫде съмнително. Гръцката литература живѣ и действува около 1500 години, римската — всичко около 500 най-много. Двесте преди Христа и триста следъ Христа. Гръцката литература се развива около Срѣдиземно море — отъ Смирна до Сицилия и до Марсилия съ много и богати центрове; често единъ съ други въ съревнувание. Римската литература нѣмаше никаква область, никакви центрове, а само едно едничко огнище — градъ Римъ. И въпрѣки това, за тройно по-кратко време тя стана огромна.

3. Народъ. Римлянитѣ сѫ отъ арийски произходъ. Били заселени отъ незапаметни времена въ централна Италия. Съ голѣми усилия въ Лациумъ се образува една ядка, забива се дълбоко въ земята, после се издига седмохълмниятъ Римъ, расте, разклонява се, обгръща цѣлия свѣтъ — и всичко става като единъ гигантски дѫбъ съ необгледно голѣмъ вѣнецъ. Докато най-сетне огромната тежесть сломява дънера — и дървото изсъхва, като оставя днешнитѣ съсипни.

Въ своята борба за животъ и за власть римскиятъ народъ се показва като стомана. Отначало го виждаме да кипи вѫтрешно. Гърцитѣ се готвятъ за Маратонъ, а римлянинътъ се урежда дома презъ жестокитѣ борби между патриции и плебеи — за да създаде закони, за да уреди по-напредъ солидна държава и после да излѣзе на бойното поле между народитѣ, които отъ всѣкѫде го заплашваха, гнетѣха го да го удушатъ. Етруски, сабини, екви, волски. А въ 390. год. — още малко оставаше да нѣма ни Римъ, ни римски народъ. Галитѣ го превзеха, ограбиха, изгориха. Но той като фениксъ възкръсна изъ пепелта. И тогава покори и погълна етрускитѣ съ цѣлата тѣхна висока култура, която унищожи, смаза Картагенъ, отиде да завладѣе галитѣ, Македония, Гърция и Мала-Азия. И тепърва тогава замисли за литература.

4. Езикъ. Рѣдко единъ езикъ е толкова точенъ изразъ на характера на народа, както е латинскиятъ. Твърдъ и звънливъ като стомана, отсѣченъ, ограниченъ по количество на понятията и на думитѣ, всѣка дума за себе си. И той като народа, който го бѣ създалъ, за да говори,

за да каже нѣщо, за да иска нѣщо, трѣбва по-напредъ строго да се организира. Отъ тамъ оная стегнатость въ граматиката на латинския езикъ, отъ тамъ оная прочута строгость въ последователностьта на времената и оная чудна организация на латинския периодъ.

Римската литература не е груба, не е недодѣлана, не е лишена отъ възвишени мисли, тя е само стегната въ клещитѣ на своя езикъ. Затова Хораций съ право може да се гордѣе най-много за това, че е могълъ еолийската пѣсень, пѣсеньта на най-нѣжната Сафо, на разюздания Алкей и пр., да пѣе на латински езикъ, както говори той въ „Одата на себе си“ — „Princeps Aeolium carmen ad Italos Deduxisse modos“.

Какво е значението на това Хорациево или римско дѣло може да се схване най-добре, като се припомни, че възраждането на човѣчеството дойде отъ античната литература, отъ гръцката и отъ латинската. Но най-много отъ латинската и чрезъ нея отъ гръцката. Началото на възраждането не се нарече „антропизъмъ“, а хуманизъмъ, по латинската дума homo — човѣкъ.

5. Разпредѣление на римската история на литературата. Римската литература не можемъ да разпредѣлимъ на родове, тъй както гръцката. Нито родоветѣ се създаватъ единъ следъ другъ, нито произлизатъ единъ отъ другъ. Гръцката свърши съ драмата, а римската започва съ драмата, следъ това се усъвършенствува въ епоса, въ лириката, въ историята и т. н.

Затова ние ще раздѣлимъ историята на римската литература по епохи, а епохитѣ на отдѣли проза и поезия. Всичко на четири части съ по два отдѣла.

ЧАСТЬ I

ОТЪ НАЧАЛОТО ДО ЦИЦЕРОНА

I. Поезия

Народното творчество и чуждиятъ ударъ върху него

1. Първитѣ прояви. За началото на римската поезия знаемъ извънредно малко и то само посрѣдствомъ разни спомени въ по-къснитѣ латински писатели. Ако съдимъ по тѣзи данни, не можемъ да не заключимъ, че римскиятъ народъ, преди още да се пропие съ елинската култура, не е билъ безъ желание да създава пѣсни и поетически образи. Неговитѣ обреди, неговиятъ общественъ и личенъ животъ съ изисквали отъ него да създава съответнитѣ изрази. И понеже тѣзи изрази е трѣбвало да се помнятъ и да се предаватъ само устно, необходимо е било да се схванатъ въ каква-годе измѣрена речь. Отъ това съ произлѣзли първитѣ латински стихове и първиятъ латински размѣръ. Първиятъ латински стихъ се е казвалъ сатурнски стихъ (versus saturnius), вѣроятно защото съ такива стихове е билъ възпѣванъ или, по-добре, празднуванъ богътъ на сѣитбата Сатурнъ.

Тоя стихъ не е по гръцката метрика, т. е. не е съставенъ точно споредъ дължината или краткостьта на слоговетѣ, а само за дългитѣ слогове се държи смѣтка:

Dabúnt malúm Metélli Naévió poétae,
Метéли злó сторѝха Нѐвию поéту.

Въ този размѣръ се съчинявали религиозни пѣсни, поговорки, предсказвания и баяния.

2. Лирика. Салиитѣ (Salii), дружба жреци презъ месецъ мартъ въ честь на бога на войната Марсъ съ минавали изъ улицитѣ на Римъ съ пѣсни и хора.

А жрецитѣ отъ братството на Арвалитѣ (arvales) = пóляци или пòлци) презъ месецъ май въ честь на земята Dea Dia сж излизали въ шествия на полето съ пѣсни, които сж познати въ историята подъ името „арваловски пѣсни“.

Това ще да сж първитѣ зачатъци на народната римска лирика. Отъ тѣзи стихове сж останали само по нѣколко реда, по които трудно можемъ да си съставимъ понятие за тѣхния характеръ.

3. Първитѣ сценични прояви. Самитѣ пѣсни по тѣхното изпълнение ще да сж били вече като представления на праздника. Но страстьта къмъ драматически прояви най-напредъ ще да се е задоволявала чрезъ непринуденитѣ, весели и импровизирани сценки по разни случаи: праздникъ, сватби и пр. Цельта на тѣзи сценки — диалози съ много волни остроти — е била да отпѫдятъ злото или болеститѣ и въобще всички напасти отъ младоженцитѣ и да ги благословятъ съ плодовитость. Тия сцени сж се наричали „фесценини“ (fescennini), дума изъ езика на етрускитѣ, отъ които е и останалъ тоя обичай у римлянитѣ въ първитѣ времена. По-сетне, тия сценки сж се развили до нарочно учредявано отъ общината представление. На тѣзи представления сж играли младежитѣ отъ Лациумъ сàтири — весели пѣсни и разговори, изпълнявани съ свирни и танцове. Сжщиятъ характеръ ще да сж имали малкитѣ шеги. Но най-любими на народа ще да сж били едни особено груби и пълни съ баналности представления на тъй наречените Ателани отъ малкия градъ въ Кампания Ателa. И отъ текстоветѣ на тия представления не е останало нищо, но за тѣхъ може да се сѫди споредъ сжщитѣ или подобнитѣ тѣмъ игри и по-късно въ Италия, пъкъ дори и до сега.

4. Тжжачки и родословни пѣсни. Първитѣ отъ тѣхъ ще да сж били сжщо такива, каквито сж днешнитѣ тжжачки у насъ. Особено отъ голѣмо значения сж могли да станатъ родословнитѣ пѣсни. На разни угощения и тържества сж се разказвали въ видъ на голѣми пѣсни дѣлата, подвизитѣ и славата на прѐдцитѣ, на домакинитѣ или на господаритѣ. Както е известно, отъ такива славословия си води началото гръцката епическа поезия.

Но за Римъ, както тази първобитна лирика, така и драмата, тъй и родословнитѣ пѣсни сж останали тамъ,

отъ кѫдето сѫ започнали. Не сѫ могли до нищо да се развиятъ. Въ онѣзи първобитни за Римъ времена гръцката поезия бѣ въ разцвѣта си. Първото съприкосновение съ нея трѣбваше да унищожи всички зародиши и да ги замѣсти съ готови, съвършени форми, които, разбира се, все не можеха да добиятъ грубостьта на римския образъ.

Така щото поезията на това време, каквато и да е била тя, не е имала никакво значение за развоя на римската литература. Ето защо на римска почва съвсемъ случайно изведнъжъ се явяватъ произведения съ най-сложна форма, произведения, които сѫ за края на една литература, а не за началото, именно драми, трагедии и комедии.

Художествена поезия

1. Ливиусъ Андроникусъ. И въ Римъ, по подражание на гърцитѣ, сценичнитѣ представления сѫ съставлявали — поне отъ 364. год. насамъ — неотдѣлна часть отъ известни голѣми национални и религиозни тържества. Тържествата се наричали съ общо име Римски игри (ludi Romani), а сценични представления „сценични игри“ (ludi Scaenici) отъ гръцката дума *σκαινά—σκηνή*. Въ Гърция тия тържества сѫ били въ честь на бога Диониса, а въ Римъ въ честь на Юпитера — въ началото на месецъ септември. Scaena е била една дъсчена постройка. Тамъ сѫ дохождали гражданитѣ за цѣлъ день съ ястия и пития, а често и съ любовницитѣ си. Имало е голѣмъ шумъ и викъ, смѣсенъ съ пискливитѣ звукове на зурлата, която възвестявала представленията. Актьоритѣ (histrio на латински, дума взета отъ етрускитѣ) напраздно сѫ се мѫчили да кажатъ нѣщо. Най-добре е било за тѣхъ и тѣ да крещятъ и да дигатъ шумъ. Но около 272. год. римскиятъ богаташъ Ливиусъ Солинаторъ довелъ отъ Гърция единъ робъ гръкъ на име Андроникосъ, за да възпитава децата му. Андроникусъ билъ скоро освободенъ и прибавилъ името на господаря си къмъ своето и отъ тамъ Ливиусъ Андроникусъ.

Споредъ нѣкои, Андроникусъ билъ съчинявалъ само пиеси по гръцки образи, и тѣ били толкова лоши, щото Цицеронъ не е можалъ да ги търпи. Но по-вѣроятно е, че Андроникусъ е превеждалъ гръцки трагедии — около

20 — и че Цицеронъ не е можалъ да се помири съ тѣхния латински езикъ.

Освенъ тѣзи подвизи на тоя гръкъ като първи римски поетъ, историята разказва и за единъ доста грубъ преводъ на Одисеята.

Въпрѣки това, обаче, работитѣ на Андроникуса сж били отъ голѣмо значение за развоя на римската литература. Само чрезъ неговитѣ преводи, колкото груби и да сж били тѣ, римската публика е видѣла, какво нѣщо трѣбва да бжде собствено поезия и представления.

2. Невий (Naevius), родомъ отъ Кампания, но римски гражданинъ, следъ като взелъ участие въ първата пуническа война, описалъ я въ стихове и създалъ нѣщо като гръцката Илияда. Тая поема ще да е била доста груба и съ твърде малко поезия. Но все пакъ Невий е предтеча на Вергилия. Защото въ неговата поема „Bellum ponicum“ е имало вече и Троя, и Еней, и Картагенъ, и Анкъ и Дидона.

Невий е превеждалъ и самъ съчинявалъ драми. Едни отъ тѣхъ сж били чисто римски, съ римски сюжети, съ римска вмѣсто съ гръцка митология и героитѣ въ римската тога, поради което тази драма се наричала fabula praetexta. А тия драми, които сж били превеждани отъ него отъ гръцки, сж се наричали fabulae palliatae, поради „Pallium“, гръцката плащаница. Последнитѣ сж били обикновено подражания на гръцкитѣ комедии, затова и името на комедията въ Римъ дълго е било fabula palliata. Въ своитѣ комедии Невий остро е нападалъ Сципионовцитѣ и Метеловцитѣ. Но Невий не е взелъ предъ видъ, че Аристофанъ е действувалъ въ една демократическа страна като Атина, а не въ абсолютическата република на Римъ, гдето аристократитѣ не сж могли да позволятъ никаква нападка. Затова Невий билъ осжденъ на затворъ, после на заточение и умрѣлъ въ Утика въ 199. година.

3. Енний. (Q. Ennius) — отъ 239. до 169. И Енний както Андроникусъ е отъ гръцки произходъ, но е билъ римски войникъ и гражданинъ, роденъ въ Руидия (Калабрия), доведенъ въ Римъ отъ Катона Стария и приятель на Сципиона Африканскуси. Въ Римъ Енний е давалъ уроци по гръцки и по латински, който езикъ изучавалъ още отъ дете. Енний стои по-горе и отъ Андроникуса и

отъ Невия — и по образование и по дарби. Той е съчинявалъ епопеи, трагедии, комедии, дидактически поеми, философски разкази и сатири. Разбира се, и той подражавалъ на гръцкитѣ образци, но произведенията му сж били винаги пропити съ римски духъ.

Енний се е прочулъ предимно съ своитѣ поеми и трагедии. Неговата поема се е казвала „Annales“ (лѣтописи) — история на Римъ въ стихове въ 18 пѣсни. Въ I пѣсень той се гордѣелъ, че носи въ себе си духа на Омира, за което го осмива Хораций. Особена прелесть за римлянитѣ е имала неговата поема поради мжжествения духъ на разказа и поради оригиналността на темата, която за дълго време е била уважавана като национална епопея.

Като трагикъ той сжщо превеждалъ гръцкитѣ драми, като ги поримчвалъ и нагласявалъ по вкуса на римлянитѣ. Ето защо тѣ се отличавали повече съ риториката си, отколкото съ действието си или съ страсти. Освенъ това, и той като Невий, вплиталъ въ своитѣ подражания чисто римски предания.

5. Pacuvius (220. — 132.), сестринъ синъ на Енния, сжщо е писалъ трагедии, комедии и сатири, но най-много се е прочулъ съ трагедиитѣ си. Характерна за поезията на Пакувия е похвалата на Цицерона, споредъ когото Пакувий представялъ на сцената лица по-силни отъ страданието, лица, които не се предавали на мжкитѣ си като героитѣ на Софокла! Тогава кой знае, въ какво ще да е билъ трагизъмътъ.

5. Атиусъ (Attius) е цъвтѣлъ около 170. година. Той билъ синъ на единъ свободноотпущенъ. И неговата муза е била тъй разностранна, както на неговитѣ предшественици. Съ поемата си „Annales“ се е стремилъ да стане националенъ поетъ. Споредъ нѣкои, той ще да е оставилъ около 40 драми, които сж били черпени отъ гръцкитѣ трагици, отъ Омира, а често и отъ римското минало.

6. Луцилий. По значение за развоя на римската сатира надминава всички гореизброени. Луцилий (Lucilius) билъ роденъ около 180. година въ Суеса, като синъ на знатни родители. Голѣмъ поетъ не е билъ и той. Ноималъ е доста здравъ смисълъ, намѣсто да предъвква това, което е било само за гърцитѣ, да се предаде на

единъ особенъ родъ поезия, въ която римлянитѣ се отличиха най-много и най-оригинално и за която Хораций казва, че е цѣла римска — satura tota nostra est — именно въ сатирата.

Satura се е казвало на смѣсь отъ разни нѣща за ядене, сжщо и блюдо съ различни плодове или съ разни жъртвени дарове, а сжщо и законъ, който съдържалъ разнообразни постановления. Въобще satura е равно на „смѣсица“. Смѣсицата е била отъ разнородни, свободни духовити стихове, изказвани въ непринудена форма като въ интименъ разговоръ.

При тая бърканица въ римската литература още въ самото ѝ начало, много естествено е било, че духовитиятъ римлянинъ се предава именно на сатирата. Поеми и трагедии по-добри отъ гръцкитѣ току тъй не могатъ да се напишатъ, пъкъ и да се напишатъ, кой ще ги разбере? Ето защо, най-добре отъ всичко ще е да се осмиватъ пороцитѣ на разни видни лица, на обществото и пр. Но да се осмиватъ тъй, щото да не изглеждатъ като нападки, а едва да може да се различи сериозното отъ шегата — и то въ лека разговорна форма. Това е именно и основата на римската сатира.

Луцилий е оставилъ около 30 книги сатири, отъ които сж запазени само около хиляда стиха и то отъ разни мѣста, тъй че общо впечатление не можемъ да имаме. Но по съдържание тѣ ще да сж били политически, социални, лични, литературни, съ басни и анекдоти преплетени въ тѣхъ. Въобще свѣтътъ на Хорация.

Луцилий, истинскиятъ баща на римската сатира като обособенъ литературенъ родъ, е умрѣлъ въ Неаполъ въ 103. год. Но преди това, зарадъ смѣлостьта си е билъ изпратенъ на заточение. Своето пжтешествие до Сицилия и Капуа той е описалъ съ хуморъ.

7. Обща преценка. Отъ поетитѣ, които изброихме по-горе, нѣмаме запазено нищо цѣло. Останали сж до насъ само незначителни откжслеци. По тѣхъ нищо не бихме могли сами да сждимъ. Но, споредъ оценката на самитѣ римляни и споредъ оценката на времето, въ което сж потънали, тѣ не ще да сж били създадени за по-дълъгъ животъ. Тѣхнитѣ наследници разработиха и наложиха по-съвършено и по-съдържателно изкуство.

Плавтъ и Теренций

1. Плавтъ. (T. Maccius Plautus). Животъ и дейность. Плавтъ ще да е роденъ около 251. година въ Сарсина (Умбрия). Отначало е билъ слуга при нѣкои актьори. Скоро той напуска това си мѣсто, отива въ чужбина и съ спестенитѣ си пари се залавя за търговия, за да изгуби всичко, каквото е ималъ. Останалъ безъ срѣдства, уславя, се за слуга при единъ воденичарь. И като воденичарски слуга се предава на поезията. Още въ воденицата написва две-три комедии. Отпосле пакъ се връща на сцената, но вече като авторъ на пиеситѣ.

Неговото авторство се състояло главно въ преработване, превеждане и поримчване на гръцкитѣ комедии. Като автори на своитѣ комедии той самъ споменува Менандра, Филемона, Дифилоса и единъ неизвестенъ за насъ комикъ Делиофилосъ.

Разбира се, неговитѣ произведения не могатъ да се смѣтатъ за оригинални, но пъкъ не сж и преводи, нито даже рабски подражания. Той самъ е ималъ голѣмъ комически талантъ и проницателность, за да може да схваща своеобразно характерното и смѣшното въ гръцкитѣ оригинали и да го предава като свое свежо произведение. По култура той не ще да се е отличавалъ много отъ публиката си. Затова е могълъ най-добре да извежда на римската сцена тъкмо това, което може да бжде понятно на всички и то тъй, както го е схващалъ самъ въ съчиненията на гръцкитѣ поети, които, може би, като синове и творци на една изтънчена елинска култура, често съвсемъ друго сж влагали въ своитѣ комедии. Най-голѣмата заслуга на Плавта е сигурностьта на неговия хуморъ.

До края на живота си (184. год.) Плавтъ е ималъ голѣмъ успѣхъ съ своитѣ комедии. Следъ смъртьта му други поети завладѣли римската сцена, но не се минало много време и свежиятъ хуморъ на Плавта пакъ е билъ диренъ отъ всички римляни.

И именно презъ тоя периодъ много отъ неговитѣ комедии били преправяни, допълняни, съкратявани, а били му приписвани и много съвсемъ чужди нему. Така че още въ стари времена отъ Плавта се наброявали около 130 комедии, когато той не ще да е съчинилъ повече отъ 40,

отъ които до насъ сѫ запазени само 21. Самитѣ римски филолози съ голѣми усилия едва могли да отдѣлятъ отъ чуждитѣ елементи и отъ чуждитѣ комедии това, което е истински Плавтово. Но и до сега ученитѣ намиратъ чужди преправки и прибавки.

Лицата въ комедията на Плавта сѫ обикновено развратни жени, излъстени или отвлѣчени момичета, алчни сводници, разни млади и стари сладострастници, браконарушители, изпаднали войници и пр. Но между тѣхъ има и лица съ висока нравственость, особено отвлѣченитѣ моми и момци, а по нѣкой пѫть даже женитѣ на невѣрни мѫже.

Въобще, материалътъ на комедиитѣ му е винаги изъ интимния животъ на семейството, даже и тогава, когато между действуващитѣ лица има и богове. Това именно характеризираше и новата атинска комедия. Имената на лицата сѫ гръцки, действието става въ гръцки мѣста. Тъй че комедията действува като римска само съ своя латински езикъ и съ дадения ѝ отъ Плавта простонароденъ римски отпечатъкъ.

2. Запазени комедии. 1) Amphitruo, 2) Asinaria, 3) Aulularia, 4) Captivi, 5) Curculio, 6) Casina, 7) Cistellaria, 8) Epidicus, 9) Bacchides, 10) Mostellaria, 11) Menaechemi, 12) Miles gloriosus, 13) Mercator, 14) Pseudolus, 15) Poenulus, 16) Persa, 17) Rudens, 18) Stichus, 19) Trinumus, 20) Turculentus, 21) Vidularia.

3. Кратко съдържание на комедиитѣ. 1. Амфитрионъ. Юпитеръ, влюбенъ въ Алкумена, жената на Тивския пълководецъ Амфитрио, използува момента, когато мѫжътъ ѝ отсѫтствува, за да я излъсти. Той се преобразява като Амфитриона и влиза при Алкумена, а Хермесъ, преобразенъ като слугата Сазия, пази на вратата. Истинскиятъ мѫжъ се връща. Комизмътъ се състои въ изненадата на мѫжа и на прелъстителя Юпитеръ.

2. Магария. Комедията се захваща и развива около една сума, взета отъ продадени магарета, която се злоупотрѣбява отъ роба за любовни авантюри на синъ, чийто баща дири сѫщитѣ авантюри съ сѫщата любовница, та самъ помага на укриването на паритѣ. Жената на бащата открива всичко.

3. Гърнето. Скѫперникъ презъ време на сватбата на дъщеря си не може да намѣри мѣсто да скрие гърнето съ паритѣ. Въ всички и навсѣкѫде вижда крадци.

Молиеровиятъ „Скѫперникъ“ е преработка на Плавтовата комедия. Критицитѣ еднодушно ценятъ много по-високо „Гърнето“ отъ „Скѫперникъ“. Въ „Гърнето“ скѫперникътъ е естественъ човѣчецъ, смѣшенъ само съ своето скѫперничество, а Молиеровиятъ скѫперникъ е представенъ съ много и разнообразни пороци.

Оригиналътъ на комедията е вѣроятно отъ Менандра.

4. Пленницитѣ. Баща, комуто единиятъ синъ билъ продаденъ още малко дете, а другиятъ взетъ въ пленъ, купува двама пленници отъ жителитѣ на тая страна, гдето билъ плененъ синъ му, за да може да ги смѣни срещу него. Узнава се, че единиятъ отъ купенитѣ билъ истинскиятъ му продаденъ синъ, а другиятъ — плененият — бива доведенъ отъ тѣхъ.

5. Куркулио е името на единия герой. Единъ войникъ далъ пари, за да му купятъ една мома, но момата чрезъ интриги взима другъ. Войникътъ излиза братъ на момата и я омжжватъ за нейния любовникъ.

6. Казина е името на една мома, която обичатъ баща и синъ. Тѣ я искатъ ужъ за жена на слугитѣ си. По жребий Казина се пада на слугата на бащата.

7. Ковчежето. Баща иска да ожени сина си за дъщерята на Демифосъ. Синътъ обаче люби друга мома на име Силениумъ. Отъ знаци въ едно ковчеже излиза, че и Силенуимъ е дъщеря на Демифосъ.

8. Епидикусъ купилъ за намиращия се на война свой господарь Стратиокълъ една арфонистка. За да получи нужднитѣ пари за това, Епидикусъ излъгалъ бащата, че арфонистката е негова незаконородена дъщеря. Стратиокълъ се връща отъ война съ друга мома. Но и за нея трѣбватъ пари на Епидикуса. Бащата узналъ за любовьта на сина си къмъ арфонистката и му било тежко отъ това. Епидикусъ убеждава бащата да купи самъ арфонистката и по тоя начинъ да я отдѣли отъ сина си. Но въ кжщата се довежда една друга свободно-отпущена вече арфонистка, условена за тая цель, а Епидикусъ държи паритѣ у себе. Узнава се, че втората арфонистка не е любовница на Стратиокла и че първата не е никаква дъщеря на бащата Перифанесъ. А доведената отъ войната мома била истинската незаконородена дъщеря на бащата Перифанесъ.

9. Бакхидесъ сж две етери по име Бакхисъ, които иматъ любовници двама приятели. Бащитѣ на двамата любовници искатъ да отбиятъ синоветѣ си отъ тия етери, но тѣ сами се влюбватъ въ тѣхъ. Интригата се води отъ роба Хризалусъ, който е главното действуваще лице.

10. Караконджо. Двама приятели пиятъ и се гощаватъ въ една кжща. Бащата на единия, който е и господарьтъ на кжщата, пристига отъ чужбина. За да не влѣзе вжтре, слугата лъже бащата, че кжщата била отдавна напусната, понеже въ нея се явилъ караконджо. Тъкмо въ това време иде единъ лихваринъ, който си иска паритѣ отъ сина. Слугата успокоява бащата, като му казва, че заемътъ билъ направенъ, за да се купи друга кжща, съседната. Най-сетне истината се открива.

11. Комедия отъ грѣшки или близнацитѣ. Близнацитѣ се изгубили единъ други и се търсятъ по свѣта. Единиятъ отъ тѣхъ живѣелъ въ Епидамнусъ (Дурацо), гдето току-що пристигналъ и другиятъ, който случайно влѣзълъ въ кжщата на брата си. Близнацитѣ си приличатъ единъ на други като две капки вода. Отъ това произлизатъ разни смѣшни сцени. — Шекспировата

„Комедия отъ грѣшки“ е преработка на Плавтовата, само че Шекспиръ извежда и слугитѣ съвсемъ еднакви по външность.

12. Славниятъ войникъ. Единъ войникъ, голѣмъ самохвалецъ, има любовница Филокомазиумъ, въ която е влюбенъ младиятъ Плевзиклесъ. Слугата на Плевзиклесъ съ разни интриги и хитрости успѣва да отнеме момата отъ войника, когото изиграва.

13. Търговецътъ. И тукъ баща и синъ се борятъ за една и сѫща любовница. Освенъ по баналния сюжетъ, тази комедия е слаба по композиция и по интрига.

14. Псевдолусъ. Калидоръ люби момата Фениціумъ, която обаче била продадена отъ алчния Лено Балио на единъ войникъ за двайсеть мини, отъ които само 15 били платени. Псевдолусъ, робътъ на Калидора, съ удивителна хитрость измамва Лено Балио и така спечелва момата за своя господарь.

15. Картагенянинътъ. Сводникътъ Ликусъ има въ кѫщата си две откраднати картагенки, които сѫ сестри. Младиятъ свободноотпущенъ картагенянинъ Агорастоклесъ люби едната. Бащата на момитѣ Хано дохажда отъ Картагенъ, за да дири дъщеритѣ си. Чрезъ хитрость, съ помощьта на роба, бащата зима дъщеритѣ си и оженва едната за младия картагенянинъ, който билъ неинъ братовчедъ.

За езиковедцитѣ е важна тази пиеса, защото има нѣкои разговори на картагенски езикъ.

16. Персиецътъ. Робътъ Токсилъ иска да откупи за себе си една мома отъ единъ сводникъ. Помага му приятелтъ Сагаристио, сѫщо робъ, който взима отъ господаря си пари, за да купи волове. Но паритѣ трѣбва пакъ да се взематъ отъ сводника. Затова робътъ се преоблича като персиецъ и продава на сводника дъщерята на единъ свободенъ, като мома, грабната ужъ отъ Арабия. Бащата изисква момата като дъщеря на свободенъ гражданинъ. По тоя начинъ сводникътъ изгубва и паритѣ и момата.

17. Вѫжето. Атинянинътъ Демонесъималъ една дъщеря Палестра, която му била грабната още когато била на четири години и купена отъ сводника Лабраксъ. Въ нея се влюбва Плевсидипъ и дава паритѣ, но Лабраксъ тайно иска да я отведе на другъ пазаръ за моми въ Агриентъ. По пѫтя корабокрушение. Палестра, нейната приятелка, Лабраксъ и неговиятъ другарь биватъ изхвърлени живи на морския брѣгъ при Кирене, гдето била вилата на Демонесъ, който освобождава момитѣ отъ рѫцетѣ на сводника. По разни предмети въ едно ковчеже Демонесъ познава, че Палестра е неговата откраднатата дъщеря. — Комедията се казва Rudens (вѫжето), защото корабчето на роба Грипусъ, който иска да избѣга съ уловеното отъ него ковчеже, бива спирано отъ Трахалио, който улавя вѫжето. — Комедията по поезия и по живитѣ сцени и диалози се смѣта за една отъ най-хубавитѣ. Общата композиция е слаба.

18. Стихусъ. Двама атиняни, следъ като прахосали имането си, тръгнали по чужбина за печалба. Женитѣ имъ, въпрѣки многобройнитѣ изкушения и въпрѣки недоброто държание на мѫжетѣ имъ, оставатъ вѣрни. И мѫжетѣ следъ три години се връщатъ съ голѣми богатства. Угощение. Робътъ Стихусъ заедно съ другитѣ роби и робини пиянствуватъ.

19. Тригрошникъ. Тъй се нарича комедията по тритѣ гроша, които сикофантътъ зима за услугитѣ си.

Хармидесъ има синъ и дъщеря. По работа отпжтува за Азия, като довѣрява децата и кжщата си съ едно скрито въ нея съкровище на своя приятель Каликлесъ. Синътъ прахосва всичко и иска да продаде и кжщата. Каликлесъ я спасява заради съкровището. — Зестрата на дъщерята Каликлесъ взима отъ съкровището, но безъ да узнае синътъ, че има такова. Ето защо Каликлесъ се пазарява съ единъ сикофантъ за три гроша да нагласи работата тъй, че зестрата да изглежда пратена отъ бащата. Но въ тоя моментъ пристига и той. Сватби.

20. Недодѣланиятъ. Трима любятъ една и сжща мома. Тя експлоатира и тримата. А за да уплете повече едного отъ тѣхъ, тя лъже, че добила дете отъ него. Детето било обаче подставено и било на едного отъ нейнитѣ любовници, който се жени за майката на детето. Така че момата остава на другитѣ двама. „Недодѣланиятъ“ се казва комедията поради грубия (truculentus) робъ, който мрази любовницитѣ. — Тази комедия отъ старитѣ се е ценила много, но новитѣ учени я намиратъ слаба.

22. Сандъчето. Съвсемъ цѣла комедията не е запазена, но все пакъ може да се възстанови доста добре. Много прилича на „Вжжето“. Никодемъ се спасилъ отъ корабокрушение, но изгубилъ сандъчето (vidulus) съ пръстена, по който можело да се познае чий синъ е. Единъ рибарь улавя сандъчето и бащата познава сина си.

4. Обща оценка. Отъ старитѣ поети Хораций не е ценилъ много Плавта, поради грубостьта му и главно поради неделикатнитѣ шеги. Чудно е, че Хораций не е могълъ да разбере силата на тоя Плавтовъ първобитенъ, грубъ, селяшки, но все пакъ здравъ хуморъ. — Освенъ за хумора си, Плавтъ най-много се цени и заради богатия народенъ езикъ въ пиеситѣ. Сжщо и стихосложението му е доста правилно. Сценитѣ и диалозитѣ сж много живи. Стихътъ е въ служба на най-обикновения говоримъ езикъ.

Следъ комедиитѣ на Аристофана, произведенията на Плавта — все едно дали преведени, преработени или подражания — сж най-голѣмото наследство за комедията на нашитѣ времена.

Шекспиръ, Молиеръ и други видни европейски комици сж или преработвали Плавта, или сж му подражавали, или пъкъ сж се вдъхновявали отъ него, въ главнитѣ действия и сцени, като сж вървѣли внимателно само по неговитѣ стжпки. „Скжперникътъ“ на Молиера, по критикитѣ на самитѣ французи, далечъ нѣма оная свежесть и жизневѣрность, съ която се отличава неговиятъ образецъ и оригиналъ „Гърнето“ отъ Плавта.

Волноститѣ на нѣкои комедии не сѫ винаги търпими. Но за това не трѣбва да осѫждаме поета, а оригиналитѣ му на гръцки, освенъ това и исканията на грубата му публика. Въпрѣки това, Плавтъ съвсемъ не е опасенъ за морала. Той не рисува безобразието, за да го направи по-привлѣкателно, като нѣкои модерни писатели, а само за да намѣри въ него материалъ за хуморъ и сатира, безъ, разбира се, да иска да стане проповѣдникъ. Въ своитѣ пролози често самъ Плавтъ се възмущава отъ волноститѣ на своитѣ оригинали.

5. Теренций. Римскитѣ критици отъ по-къснитѣ времена ценятъ много повече отъ Плавта Publius Terentius Afer, роденъ въ Картагенъ въ 185. година преди Христа, дошелъ младъ като робъ въ Римъ, послѣ освободенъ отъ господаря си Теренция Луканъ. Поетътъ Теренций се е сношавалъ интимно съ най-висшето общество на Римъ и така съумѣлъ да схване неговитѣ маниери и неговия вкусъ. Това именно се е отразило и въ комедиитѣ му, които се стремятъ винаги да бѫдатъ изгладени и парфюмирани. За да събере още материали, Теренций отива въ самата Гърция. На връщане въ 159. година умира по пѫтя. Теренций е оставилъ шесть комедии: 1) Andria, 2) Eunuchus, 3) Heautontimorumenos, 4) Phormio, 5) Hecyra и 6) Adelphoe.

Всички тѣ сѫ преведени или преработени по гръцкитѣ комедии, предимно на Менандра. А често се е мѫчилъ отъ две гръцки комедии да направи една.

6. Кратко съдържание на комедиитѣ на Теренция. 1. Момата отъ Андрия. Младъ атинянинъ не иска да се ожени за една гражданка, защото билъ влюбенъ въ една робиня. Но робинята била сестра на гражданката и дъщеря на бащиния му приятель. Мнимата робиня и атинянинътъ се оженватъ.

2. Евнухътъ. Шестнайсетгодишниятъ Хереа, чрезъ хитростьта на единъ робъ, постѫпва на служба у едно момиче, което излъстява. После момата излиза свободна гражданка и Хереа се оженва за нея.

3. Самонаказалиятъ се. Влюбенъ въ една робиня баща изпраща сина си въ Азия, за да се отърве отъ него. Но после самъ се яде отъ мѫка, че е извършилъ това. Единъ робъ изглажда работата и примирява баща и синъ.

4. Свекървата. Невѣстата напуща кѫщата на свекърва си, ужъ защото била недоволна отъ нея, а въ сѫщность, за да се освободи отъ едно дете, което заченала нѣкога отъ единъ непознатъ момъкъ. Разбира се, момъкътъ билъ самиятъ младоженецъ.

5. Формионъ. Богатъ момъкъ въ отсжтствието на баща си се оженва за бедно сираче. Комедията се върти около опититѣ да се примири бащата съ невѣстата. — Молиеръ, Les fourberies de Scapin.

6. Братята. Отъ двамата свои синове единъ баща възпитава единия самъ той съ голѣма строгость, а другия предава на брата си, който го оставя да се наиграе и наживѣе и се отнася съ него много меко. Обаче и двамата синове излизатъ зле възпитани, защото и бащата билъ краенъ и чичото краенъ въ своята метода. — Тази комедия на Теренция била най-любима на висшето римско общество. — Преработена е отъ Молиера въ "Ecole des Maris".

7. Обща преценка. Тѣзи шесть комедии по съдържание, по хуморъ, по поезия не заслужаватъ голѣмо внимание. Но поради външната си изгладеность станали много прочути и четени. Всички сж жанрови картини изъ безнравствения семеенъ животъ на гръцкото общество презъ епохата на диадохитѣ.

Комедиитѣ на Теренция сж отекчителни и много неестествени по интрига и развой.

И Плавтъ и Теренций иматъ едни и сжщи образци. Но единиятъ отъ своитѣ добри образци създава отлични римски комедии, а другиятъ блюдкави пиеси. Само по тая разлика можемъ да сждимъ, колко оригиналенъ е билъ личниятъ талантъ на Плавта.

II. Проза

Начало

1. Календари и лѣтописи. Както поезията, така и прозата на римлянитѣ иматъ практически произходъ. Най-напредъ се появяватъ дневници, въ които се записватъ длъжноститѣ по редъ на жрецитѣ — agenda. Сетне, дневникъ на дѣлницитѣ и на праздницитѣ, който се нарича fasti. До праздницитѣ се отбелязватъ първомъ обстоятелствата, при които сж били създадени. Това е първиятъ зачатъкъ на историята. Аналитѣ на първожрецитѣ (Annales Pontificum) или Голѣмитѣ анали сж били кжси забележки за по-голѣмитѣ събития на годината, за войнитѣ, за договоритѣ, за слънчевитѣ затъмнения и пр. Тѣзи бележки били написвани върху бѣла плоча или дъска (album), която Pontifex Maximus излагалъ предъ

кѫщата си, за да може да се чете отъ всѣкиго. Това сѫ били именно първитѣ истории — лѣтописитѣ.

Покрай общественитѣ, имало и частни семейни лѣтописи. Именно лѣтописитѣ на патрициитѣ. Всѣка патрициевска кѫща е имала право да държи въ atrium'а си бюста на главата на семейството. Подъ бюста се закачвала една плоча, намазана съ восъкъ. Върху тая плоча сѫ били отбелязвани по-главнитѣ дѣла и преживявания на домакина, неговитѣ служби и походи.

2. XII таблици. Къмъ лѣтописитѣ ще причислимъ и първитѣ писани закони на римския народъ — именно прочутитѣ дванайсеть таблици, които били написани на старинен̀ъ езикъ. Но оригиналитѣ изгорѣли въ тъй наречения галски пожаръ въ 390. година. Благодарение на обстоятелството, че се учели почти наизустъ въ училищата, тѣ били много разпространени. Отъ тѣзи 12 таблици се разви сетне цѣлото римско право и една огромна правна литература, която отпосле се е ограничавала главно съ тълкуването на таблицитѣ, съ тѣхното поясне-ние и приложимость, тъй потрѣбни за живота на всѣки римски гражданинъ.

3. Първитѣ писатели и оратори. Революциитѣ, които сѫ избухвали въ първитѣ развойни времена на римската държава, политическитѣ борби въ сената и на форума безъ друго ще да сѫ дали просторъ на красноречието. Гракхитѣ сѫ били прочути като голѣми оратори. Сѫщо и много други, отъ съчиненията на които не ни е останало нищо. Между най-раннитѣ ще споменемъ името на първия римски писатель Appius Claudius Caecus, който оставилъ две съчинения: едното въ стихове, наречено Sententiae (мѫдри думи), а другото въ проза — една знаменита речь противъ епирския царь Пиръ. — А отъ по-новитѣ ще споменемъ само нѣкои.

4. M. Porcius Cato. Следъ втората пуническа война елинизмътъ почналъ по-силно да влияе на живота на римлянитѣ. Гръцкиятъ езикъ станалъ нѣщо като литературенъ или официаленъ езикъ на интелигенцията. Знаменититѣ Фабиусъ Пикторъ, Publius Cornelius Scipio и много други почнали да пишатъ и да издаватъ изречения на гръцки езикъ, не само истории, а даже и стихове.

Противъ това елинистическо и гибелно за отечествената култура и литература течение се опълчилъ енергичният Катонъ, роденъ въ 234. год. въ Тускулумъ. Катонъ е заемалъ много високи длъжности, но най-прочутъ е като цензоръ на нравитѣ. Тоя цензоръ, закоравѣлъ римлянинъ, вижда голѣма опасность въ гръцкото образование, тъй противно на римския духъ съ всичко, особено съ своята мекушавость. За гърцитѣ той казвалъ: „цѣлъ народъ негодници“. Особено се боялъ Катонъ отъ гръцката литература, която трѣбвало само да се види, но не и да се усвоява. За да може по-добре да се бори противъ нея, той и на стари години се е заелъ да я изучи. И отъ тогава се решилъ да я замѣсти съ чисто римска и започналъ самъ да пише, най-напредъ за това, което било полезно. Разбира се, Катонъ написа многобройни и разнообразни съчинения, но съ това той ни най-малко не можа да направи излишна гръцката литература. Все пакъ, неговата дейность има голѣмо значение като свѣстяване отъ прекалената мания на тогавашнитѣ римляни да се предаватъ всецѣло на победенитѣ отъ тѣхъ гърци.

Отъ неговитѣ съчинения забележителни сж: Carmen de moribus — Съветникъ. Rem tene, verba sequentur (Гледай дѣлото, думитѣ ще дойдатъ). Най-голѣмо влияние е упражнилъ Катонъ съ своето ржководство по „Земедѣлието“, което е запазено доста цѣло.

Първата римска история въ латинска проза сж разказитѣ на Катона за началата (origines) въ 7 книги, въ които е говорилъ и за много близки и съвременни исторически събития. Останали сж твърде оскждни откжслеци. Освенъ тѣзи и подобни съчинения, Катонъ е оставилъ много речи и писма, които сж изгубени.

ЧАСТЬ II

ОТЪ ЦИЦЕРОНА ДО АВГУСТА

I. Поезия

Лукреций

1. Животъ и дейность. Въпрѣки голѣмия политически и културенъ напредъкъ на римлянитѣ до началото на първото столѣтие, пъкъ и до срѣдата му, поезията все още си остана обикновено подражание или преводъ на гръцката. И то главно на две страни: първомъ философско-практическа или дидактическа и второ чисто поетическа.

Представитель на първата — и то почти единственъ — е:

T. Lucretius Carus (97.—53.). За живота на Лукреция се знае много малко. У старитѣ писатели се разправя за едно мрачно разположение на духа на поета, който изпадалъ често въ полуда. Лукреций е свършилъ съ самоубийство вѣроятно въ време на нѣкой припадъкъ. Поради това не е могълъ да довърши и единственото си съчинение „За природата на нѣщата“ (De Rerum Natura).

Въ епохата, въ която е изтекълъ неговиятъ животъ, въ Римъ сж ставали велики и жестоки работи, за които той самъ ни говори още въ началото на своята поема. Следъ гражданската война между Мария и Сула, настжпи кървавата диктатура на Сула. И после пакъ междуособици, възстания на робитѣ, тритѣ Митридатовски войни, заговорътъ на Катилина. Лукреций не е билъ борчески духъ и не е могълъ да се предаде нито на политиката, нито на военното изкуство, а само е гледалъ и страдалъ. Той гледалъ какъ властолюбие, користолюбие и сластолюбие тласкатъ патрициитѣ и плебеитѣ въ кървави борби до края на републиката. Това го изпълняло съ дълбока

скръбь и отчаяние за сждбата на цѣлото човѣчество. Като не е можалъ самъ да вземе участие въ борбитѣ, мислилъ е, че ще може поне да намѣри и укаже на свѣта пжтя къмъ истинското щастие.

По тоя въпросъ тогава въ Римъ се разпространявали разни учения, всички съ гръцки произходъ. Митологията вече не задоволявала никого. Едни намирали щастие и успокоение въ ученията на новата академия — въ разсждливостьта на скептицитѣ, така напр. Цицеронъ и онѣзи хора, които се отличавали съ умѣреность и съ склонность къмъ удобни правила. По-здравитѣ и по-силни духове като Катона и Брута прегръщали суровото смѣло учение на стоицитѣ. По-слабитѣ, по-мекушавитѣ и болезнени души приемали учението на Епикура.

Но това учение, както се разбирало тогава, неминуемо довеждало до отрицание на всичко по-възвишено въ човѣка. Споредъ него, щастие не дава нито вѣрата, нито идеалитѣ, нито борбитѣ, нито онази дълбока философия на мечтатели като Платона. Който иска щастие, трѣбва да се откаже отъ небето и да гледа само земята. Свръхестествено нѣма нищо въ свѣта, всичко може да се обясни. И сжществува само това, което има видими причини. Това учение се нарича материализъмъ. И така, пръвъ агитаторъ на материализма се явява Лукреций съ своята голѣма поема „За природата на нѣщата“.

2. De Rerum Natura въ 7 книги, седмата недовършена.

Въ първата Лукреций установява основното начало на Епикуровата философия: Отъ нищо нищо не може да се роди — Nullam rem e nihilo gigni divinitus umquam. Нѣма сътворение на свѣта отъ нѣкакъвъ богъ. Нѣма невидимъ, а само видимъ свѣтъ, макаръ не винаги и за проститѣ очи. Всичко е материя. Слухъ, мирисъ, вѣтъръ, студъ — и тѣ сж материя. Истинскитѣ начала на нѣщата сж атомитѣ (primordia rerum), които се намиратъ въ вѣчно движение въ пустотата свѣтовна. Всичко друго — свобода, робство, богатство, бедность, война и миръ сж само случки (eventa), които не засѣгатъ сжщината на нѣщата. Всичко се измѣнява, но нищо не изчезва.

Въ втората книга поетътъ учи, какъ се образуватъ тѣлата отъ движението и съединението на невидимитѣ за просто око частици. Атомитѣ се движатъ безспирно въ безграничното пространство, набиратъ се, разпръсватъ се.

Въ третата книга се говори за човѣшката душа, която поетътъ раздѣля на две части: душа и духъ — anima et animus — които сж тѣлесни сжщо като ржцетѣ или очитѣ или главата. Душата е разпръсната изъ цѣлото тѣло и чрезъ нея усѣщаме, а духътъ е въ сърдцето и чрезъ него мислимъ. Тѣ дви-

жатъ тѣлото. И духътъ и душата сж материя и умиратъ заедно съ тѣлото. Задгробенъ животъ нѣма. Всичко става атоми и отъ атомитѣ всичко. Нѣма защо да се боимъ отъ смъртьта. Кждето е тя, не сме ние, кждето сме ние — не е тя.

Въ четвъртата книга поетътъ разглежда действията на усѣтитѣ и обяснява всѣко възприятие чрезъ материята: и осезанието, и чувството, и познанието, и зрението, даже и сънищата и любовьта. На края излага подробно сжщностьта на половия животъ. Любовьта е безполезна и не дава истинска наслада, а само привидна, на смѣтка на здравето, на честьта на човѣка.

Петата книга, следъ одата на Венера, е най-хубавата отъ всички други и описва съ дивенъ езикъ произхода на свѣта, хода на вселенната, какъ се родили въодушевенитѣ сжщества отъ земята и най-сетне първата история на човѣка и на цивилизацията. Тукъ има една блѣскава ода на човѣшкия умъ.

Въ шестата книга Лукреций излага Епикурейската физика, метеорологическитѣ и земнитѣ явления, гръмъ, свѣткавица, облаци, огънь, земетресение, дъждъ, джга, море, вулканъ, Нилъ, магнитъ. И най-сетне чудното описание на чумата въ Атина.

Лукреций описва природнитѣ явления съ смѣлъ поетически замахъ и съ чистъ реализъмъ.

3. Заключение. Въ композицията на тази огромна поема нѣма голѣмо художество, нѣма съразмѣрность. Тя не може да ни въздействува въ своята цѣлость, като цѣло произведение. Отдѣлнитѣ описания сж хубави, а нѣкои отъ тѣхъ гениални, особено когато поетътъ иска да представи грубостьта на първия човѣкъ. Когато изказва направо нѣкои мисли, тѣ сж сухи. Но често се срѣщатъ изрази пълни съ животъ, окичени съ пъстри цвѣтя, образи силни и хубави, изразителни до осезаемость.

Но за да се разбере голѣмата поетична сила на Лукреция, най-добре е да вникнемъ въ неговитѣ срѣдства. Всѣка научна или дидактическа работа мжчно се събира съ поезията. Даже и най-мистичнитѣ учения не се удаватъ лесно на поетитѣ. Епикуровото учение е най-сухото отъ всички философски доктрини. Поетъ съ най-голѣмо въображение би станалъ отекчителенъ, щомъ се заеме да излага него. А книгата на Лукреция ни увлича, често просто ни завлича като нѣкой порой. И не трѣбва да се изпуща изъ предъ видъ, че Лукреций разполага само съ единъ езикъ като латинския отъ неговото време, на който още нѣмаше нито философия, нито наука, нито свѣстна поезия освенъ комедиитѣ на Плавта. Красноречието и прозата на Цицерона и на Цезара тепърва тогава се създавали, но дори и тѣхниятъ езикъ най-малко би подхождалъ за поезия.

Катулъ

1. Животъ. C. Valerius Catullus е роденъ въ 84. година преди Христа въ Верона. Баща му, близъкъ приятель на Цезара, билъ доста заможенъ, за да даде на сина си прилично възпитание и образование. За Катула сж били отворени даже вратитѣ на политическия животъ. Но още младъ Катулъ се предалъ на поезията и прекарвалъ хубави години съ своитѣ другари по животъ и по призвание. Както другаритѣ му, така и той най-много се увличалъ въ любовьта. Най-силна е била любовьта му къмъ Лесбия, знатна римлянка, сжщинското име на която е било Клодия, „хубавата Клодия“, както я наричали поетитѣ. Лесбия го е вдъхновила и може би направила отъ него поетъ. Цѣлата му поезия е изпълнена съ нейното име, и тамъ, кждето говори или скърби или се радва за нея, Катулъ е голѣмъ лирикъ.

Катулъ умрѣлъ много младъ — на 33 години. Но и това, което е създалъ презъ този кратъкъ животъ, поставя го наредъ съ най-виднитѣ лирици въ историята на поезията, а между римскитѣ безспорно той е отъ всички най-топлиятъ, най-искрениять, той е истинскиятъ лирикъ.

2. Пѣснитѣ на Катула. Отъ Катула сж останали 116 стихотворения, които могатъ да се разпредѣлятъ на три части — по съдържание и по форма. Първомъ малкитѣ пѣсни, второ голѣмитѣ (и учени) стихотворения, на края — люти и смѣли епиграми.

При оценката на Катуловата поезия трѣбва да се дѣлятъ голѣмитѣ стихотворения, отъ които по-хубавитѣ сж преводи, отъ малкитѣ пѣсни, които самъ поетътъ нарича „шеги“ (nugae) и които сж чиста лирика, макаръ нѣкои отъ тѣхъ да сж преработки, подражания на гръцкитѣ лирици.

Тѣзи 116 стихотворения сж събрани наедно, обаче не отъ самия авторъ.

И въ двата вида стихотворения Катулъ ще да се е водилъ по гръцки образци, за по-голѣмитѣ повече по александрийски — това личи и отъ тѣхния материалъ — за по-малкитѣ по класицитѣ на гръцката лирика Сафо, Алкей и други. Голѣмитѣ стихотворения на Катула, колкото и да стоятъ по поезия по-долу отъ малкитѣ пѣсни, все пакъ погрѣшно е да се смѣтатъ за лишени отъ истинска поезия.

Така напр. „поемката“ „Сватбата на Пелея и на Тетисъ“, истина, не се отличава съ разказа си, но затова пъкъ има чисто лирически мѣста съ силно настроение. Така сжщо и въ баладата „Жалбата на Атисъ“. Въ елегията „На М. Алиусъ“ за лирически настроения е използувана митологията, вѣроятно по нѣкой александрийски образецъ. „Кждрицата на Вереника“ е преводъ на съчинението съ сжщото заглавие на александрийския поетъ Калимахъ. Калимахъ се отличава съ своята учена сухость. Въ Катуловия преводъ тя е замѣстена съ свежесть и хубаво настроение. Така се е отнасялъ Катулъ и съ другитѣ преводи повече като поетъ, който предава свои настроения, отколкото като преводачъ. Като поетъ-преводачъ той е успѣлъ да запази нѣжностьта и чистотата на единъ голѣмъ епиталамионъ (сватбена пѣсень) отъ Сафо. Два хора — моми и момци запѣватъ. Едни славятъ моминството, момцитѣ искатъ невѣста, а родителитѣ казватъ, какво трѣбва да стане.

Но Катулъ надминава всички римски лирици съ своитѣ „шеги“ или „играчки“ (nugae) — въ които и до сега дишатъ топло радоститѣ и мжкитѣ на поета за неговата Лесбия. Умувания и риторика нѣма въ тѣхъ, всичко иде отъ сърдце и ни трогва. Поетътъ ликува за неизброимия брой на цѣлувкитѣ, животътъ трѣбва да се изживѣе, защото „деньтъ става нощь, но скоро нощьта се обръща на день, но угасне ли веднъжъ нашиятъ кратъкъ день, заспиваме въ една нощь безъ край“. За нѣжната поезия на Катула характерно е стихотворението за врабчето. Врабчето е сладость на неговата мила, тя си играе съ него, държи го на скути, дразни го съ пръсти, то я кълве съ клюнчето си — и съ тия залиси тя забравя тжгата си. Да би могълъ и той тъй да си поиграе съ нея, за да „облекчи мжкитѣ на тжжната си душа“.

Но въ епиграмитѣ си Катулъ съвсемъ не се шегува, тѣ сж напоени съ люта отрова, особено ония противъ Цезара и неговитѣ любимци. Изразитѣ сж тъй силни, тъй дръзки, щото не могатъ и да се предадатъ.

Омраза и любовь горятъ въ поезията на Катула.

„Мразя и любя. Ще питашъ, защо? Не зная, но сѣщамъ, че е тъй и се терзая“.

(Odi et amo. Quare id faciam fortasse requiris.
Nescio, sed fieri sentio et excrucior).

Най-голѣмото достоинство на Катуловата поезия е нѣжната грация и мелодичность, които го поставятъ наравно и съ добритѣ гръцки лирици. Неговата сбирка е една латинска „Книга на пѣснитѣ“. Силно въображение, раздразнителность, духовитость, каприциии, тънъкъ усѣтъ за художественость и единъ богатъ и свободенъ езикъ правятъ отъ Катула единъ даровитъ, макаръ и не великъ поетъ.

Катулъ е влиялъ много на своитѣ съвременници и на своитѣ наследници Вергилий, Овидий, Проперций и други.

2. Драматическитѣ сценки или мимове. Презъ епохата на Лукреция и Катула, които обогатявали римската литература съ нови форми и поетически образи, драмитѣ, трагедиитѣ, комедиитѣ, не бѣха на особена почить. Публиката се възхищаваше отъ мимоветѣ на Матиусъ, на Лабериусъ и на Сирусъ. Мимоветѣ не сж били нищо друго, освенъ продължение на фарсоветѣ, наречени „Ателана“. Сжщата безнравственость въ съдържанието, сжщата разюзданость въ езика, тѣлодвиженията, танцоветѣ и въ пѣснитѣ. Тукъ-таме само по нѣкоя свѣтла духовита мисъль.

Отъ тѣзи мисли е била съставена цѣла сбирка подъ името на Сирусъ, но до насъ сж достигнали само откжслеци, които се отличаватъ често съ своята изразителность и острота, а често и съ дълбочина. Тѣ ще да сж превеждани отъ гръцки. „Жената или обича, или мрази, трето нѣма“ (Aut amat aut odit mulier, nihil est tertium).

II. Проза

ЦЕЗАРЪ, ЦИЦЕРОНЪ И САЛУСТИЙ

Цезаръ

1. Животъ. Биографията на Цезара и неговата дейность основно се изучаватъ въ политическата история на Римъ. Следъ Александра Велики Цезаръ е една отъ най-грандиознитѣ фигури на античния свѣтъ — и като държавникъ, и като дипломатъ и като пълководецъ. Но и като писатель той заема видно мѣсто въ историята на всеобщата литература.

Цезаръ е роденъ 100 години преди Христа. Следъ кратка военна служба въ Азия, отива на островъ Родосъ, за да учи риторика, а следъ това заема разни служби въ Римъ. Въ 67. година станалъ квесторъ, въ 65.—едилъ, въ 63. — Pontifex Maximus, въ 62. — преторъ, а въ 59., следъ военни успѣхи въ отвждна Испания, следъ участието му въ първия триумвиратъ, бива избранъ за консулъ. Следъ една година отива като проконсулъ въ Галия, покорява я следъ упорити осемгодишни войни, организира я като държава и създава една войска образцова за онѣзи времена. Въ 49. година, увлѣченъ въ междуособната война, създадена отъ него и поради него, прегазва съ войскитѣ си Рубиконъ, изгонва неприятелитѣ си отъ Италия, при Фарсала побеждава Помпея и на разни мѣста всички свои противници, и въ 44. година се връща въ Римъ и налага да го „избератъ“ диктаторъ до животъ съ титлата imperator (главенъ пълководецъ, главнокомандующъ, повелитель). Прави коренни измѣнения въ основнитѣ закони, въ военнитѣ работи, въ финанситѣ, въ законодателството. Тъкмо когато кроилъ походъ противъ партитѣ, презъ мартъ 44. година, пада убитъ отъ републиканцитѣ, които не сж знаели сетне какво да правятъ съ тая огромна държава. Следъ 13 годишни грозни борби и страхотии въ държавата, неговиятъ внукъ Октавианъ наследи създадената вече отъ Цезара монархия.

2. Цезаръ като писатель. На младини Цезаръ е писалъ стихове, оди на Хераклa, трагедия „Едипъ“ и разни духовитости. Описалъ е въ стихове и своето пжтешествие

до Испания. Написалъ е сжщо едно важно граматическо и стилистическо съчинение „Analogia“, посветено на Цицерона. Цезаръ се е отличилъ и съ своя голѣмъ ораторски талантъ. Но отъ съчиненията на Цезара сж запазени само две: „Commentarii de bello Gallico“ и „Bellum Civile“.

3. Оценка. Въ едното съчинение се описва галската война въ 7 книги, а въ другото междуособната война — въ три книги.

„Бележкитѣ по междуособната война“ сж една самозащита на Цезара за междуособната война. Той иска да докаже, че е направилъ всичко, каквото зависи отъ него, за да я избѣгне. Цельта на „Галската война“ не е ясна, но все не ще да е безъ опредѣлено намѣрение, навѣрно, още преди да избухне междуособицата, да се препоржча предъ народа съ своитѣ действително голѣми заслуги за отечеството. И Цезаръ не е историкъ, а публицистъ. И не пише за военни или за политици, а за по-образованата публика. Цезаръ разказва за своитѣ дѣла въ трето лице, като кога трети го е наблюдавалъ и го описва обективно. Езикътъ и стилътъ сж чисти, ясни, сбити и прости. Чете се съ увлѣчение, макаръ и да нѣма никакви украси и духовитости, нито анекдоти, нито картини, нито дълги описания. Даже и речитѣ на разни лица сж предадени въ косвена речь. Цезаръ не рисува портрети, нито душевни състояния на разни герои.

Цезаровиятъ стилъ навѣрно е по подражание на Ксенофонтовия Анабазисъ, отъ който стои по-долу по отровеность. Стилътъ на Цезара, както и на Ксенофонта, и до сега е образецъ за ясность, точность, сбитость и предметность.

Цицеронъ

1. Животъ. Marcus Tullius Cicero е роденъ въ 106. год. въ Арпинумъ. Отначало се е училъ въ Римъ, като се е готвилъ предимно за ораторъ. Въ правоведението е билъ въведенъ отъ двамата Сцеволовци, единиятъ отъ които е билъ авгуръ, а другиятъ Pontifex Maximus. По-сетне той отишелъ въ Гърция, именно въ Атина и на островъ Родосъ, за да се усъвършенствува въ красноречието и да изучва философията, особено Плато-

новата. Още младъ той се прочулъ като добъръ адвокатъ, но после съ своитѣ политически речи той добилъ известно влияние и заемалъ разни високи длъжности. Въ 75. година става квесторъ на Сицилия; въ 69. — едилъ, въ 66. — градски преторъ (praetor urbanus), пакъ въ 66. — консулъ. Презъ неговото консулствуване е станало прочутото съзаклятие на Катилина противъ републиката, което той разкри и съкруши. На много мѣста въ своитѣ съчинения Цицеронъ самъ говори обилно за своитѣ заслуги и ги превъзнася. Не по негово открито настояване, но по негово желание съзаклятницитѣ на Катилина били обречени отъ сената на смъртъ и екзекутирани. Понеже това било противозаконно, именно несжденъ гражданинъ да се обрича на смъртъ, неговитѣ врагове се опълчили противъ него и го принудили да избѣга отъ Римъ, което бѣгство сетне било узаконено като изгнание. Скоро той билъ помилванъ и се върналъ въ Римъ, както разказва самъ, посрещнатъ съ голѣми почести. После става и проконсулъ въ Киликия. Следъ като се върналъ отъ тамъ, той намѣрилъ Римъ раздѣленъ на две голѣми партии въ ожесточена борба. Отъ една страна Цезаръ, отъ друга Помпей. Едва се решилъ и той да се обяви привържениктъ на Помпея. Цезаръ побеждава Помпея. Цицеронъ, какъвто е билъ нерешителенъ, оттегля се въ Бриндизи. И дълго после съвсемъ се отказва отъ участие въ политическитѣ борби, като се предава на писателство, предимно на работи изъ областьта на риториката и философията. Едва следъ смъртьта на Цезара (мартъ 44. год.). Цицеронъ пакъ влиза въ политическата борба, главно съ Антония, наследникъ на Цезара, но година следъ това бива убитъ.

2. Съчиненията на Цицерона. Отъ Цицерона сж останали многобройни съчинения, които могатъ да се раздѣлятъ на шесть групи: 1. Речи; 2. Теория на краснорѣчието; 3. Писма; 4. Философски съчинения; 5. Исторически и географически опити и 6. Стихотворения. Отъ петата и шестата група много малко е запазено до наше време, и то само откжслечно.

3. Речи. Речитѣ на Цицерона могатъ да се раздѣлятъ на два вида: адвокатски и политически.

Най-старата речь отъ запазенитѣ е адвокатска „За Квинция“. (Pro Quinctio). Речьта му „За Росция Америна“ е по углавно дѣло, а речьта „За Росция Комедиянта“ е по граждански искъ, както и откжслечно запазената Pro M. Tullio. По-забележителни сж голѣмитѣ 7 речи противъ C. Verres, противъ когото той билъ адвокатъ на сицилийцитѣ. Verres, като пропреторъ на Сицилия, ограбилъ провинцията и натрупалъ голѣми богатства. За да обоснове обвинението си, Цицеронъ лично отишелъ въ Сицилия и събралъ такъвъ материалъ, щото още при първата му обвинителна речь обвиненията доброволно отишелъ въ изгнание. Следъ това Цицеронъ написалъ и другитѣ речи, които издалъ като да сж били държани предъ сжда. Тия Цицеронови речи сж много ценни за изучване управлението на римскитѣ провинции и за бита на гражданитѣ вънъ отъ Римъ. Други адвокатски речи на Цицерона сж Pro M. Fonteio, запазена откжслечно, и Pro A. Caecina.

Първата политическа речь на Цицерона е „За Главното пълководство на Помпея“ (Der imperio Cnei Pompei), държана въ 66. година. Цицеронъ защищава предложението да се даде главната команда въ войната противъ Митридата на Помпея, комуто да се признаватъ и други голѣми права, за договори, за миръ и за война. Сенатътъ не обърналъ внимание на опасенията отъ такава голѣма власть и приелъ предложението. Цицеронъ превъзнася Помпея и неговитѣ способности съ прекалени фрази, безъ обаче да прозира въ неговитѣ изложения каква-годе здрава мисъль, а е изпълнена съ преразказвания на това, което се говори изъ обществото. — Пакъ адвокатска речь е „Pro A. Cluentio Habito“, въ която се описватъ грозни злодеяния.

Най-раннитѣ консулски речи на Цицерона сж речитѣ върху аграрния законъ, въ които Цицеронъ съ леснина събаря необмислено поставеното предложение отъ срѣдата на Цезаровитѣ съмишленици за основаване колонии въ Италия. — И тукъ Цицеронъ съ явява собствено като защитникъ на Помпея. — Отъ другитѣ консулски речи предъ катилиновскитѣ ще споменемъ само„ Pro C. Rabirio“, която не е запазена съвсемъ цѣла.

4. Съзаклятието на Катилина даде поводъ на Цицерона да държи четири речи, които сж най-прочути отъ всички Цицеронови съчинения. Четиритѣ речи сж държани въ разни дни една следъ друга, и изглежда, че тѣ сж били държани като импровизации. Особено първата — най-прочутата — по всичко личи, че тя е едно внезапно избухване на възмутения ораторъ и консулъ, който вижда между сенаторитѣ спокойно да седи и да взима участие въ разискванията гробокопателътъ на отечеството Катилина. Съ първата си речь Цицеронъ иска да принуди Катилина да напусне града заедно съ своитѣ

привърженици, та по тоя начинъ за всички да бѫде очевидна неговата виновность. Катилина излиза, обаче, самъ и отива въ Етрурия при враждебнитѣ на републиката войски. На другия день Цицеронъ държи на народа втората си речь противъ Катилина, който не действувалъ вече изъ засада, а явно противъ отечеството. Сѫщо обвинява и заплашва и привърженицитѣ на Катилина, които били останали още въ града. За да ги уличи въ явно сподвижничество, Цицеронъ си послужва съ пратеницитѣ на алоброгитѣ, които излъгали катилинарцитѣ, че имъ съчувствуватъ и по тоя начинъ добили писмени доказателства. — Третата речъ е пакъ предъ народа; въ нея Цицеронъ съобщава решението на сената противъ съзаклятницитѣ. Четвъртата речь е държана въ сената. Едни отъ сенаторитѣ искатъ смъртно наказание, а други само изгнание и конфискуване на имотитѣ имъ. Между последнитѣ билъ и Цезаръ, който съ една силна речь разколебалъ всички сенатори, като доказалъ, че смъртьта въ тоя случай е противозаконно наказание. Цицеронъ — именно въ четвъртата си речъ — не се произнася рѣзко ни за едното, ни за другото предложение, вижда се, ораторътъ не иска да взема никаква отговорность върху себе си. Тогава става Катонъ и съ една силна речь налага решението за смъртно наказание, което се изпълнява отъ Цицерона като консулъ.

Тѣзи речи, ако и да сѫ избухвания на момента, тъй както ги имаме сега, ще да сѫ били издадени отъ Цицерона и, вѣроятно, много поправени и допълнени.

Една отъ най-хубавитѣ речи на Цицерона е Pro L. Murena, въ защита на избрания за консулъ Мурена противъ обвиненията на неговитѣ съперници, които искали да осуетятъ избора. — Въ Pro P. Cornelio Sulla Цицеронъ е защитникъ на лице, обвинено въ участие въ заговора на Катилина. — Въ Pro Archia Poeta Цицеронъ се застѫпва за гражданското право на гръцкия поетъ Архия, приятель и обожатель на оратора. Въ тая речь има една апология на поезията, но повече съ възклицания, отколкото съ дълбоки мисли. — Въ Pro L. Flacco Цицеронъ защищава една неправа кауза на Флака, който е обвиненъ въ голѣми злоупотрѣбления въ провинция Азия като неинъ управитель. — Въ Oratio cum senatui gratias egit Цицеронъ изказва своята благодарность на сената, който го повикалъ отъ изгнание, а въ Oratio cum populo gratias egit — благодарностьта си къмъ народа. И въ едната и въ другата Цицеронъ прекалено хвали себе си и остро напада противницитѣ си. Въ De domo sua ad pontifices Цицеронъ иска да му се възвърне мѣстото,

на което е била неговата кжща, срутена отъ враговетѣ му, когато билъ въ изгнание, и на нейно мѣсто издигнатъ храмъ на Libertas (Свободата), за да не може да се възвърне на собственика осветеното чрезъ храма мѣсто. Цицеронъ обаче сполучва да убеди понтифицитѣ, предъ които държи речьта си, че освещаването на неговото мѣсто е станало неправилно и добива право да си сгради нова кжща.

Тоя процесъ създалъ на Цицерона и други неприятности. На едно поле се чулъ подземенъ гръмъ. Гадателитѣ (Haruspices) се произнесли, че свето мѣсто било осквернено. Веднага се подема това отъ неприятелитѣ на Цицерона за неговото мѣсто. Въ речьта си „Върху отговора на гадателитѣ“ (De haruspicum responso) Цицеронъ отблъсва подозренията.

На другитѣ речи отъ Цицерона ще споменемъ само заглавията. Тѣ сж: Pro P. Sestio, in Vatinium testem interrogatio, Pro M. Caelio, De provinciis consularibus, Pro L. Cornelio Bolbo, in Pisonem, Pro Cn. Plancio, Pro M. Amelio Scauro, Pro C. Rabirio Postumo; една отлична речь и по форма и по съдържание е Pro Milone, въ която Цицеронъ защищава убиеца на своя противникъ и доказва, чи убиецътъ е действувалъ, за да си защити живота. — Сетне Pro M. Marcello, Pro Q. Ligario; въ Pro rege Deiotaro Цицеронъ се явява като защитникъ на арменския царь Дейотарь, обвиненъ въ заговоръ противъ живота на Цезара. — Има цѣли 14 филипики отъ Цицерона противъ М. Антоний, който следъ смъртьта на Цезара заграбилъ всичката власть въ Римъ. Речитѣ ще да сж държани между 44. и 43. година. Отъ другитѣ речи на Цицерона има запазени само откжслеци.

5. Риторическитѣ съчинения на Цицерона. Още на млади години Цицеронъ съчинилъ едно ржководство по риториката, озаглавено „Риторика“, което оставилъ недовършено. Първиятъ въпросъ е, дали е полезна или вредна за човѣчеството риториката. Съчинението има само две книги. Материалъ, както за другитѣ си съчинения отъ тоя родъ, така и за това, той е черпилъ отъ други автори, като признава самъ, че събиралъ отъ всички страни най-доброто.

De oratore (за оратора) е въ 3 книги. 1. книга съдържа сжщностьта на оратора и неговото образование; 2. — намираме материала, нареждане и изложение; 3. — форма на изпълнение (държание) на речьта. Книгитѣ, освенъ въ предговоритѣ си, сж въ видъ на диалози, но, разбира се, далечъ не тъй живи, както сж Платоновитѣ.

Brutus de claris oratoribus (Брутъ на великитѣ оратори) е пакъ въ форма на диалогъ между Цицерона, Брута и Атика, но главната дума има Цицеронъ. Съчинението е една защита на Цицероновското красноречие. Цицеронъ дава тукъ една хубава сбита история на великитѣ римски оратори. Има хубави характеристики. Излага какъ се е развивалъ самъ той като ораторъ. Това съчинение е важенъ източникъ за историята на римската литература. А въ Orator ad M. Brutum Цицеронъ изобразява идеалния ора-

торъ. — Разнитѣ стилове и образци за стилове Цицеронъ разглежда въ малкото съчинение De optimo genere oratorum (За най-добрия видъ красноречие). Въ другъ единъ малъкъ диалогъ Цицеронъ дава единъ малъкъ катехизисъ на оратора. Разговорътъ въ това съчинение „За ораторското разпредѣление“ (De partitione oratoria) се води между Цицерона и сина му. Въ Ad C. Trebatium Topica Цицеронъ излага науката и изкуството, какъ и кжде да се дирятъ и намиратъ доказателствата за речьта.

Въ риторическитѣ съчинения на Цицерона нѣма да намѣримъ дълбоки мисли и нови теории. Тѣ трѣбва да се зематъ като едно популярно изложение на общеприетитѣ мнения и правила. И като такива тѣ сж прѣвъзходни.

6. Писмата на Цицерона. Отъ Цицерона сж останали извънредно много писма. които сж били издавани още презъ време на неговата дейность. Тѣзи писма се раздѣлятъ главно на две категории: първо — писма до разни познати, издадени наедно и наричани Ad familiares (до приятели и познати); и второ — писма до брата му (Ad fratrem), до Атика (Ad Atticum) и до Брута (Ad Brutum).

Тѣзи писма сж едни отъ най-ценнитѣ източници за изучване живота и особено интимния животъ на хората отъ онова време, а главно на Цицерона и на виднитѣ му приятели. Въ тѣхъ е отразенъ душевниятъ животъ на Цицерона съ неговитѣ слабости, колебания, дребнавости и суетности. И отъ тѣзи писма предъ насъ Цицеронъ не се явява като характеръ и като личность за примѣръ. Но надали и други велики хора биха се препоржчали като велики, ако биха имъ се издали всички тѣхни коресподенции до най-интимнитѣ имъ приятели, познати и роднини.

За литературата писмата на Цицерона сж извънредо важни, защото тѣ сж служили за образци на писмовенъ стилъ презъ много вѣка. Петрака, комуто дължимъ откриването на голѣма часть отъ тия писма (1340. год. въ Верона), е билъ плененъ отъ тѣхъ, а следъ него и много други.

7. Философски съчинения. De republica, диалогъ въ шесть книги за най-доброто държавно управление. — De legibus (За законитѣ) — сжщо диалогъ за естественото право, за свещеното право, за гражданската уредба, 3 книги. — Paradoxa Stoicorum ad M. Brutum — преразказване на мислитѣ на стоицитѣ. — Academica, диалогъ въ две книги въ защита на скептицизъма. — De finibus bonorum et malorum (Добро

и Зло), диалогъ въ 5 книги.—Tusculanarum disputationum libri V (Тускуланскиразговори), петь книги: 1. — Смъртьта да се презира. — 2. — Страданията трѣбва да се търпятъ. — 3. — Тжгитѣ и мжкитѣ трѣбва да се смекчаватъ. — 4. — За другитѣ душевни вълнения. — 5. — Сама добродетелта стига, за да бжде животътъ напълно щастливъ. — Това съчинение на Цицерона (сборъ отъ разни мнения и пълно съ поетически цитати) е нѣщо като ржководство по житейска мждрость за широкитѣ интелигентни маси. — De deorum natura libri III (Три книги за природата на боговетѣ), диалогъ по религия. — Cato maior de senectute (Катонъ старши за старостьта) е една фейлетонна хубава защита на старостьта. — De divinatione (За пророчествата)—за изкуственото и естествено пророкуване, разбира се, по гръцки автори. — De fato (За сждбата), запазено откжслечно. — Timaeus — откжслеци отъ превода на Платоновия диалогъ Тимей. — Laelius de Amicitia, диалогъ за стойностьта, сжщината и проявата на приятелството. Повърхностна, но хубава фейлетонна работа. — De officiis (За длъжноститѣ), 3 книги върху обща и частна нравственость.

8. История, география, поезия. Отъ загубенитѣ философски трудове ще споменемъ Consolatio (утеха следъ смъртьта на дъщерята му Тулия); De Gloria, две книги за славата; De virtutibus (за добродетелитѣ). — Отъ преводитѣ на Цицерона сж изгубени „Протагорасъ“ отъ Платона и „Икономикосъ“ отъ Ксенофонта. — Загубени сж още и тъй наречените исторически или географически съчинения, отъ които само нѣкои сж запазени въ по-голѣми откжслеци. Цицеронъ написалъ една история на своето консулствуване на гръцки езикъ, освенъ това и нѣкаква тайна история.

Отъ стиховетѣ на Цицерона сжщо тъй е запазено много малко. На младини той е писалъ стихове, но не се е никакъ отличилъ, нито еималъ дарба за поетъ. Въ по-късна възрасть е писалъ политически стихове, но най-много е превеждалъ поетитически произведения отъ гръцки на латински.

9. Обща преценка. Славата на Цицерона се гради главно върху неговитѣ речи, защото като философъ и теоретикъ по риториката той предава само мненията на гръцкитѣ философи и ритори.

Речитѣ на Цицерона нѣматъ оная необорима острота въ доказателствата, която отличава речитѣ на Демостена, нито неговата мжжественость и сила на страстьта, ни твърдостьта въ възгледитѣ на гръцкия ораторъ. Цицеронъ не е билъ такъвъ упоритъ борецъ съ установени убеждения. Това последното обстоятелство именно е дало поводъ на мнозина критици да отричатъ Цицерона, особено въ ново време. Но, каквото и да се пише за Цицерона, никой не може отрече голѣмитѣ му способности като стилистъ. По обилие и красота на дикцията, по бо-

гатство на знания, по постройка на голѣми и хубави периоди Цицеронъ рѣдко е надминатъ отъ други оратори. Ето защо адвокатскитѣ и политическитѣ речи на Цицерона цѣли две хилядилѣтия сж служили и служатъ като образци на най-великитѣ европейски оратори.

Освенъ това, Цицеронъ е най-чистиятъ и най-богатиятъ представитель на римската проза, която дължи много на неговата писателска дейность. Езикътъ на Цицерона е цвѣтътъ на латинския езикъ. Следъ него римлянинътъ можеше вече свободно да говори и да пише по всички отрасли на живота и на науката, безъ да прибѣгва до гръцкия речникъ.

Другитѣ прозаици отъ тая епоха и Салустий

1. Другитѣ писатели. Като писатель заема голѣмо мѣсто Marcus Terentius Varro, десеть години по-старъ отъ Цицерона. По плодовитость и разнообразие Варонъ надминава даже Цицерона. Като негови се наброяватъ 74 съчинения съ около 720 книги — сатири, трагедии, епиграми, речи, философски трактати, особено работи върху старинитѣ, историята и историята на литературата. Той е билъ най-ученіятъ римлянинъ на времето си, жива библиотека. Но отъ всички негови произведения до насъ сж запазени само тритѣ книги по земедѣлието (De re rustica) и нѣколко книги отъ съчиненията му по латински езикъ (De lingua latina). Варонъ не е такъвъ стилистъ като Цицерона. Неговиятъ стилъ е стариненъ, коравъ, неизгладенъ духовитоститѣ му сж приятни.

Откжслецитѣ отъ неговитѣ тъй наречени Менипейски сатири (около 600 откжслека) — ту въ стихове, ту въ проза, написани на младини, не сж лишени отъ фантазия, ни отъ хуморъ.

Отъ другитѣ писатели ще трѣбва да споменемъ училищния авторъ Cornelius Nepos (Корнелий Непотъ — оть 95. — 28. год. преди Христа), роденъ въ северна Италия, приятель на Цицерона, особено на Катула, който му посвещава пѣснитѣ си. Непотъ не се е занималъ съ нищо друго освенъ съ писателство. Най-голѣмото му съчинение „De viris illustribus“ (За великитѣ мжже) е запазено, обаче не цѣло, а само оная часть, която разказва за великитѣ хора на другитѣ народи. Въ нея сж биогра-

фиитѣ на единъ персийски, на трима картагенски и на 19 гръцки пълководци. Като писатель, като историкъ и като биографъ Непотъ не може да се цени много високо, защото е много повръхностенъ и пише само за лека забава. Но стилътъ му е простъ, ясенъ и понятенъ. Изразитѣ му сж леки, плавни и доста чисти. Чете се като уводъ въ латинскитѣ автори въ гимназиитѣ, защото найлеко се разбира.

2. Салустий. C. Salustius Crispus (86. — 34.) е първиятъ римски писатель, който може да се сравнява съ голѣмитѣ гръцки историци. Салустий е заемалъ много голѣми длъжности, не ще да се е отличавалъ съ чистота на живота си, за което билъ изгоненъ отъ сената, но пакъ билъ въздигнатъ отъ Цезара. Като проконсулъ въ Нумидия ограбилъ населението и натрупалъ голѣми богатства. Следъ това той се завръща въ Римъ, купува дворци и градини и се установява на частенъ животъ. Въ това време той написва своитѣ съчинения. Главното му съчинение „История на Римъ“ е изгубено. Запазени сж отъ него две монографии: едната се казва Bellum Catilinae (Войната на Катилина), а другата De bello Iugurtino (За Югуртинската война). И дветѣ сж написани отъ него или по лични наблюдения, или по чужди разкази. Напоследъкъ ученитѣ отричатъ историческото значение на неговитѣ книги. И съ право. Съчиненията на Салустия се четатъ като романи. Авторътъ се е стремилъ да даде жива и страстна характеристика на времето си чрезъ описанието на тия две войни. И въ това той е сполучилъ като никой неговъ съвременникъ. Въ съчиненията на Салустия навсѣкжде личи силното влияние на Тукидида. Речитѣ, които се произнасятъ отъ действуващитѣ лица на книгитѣ му, сж много силни, често по-хубави отъ Цицероновитѣ, особено по мисли и проницателность. Езикътъ на Салустия е стариненъ, стилътъ му сбитъ, често тъменъ, изразътъ му винаги силенъ и остъръ. Не рѣдко Салустий се впуска въ дълбоки размишления върху човѣшката природа, върху сждбата и пр. Въ „Bellum Catilinae“ смъртьта на Катилина е представена като въ нѣкоя възвишена трагедия.

ЧАСТЬ III

ВРЕМЕТО НА АВГУСТА

I. Поезия

Обща характеристика на епохата

1. Борбитѣ и литературата. Войнитѣ на Римъ съ разни племена и държави въ най-далечнитѣ краища на тогавашния свѣтъ, борбитѣ между самитѣ граждани не оставяха литературата да цъвти. Най-виднитѣ представители на прозата — Цезаръ и Цицеронъ — паднаха жертва на тѣзи междуособици. Самото тѣхно изкуство бѣ именно заради тѣзи борби. Следъ войната между Цезара и Помпея, победительтъ Цезаръ не можа да въдвори миръ за дълго. Държавата още кипѣше отъ заговори. Цезаръ биде убитъ. Следъ него пакъ междуособици. Демократитѣ се сражаваха за Цезара, който унищожи народовластието, републиканцитѣ отидоха въ лагера на Брута, който уби шефа на народовластницитѣ; патриции и плебеи жестоко се парализираха едни други въ случайни надмощия. Въ самата военна организация, най-яката часть на Римъ, и тамъ не бѣ всичко въ сговоръ. Честолюбиви пълководци се домогваха да станатъ военни царе.

И така въ войни, въ съсловни борби, въ партизански крамоли — агонията на републиката бѣ увлѣкла всички национални сили. Малкото, което стоеше на страна, то нѣмаше почти никакво значение, именно защото не зимаше участие въ живота на народа.

Трѣбваше най-сетне да се създаде една сила, която да се наложи на всички. И то не въ името на нѣкакви партийни начала, не въ името на републиката или монархията или на народовластието, а просто за да въдвори миръ.

Тая сила бѣ младиятъ Октавианъ. Той победи. Но не обърна републиката въ монархия, за да си създаде

републиканци, не отне правата на сената, не изпѫди народнитѣ трибуни, за да го убиватъ Брутовци, не се отказа отъ колега-консулъ, той самъ стана само консулъ и нищо повече, той не искаше по форма да бѫде нищо друго освенъ пръвъ сенаторъ. Формата на всички учреждения той остави непокѫтната, той взе за себе си само тѣхното съдържание, като имъ даде въ замѣна на това още по-силенъ външенъ блѣсъкъ. На дѣло бѣ той императоръ, самодържецъ, но по име си бѣ само единъ виденъ гражданинъ. Никого не преследва, защото собствено неприятели той нѣмаше, или по-право не признаваше нѣкакви неприятели, които били победени отъ него, а приятели, на които той даде всичко, каквото искаха. Съ това се обяснява, гдето разпалениятъ Хораций, макаръ и участвувалъ въ борбитѣ противъ Октавиана, става най-интимниятъ и най-облагодетелствуваниятъ неговъ приятель. За да могатъ всички да се чувствуватъ свободни отъ страхъ, Октавианъ измѣни само едно нѣщо: той прие името Августъ, което отъ начало бѣ само като една отъ най-обикновенитѣ учтивости къмъ него отъ страна на приятелитѣ му въ сената, както и отъ страна на бившитѣ му неприятели. Пъкъ и Августъ значеше отначало само „Високоуважаваниятъ“, „Възвишениятъ“, по нѣкой пѫть и „Светейши“, а само отсетне — следъ смъртьта на Октавиана — свѣтътъ разбра, че Августъ значи самовластенъ императоръ.

По тоя начинъ Августъ обезпечи за страната и за държавата единъ вѫтрешенъ миръ за около половинъ вѣкъ.

И тогава Августъ или Римъ владѣеше свѣта отъ Британия до дъното на Мала Азия; Испания, Галия (сегашна Франция), Белгия, Германия и Египетъ и цѣлото северно крайбрѣжие на Африка бѣха провинции на Римъ, завладѣни съ борба, която трая вѣкове.

Тоя миръ способствува да се развиватъ изкуствата и наукитѣ, даже и да се затвърди това, което бѣ създадено до тогава.

Гръцката митология отдавна вече бѣ станала римска. Зевсъ стана Юпитеръ, Юнона бѣ гръцката Хера, богинята на мѫдростьта Атина — Минерва, военния богъ Аресъ латинцитѣ нарекоха Марсъ, гръцката пѣннородена богиня на очарованието, на любовьта се възпѣваше отъ

поетитѣ по римското ѝ име Венера (Venus, Veneris). И още въ началото на третото столѣтие отъ гръцкитѣ предания за Троя и за троянцитѣ бѣ се създало вече и римско предание за „римския“ праотецъ Еней.

Така гръцкитѣ богове се смѣсиха съ римскитѣ, гръцкитѣ предания за юнаци и царе се свързаха съ римскитѣ. Поезията не правѣше вече разлика. И религията ѝ бѣ религия на гърцитѣ. Това още по̀ я улесни въ нейния развой.

Покрай междуособицитѣ и покрай нѣкои философски течения, както вѣрата, така и поезията бѣ оставена въ пренебрежение. Августъ подкрепи религията, за да подигне духа и нравственостьта на народа. Старитѣ храмове, жрецитѣ, праздницитѣ, семейнитѣ обреди добиха отново прежното си значение. Той обикна литературата, за да даде просторъ на талантливитѣ духове да поддържатъ старитѣ народни традиции чрезъ творенията си, да действуватъ чрезъ своитѣ дѣла отъ по-другъ свѣтъ примирително върху духоветѣ, за да не се увличатъ само въ заговори и партийни борби, да възпѣватъ славата на Римъ, да обогатяватъ въображението на народа чрезъ създаденитѣ отъ тѣхъ или само чрезъ представенитѣ образи и чрезъ възвишенитѣ идеи. Августъ привлѣче множина писатели и поети, даде имъ срѣдства, покровителството си, приятелството си и — най-главното — даде имъ свобода.

Неговъ сратникъ въ това отношение бѣ отпосле станалиятъ пословиченъ Цилниусъ Меценатъ (Cilnius Maecenas), връстникъ на Вергилия, високообразованъ, благороденъ, богатъ и духовитъ мжжъ. Меценатъ е билъ още отъ по-рано голѣмъ помощникъ на Августа. Но сега той му стана най-важниятъ човѣкъ въ империята, даже два пжти го е замѣстялъ. Свободното отъ политиката време е прекарвалъ въ кржга на поети и художници, между които доста е да споменемъ Вергилия, Хорация, Проперция.

Отъ другитѣ просвѣтени покровители и крепители на поезията въ онова време не трѣбва да се забравятъ имената на Полио, основателтъ на първата обществена библиотека въ Римъ и на първия музей, и на пълководеца Месала Корвинусъ, около когото се събирали видни поети като Тибула и други.

Тия поощрения отъ най-високо и най-властно мѣсто въ империята, на която принадлежеше почти цѣлиятъ свѣтъ тогава, дадоха голѣми и здрави плодове. И сега подражателството бѣ главната работа. Но вече съ отпечатъка на римското величие и сила. Езикътъ все още бѣ много по-беденъ отъ гръцкия, но можеше всичко да сграбчи и да го подчини на своята стоманена воля. Поезията въ Римъ стана достояние на народа, стана национална.

Отъ обилието на тая литературна епоха ние ще изберемъ само ония дейци и творци, които представляватъ закржглени цѣлости, а другитѣ или само ще споменемъ като тѣхни придружници, или ще ги посочимъ само като имена. Отначалото поетитѣ сж само поети, а по-сетне и поети и писатели по разнитѣ отрасли на живота.

Вергилий

1. Животъ. P. Vergilius Maro е роденъ въ началото на месецъ октомврий въ 70. година преди Христа въ Андесъ при Мантуа. Родителитѣ му били бедни, но съ трудъ дотолкова замогнали, щото имали възможность да дадатъ на сина си добро образование и отлично възпитание въ Кремона, въ Миланъ и въ Римъ. Още отъ ранна възрасть Вергилий се предава на поезията, като гледа по-напредъ да усъвършенствува своя езикъ, стилъ и стихъ по образеца на Омира и Теокрита. Нѣколко време живѣе спокойно въ своитѣ имения, гдето съзерцава природата, далечъ отъ шума на политиката, къмъ която не еималъ никакво влѣчение, пъкъ и здравето не му е позволявало каква и да е обществена дейность. Следъ битката при Филипи, на Октавиановитѣ ветерани било решено да се раздаде земя. И имението на Вергилия било обречено на едного. Азиниусъ Полио, който тогава билъ комендантъ на тая часть, кждето се намирала земята на Вергилия, спасилъ поета отъ разорение. Но дошелъ другъ комендантъ — и тоя пжть Вергилий билъ изгоненъ отъ имението си, едва спасилъ само живота си. Скоро обаче той билъ препоржчанъ на Мецената, който му възвърналъ имуществата и го взелъ подъ своя закрила. Чрезъ Мецената и чрезъ Азиниусъ Полио Вергилий влиза въ

кржжока на Августовитѣ приятели. Отъ тукъ натамъ Вергилий живѣе охолно въ Римъ, понѣкога и въ Неаполъ. Но боледувалъ често отъ стомахъ и гръдна слабость. Въ обноскитѣ си Вергилий билъ извънредно любезенъ, откровенъ, пословична била чистотата на неговитѣ нрави, зарадъ което го наричали „Девицата“. Отъ приятелитѣ му най-привързанъ къмъ него е билъ Хораций, който го нарича „половината на своята душа“. Около 30-та година на своя животъ Вергилий е писалъ „Буколикитѣ“ (Еклогитѣ) по подражание, или често и като преводъ на Теокритовитѣ идилии. Сетне се е заелъ съ своята голѣма поема въ четири части, наречена „Георгика“ (Земедѣлие), Едва четиридесетгодишенъ той се заема съ главното свое творение въ честь на Августа „Енеида“. Следъ десетгодишната работа, той привършилъ поемата си, но за да събере още нѣкои материали, отишелъ въ Елада. Въ Атина заварилъ Августа, съ когото се връща обратно въ Италия. Слабостьта му била тъй голѣма, щото въ началото на септември 19. год. преди Христа, едва пристигналъ въ Бриндизи, починалъ.

2. Буколика. Най-ранното произведение на Вергилия сж „Буколикитѣ“, които се състоятъ отъ десеть малки поеми изъ пастирския животъ, поради което сж и наречени отъ самая поетъ съ общо име „Bucolica“ (*βουκολικός* — овчарски, пастирски). А всѣка поемка отдѣлно се е наричала „еклога“ (*ἐκλογή* — отборъ). Еклогитѣ сж подражания, преработки, а често и преводи на Теокритовитѣ идилии. Съ изключение на четвъртата еклога, която е една ода на Полио и не пѣе „за гори и за храсти“, всички други сж картини, сценки, обикновено въ формата на диалози или монолози изъ живота на пастиритѣ. Главната имъ тема е любовьта. Имената сж гръцки, но действието става и около Мантуа. Разбира се, поезията на еклогитѣ, ако и да е по подражание на Теокрита, извънредно много е обогатена и съ личнитѣ наблюдения на поета, който има тънко чувство за природнитѣ хубости. Но повечето отъ стихотворенията иматъ едва прикритъ лиричен характеръ. Поетътъ влага въ тѣхъ своитѣ скърби и грижи, като гражданинъ, за нерадостното състояние на работитѣ въ тогавашна Италия поради голѣмитѣ вражди. Въ тетвъртата еклога, която съвсемъ се различава отъ другитѣ, той не иска да пѣе вече за храсти и за ов-

чари, а за по-сериозни нѣща. Надежда откриля духа му и той се впуска въ вдъхновени пророкувания за свѣтло бждеще на свѣта, когато ще царува миръ и съгласие между хората, когато ще настжпи златниятъ вѣкъ. Мнозина тълкуватъ това Вергилиево пророчество като предчувствие за християнския миръ.

И иначе еклогитѣ на Вергилия почти всички иматъ нѣщо алегорично, иматъ много намеци за събития въ политическия свѣтъ, дори доста явни подхвърляния противъ негови литературни противници, особено противъ посрѣдственитѣ поети Невиусъ и Бавиусъ.

Като се сравнятъ еклогитѣ на Вергилия съ тѣхнитѣ гръцки образцзи, намираме, че Теокритъ е по-естественъ.

3. Георгика или Земедѣлие (*γεωργικός* — земедѣлчески). Най-поетичното и най-самостоятелно съчинение на Вергилия е неговата голѣма дидактическа поема за земедѣлието, която е раздѣлена на четири части или книги по съдържание. Първата книга захваща съ най-простото, съ обработването на земята, което дава жетвитѣ; втората книга съдържа поуки за дървесата, които заематъ по-високи мѣста въ реда на сжществата. Въ третата книга поетътъ минава къмъ по-висши сжщества, домашнитѣ животни, които сж именно по-близки до насъ, защото иматъ чувство и инстинктъ; четвъртата разказва за пчелитѣ, които, споредъ мнението на древнитѣ, все имали нѣщо като разумъ.

Георгикитѣ си Вергилий е написалъ по покана на Мецената, който е искалъ да се създаде една полезна книга за народа, за да може да се предаде на своята полска работа. Преди Вергилия, както въ гръцката, така и въ римската литература е имало вече разни ржководства за земедѣлцитѣ. Като най-важни ще споменемъ поемата на Хезиода и съчиненията на Катона и на Варона Вергилий основно е изучилъ тия съчинения, пъкъ и самъ еималъ доста голѣма опитность и любовь къмъ работата. Тъй че, и по предметъ, неговата поема има значение за практическия животъ. И пакъ е съмнително дали въобще нѣкой селянинъ е можалъ да се възползува отъ съветитѣ на Вергилия.

И не като на практическо ржководство трѣбва да се гледа на „Георгика“. Това творение на Вергилия е най-чиста поезия, каквато може да се намѣри въобще въ

литературата. Авторътъ се възползува самъ отъ случая да даде чудно хубави картини отъ живота на природата и на селянина. Трогва се отъ сждбата на растенията, отъ насладитѣ и страданията на животнитѣ, дава изразъ на своето живо и дълбоко чувство за живота, който дава душа на всички сжщества въ природата, представена отъ поета като е д н о огромно живо тѣло. „Георгика“ съдържа чудно поетични разкази и епизоди изъ живота, мислитѣ и вѣрванията на селянина, хубави образци отъ самата земя, благороднитѣ пориви на единъ великъ, чистъ и възвишенъ духъ като Вергилиевия. Цѣлата поема е крайно увлѣкателна поради разнообразието и хубавитѣ новости, които срѣщаме на всѣка страница. Езикътъ е тъй нѣженъ, тъй поетиченъ, щото даже и когато ни се разказва за най-груби работи, ние се вълнуваме като кога четемъ нѣкоя пѣсень отъ най-добритѣ гръцки лирици. Действително не сж много произведенията въ всеобщата литература, които по простота, по естественость, по сбитость, по хармония и по нѣжностьта на поезията си могатъ да се сравнятъ съ „Георгика“.

4. Енеида — Aeneis. Римлянитѣ все още нѣмаха голѣмъ народенъ епосъ. Поемитѣ на Ениусъ и на Невиусъ бѣха груби, отживѣли, въ идейно и въ художествено отношение много слаби. Великитѣ дѣла на римския народъ и на римскитѣ пълководци не бѣха намѣрили своя Омиръ. Както народътъ, така и просвѣтенитѣ му господари, особено Августъ, горещо желаеха да видятъ своята епопея. Вергилий е предугадилъ това копнение и още въ третата книга на „Георгика“ обещава да го осжществи. Първата му работа е да намѣри материала и рамкитѣ. Отъ съвременната история направо да черпи — би било много рискувано. Партийнитѣ ежби ще вредятъ и на поезията и на живота на самото съчинение. Трѣбва да се дири материалъ другаде. Въ 20. пѣсень на Илиядата се казва, че „сега господарь на троянцитѣ ще бжде Еней, и синоветѣ на неговитѣ синове, родени въ бждни дни“. Отдавна вече е сжществувало вѣрването, че Римъ е продължение на Троя. А родътъ на Юлиевцитѣ, къмъ които принадлежалъ и Августъ, споредъ семейнитѣ предания, произхождалъ отъ Енеевия синъ Асканий, а по тоя начинъ и отъ самата Венера, чийто синъ билъ Еней, който затова билъ подъ нейна закрила.

Тѣзи предания Вергилий е използувалъ, за да може да даде националенъ епосъ на народа си и да задоволи честолюбието на своя високъ покровитель и просвѣтенъ народенъ вождъ Августъ.

Цѣли десеть години е работилъ поетътъ непрекжснато, отъ 29. до 19. година. Отначало нахвърлилъ произведението си въ 12 книги въ проза. Сетне го преработвалъ въ стихове. Преди да турне последна ржка, отишелъ въ Гърция, за да изучи още нѣкои работи по-основно. Но смъртьта му попрѣчила да стори това. Ето защо, както се разправя, Вергилий, който билъ много взискателенъ къмъ своитѣ дѣла, като предчуствувалъ, че ще умре, за да не остави произведение незавършено и неизработено въ всички части както трѣбва, поискалъ да изгори още неиздадената си поема. Негови приятели обаче недопуснали да стане това. Следъ смъртьта на поета, тѣ, подпомогнати отъ Августа, който и по-рано еималъ случай да прочете голѣми части отъ творението, издали Енеидата въ тоя видъ, въ който тя е запазена и до наши времена.

5. Съдържание. Дванайсетьтѣ пѣсни могатъ да се групиратъ въ четири тройки. Първата разказва за падането на Троя и заминаването на Енея за Картагенъ; втората съдържа приключенията му съ царица Дидона и заминаването му за Лациумъ; третата — първитѣ приключения въ Италия; четвъртата представя решителната борба за завладяването на Италия.

По характеръ първата половина на поемата напомня често на „Одисея“, втората на „Илияда“. А основниятъ планъ на цѣлата поема, нейната концепция е почти независима отъ Омира и е съ дълбока художествена и психологическа подгладка.

Седемь години Еней се скита изъ Срѣдиземно море, преследванъ отъ гнѣва на Юнона, която иска да го погуби въ бури. Нептунъ смирява морето. Деветь кораба се спасяватъ на северното крайбрѣжие на Африка. По молбата на Венера Юпитеръ обрича славна бжднина на троянцитѣ.

Еней отива въ града, въ храма намира изобразени бедствията на Троя. Дидона познава Енея, Венера ѝ вдъхва пламенна любовь къмъ него, за да му помага.

Като гостъ Еней разказва за падането на Троя, за смъртьта на Лаокоона, за дървения конь, за пожара, за бѣгството и за своята сждба.

Съ своитѣ кораби Еней първомъ билъ тласнатъ къмъ Тракия, сетне къмъ островъ Делосъ, къмъ Критъ, отгдето избѣгва поради

чумата къмъ Строфадскитѣ острови, гдето го измѫчватъ Харпиитѣ. Отъ тамъ минава край предпланинитѣ на Акциумъ, край Епиръ, предъ Скила и Харибда и край Етна къмъ западна Сицилия, гдето умира баща му Анхизъ.

За да осуети основаването на Римъ, Юниона използува любовьта между Енея и Дидона. Еней се оженва за Дидона. Но Юпитеръ се намѣсва, раздѣля съпрузитѣ, Еней отпѫтува за Картагенъ, а отчаяната Дидона се убива сама.

Буря принуждава Енея да излѣзе на Сицилийския брѣгъ, гдето извършва погребалния обредъ на баща си по образецъ на Патрокловото погребение въ Илиядата. Женитѣ, за да турятъ край на скитанията, изгарятъ една часть отъ корабитѣ. Женитѣ и старцитѣ оставатъ въ Сицилия. Анхизъ се мѣрва нàсъне на сина си и го съветва да отиде при Сибила, която ще го упѫти въ по-нататъшнитѣ му скитания.

Еней слиза въ Италия, отива при Кумейската Сибила, съ която слиза въ подземното царство, въ Ада, гдето узнава цѣлата бѫднина на Римъ.

Следъ като излиза отъ Ада, Еней доплува до Остия и праща пратеници до царь Латина, който му обещава дъщеря си Лавиния, която отъ царицата вече била обречена на рутулския царь Турнъ. Царицата Амата, по внушение отъ фурията Алекто, дошла по заповѣдь на Юнона отъ Ада, скрива дъщеря си Лавиния въ планинитѣ. Алекто при това насъсква троянцитѣ и латинцитѣ да воюватъ. Царь Латинъ самъ не може да се задържи. Около Турна се събиратъ царетѣ отъ всички части на Италия.

Войната е обявена. Еней иска да се съюзи съ Евандра, който владѣе Палатинското бърдо. Еней съ Евандра разглежда мѣстото, гдето нѣкога ще се въздига Римъ. Венера измолва Вулкана да изкове щитъ за сина ѝ, а самъ той, по съветитѣ на Евандра, отива да търси помощь въ Етрурия, гдето Венера му донася изкованото отъ Вулкана оржжие, което се описва по образеца на Ахиловия щитъ.

Подстрекаванъ отъ Юнона, Турнъ, въ отсѫтствието на Енея, напада троянцитѣ и иска да изгори корабитѣ имъ, които Венера превръща въ морски нимфи и ги спасява. Двамата млади приятели Нисъ и Евриалъ искатъ да отидатъ при Енея, за да го повикатъ, но падатъ убити. Асканий убива дръзкия Руманъ, а троянцитѣ излизатъ изъ своя станъ на бой. Но Турнъ ги отблъсва.

Въ съвета на боговетѣ Юнона се застѫпва за рутулитѣ, Венера за троянцитѣ, Юпитеръ остава неутраленъ. Рутулитѣ нападатъ, троянцитѣ се бранятъ, Еней се завръща съ голѣми подкрепления, 30 кораба, отъ Етрурия. Започва се голѣма битка. Юнона чрезъ хитростъ спасява Турна. Еней се бие упорито и убива Меценция и сина му Лаузусъ.

Славятъ се победи, извършватъ се тържествени погребения. Царь Латинъ въ съвета на рутулитѣ се произнася за миръ. Отъ равнината троянцитѣ настѫпватъ къмъ Лаврентъ, а Еней съ втората си войска — презъ планинитѣ. Затова и Турнъ трѣбва да раздѣли войската си. Конницата си изпраща срещу троянцитѣ, и самъ той се готви да изненада Енея въ планинитѣ. Хубавата и храбра Камила, на чело на конницата, пада убита, конницата се разбѣгва.

Турнъ ѝ се притича на помощь. Еней го преследва, на мръкване дветѣ воюващи войски сѫ една срещу друга предъ портитѣ на града.

Турнъ и Еней се съгласяватъ да излѣзатъ на двубой и така да решатъ сѫдбата си. Една стрела наранява Енея, но Венера го изцѣрява и той се връща въ боя. — Но колата на Турна отбѣгва. Тогава Еней напада града и подпалва укрепленията. Амата се обесва. Турнъ се завръща въ боя, но бива победенъ отъ Енея.

6. Енеидата и Вергилий. Вергилий почти навсѣкѫде се води по Омира. Еней разказва за своитѣ приключения на Дидона, както Одисей на Алкиноя. И Еней като Одисея слиза въ Ада, за да се упѫти. А борбитѣ и войнитѣ къмъ края на поемата сѫ разказани споредъ борбитѣ на омировитѣ герои. Както майката на Ахила богиня Тетисъ, така и майката на Енея богиня Венера — и дветѣ морски богини — отива при Вулкана, за да изкове оржжие на сина ѝ; както въ Илиядата на Ахила, и въ Енеидата подробно се описва щитътъ на Енея.

Но както „Щитътъ на Ахила“ далече надминава „Щита на Енея“ по живость, по поезия, по увлѣкателность, така по-голѣмата часть на „Енеидата“ стои много по-долу по сила на въображението, по изразность на образитѣ, по обрисовка на характеритѣ, по пъстрота и обилие на небесния и земния свѣтъ, по реализъмъ, по живость, по свежесть, по сила на драматическата страсть, и главно, по бързина и ударъ на действията. Героитѣ не ни се представятъ чрезъ действията, както въ Илиядата, често даже и не зависятъ отъ своята страсть и природа, а отъ разказа. Еней е играчка въ ржцетѣ на сѫдбата, той е само „благочестивиятъ“ Еней — Pius Aeneas — и въ това благочестие е окована неговата воля. Героитѣ въ Илиядата — и тѣ не сѫ безбожници, и тѣ сѫ съ дълбоки чувства къмъ боговетѣ, но тѣ действуватъ споредъ своя характеръ и създаватъ събитието, докато у Вергилия хррактерътъ на героя се развива споредъ нуждитѣ на това, което е угодно на поета да представи.

Освенъ това, езикътъ, който е тъй наивенъ въ поемитѣ на Омира, тъй простъ и непринуденъ дори и когато се държатъ голѣми речи съ чудна по художеството си постройка, у Вергилия винаги избива въ гръмка и изкуствена патетическа риторика, и по такъвъ начинъ губи силата си. Все пакъ, има нѣкои мѣста, които, ако не надминаватъ Омира, то поне го достигатъ. Втората

пѣсень, макаръ и да е сходна по постройка съ разказа на Одисея предъ Алкиноя, е работа свършена по живость на разказа и по образность; четвъртата пѣсень, и за нея може да се каже сѫщото. Тя е дала поводъ да се напишатъ по неинъ образецъ безброй романи и поеми, особено поради любовната интрига между Енея и Дидона. Но въ това отношение шестата пѣсень, въ която се разказва за слизането на Енея въ Ада, не само че надминава слизането на Одисея въ Ада — което впрочемъ е прибавка отъ нѣкой посрѣдственъ поетъ въ много късна епоха — но е послужило и за образецъ за едно отъ най-дълбокитѣ и гениални произведения въ европейската литература, за „Божествената Комедия“ на Данте, който е избралъ за водачъ и учитель Вергилия.

Вергилий цѣли двехилядилѣтия билъ просто на просто наравно съ Омира, а често и надъ Омира. Той билъ наричанъ „великиятъ поетъ“, „поетътъ“, „учителтъ“ на поетитѣ. А въ епохата, когато се възроди нашата цивилизация, въ епохата на ренесанса, Вергилий е билъ боготворенъ. Неговитѣ слова сѫ се тълкували като нѣкои божествени откровения, неговитѣ мисли сѫ били върха на всѣка човѣшка, пъкъ и на божествена мѫдрость. Всичко по-значително въ литературата, даже и въ философията е било съ идеалъ да се приближава до Вергилия, който се е смѣталъ за безпогрѣшенъ въ всичко. Енеидата е била библията на поетитѣ.

Въ последно време критиката е много строга къмъ Вергилия, стреми се даже съвсемъ да го развѣнчае като поетъ. За да се разбере, колко лековѣрно е това увлѣчение, достатъчно е да се прочете само една пѣсень отъ „Георгика“. Понеже Омиръ е великъ, нѣма защо Вергилий да е слабъ. Самъ Вергилий знае, че Омиръ е непостижимъ. Но обстоятелството, че ние винаги само съ Омира можемъ да го сравняваме като го критикуваме, доказва, че наистина отъ всички епици най-близко до непостижимия поетъ е Вергилий.

Хораций

1. Животъ. Quintus Horetius Flaccus е роденъ въ 65. година преди Христа въ Апулийския градъ Венузия. Баща му билъ свободноотпущенъ и вѣроятно по занятие

бирникъ, coactor, както самъ го нарича поетътъ. Въ всѣки случай, билъ е достатъчно състоятеленъ, за да даде здраво образование и подготовка за живота на сина си, у когото самъ подозиралъ известна дарба. Отначало го пращалъ въ мѣстното училище, но после го завелъ въ Римъ, гдето му хваналъ най-добритѣ учители. Освенъ това, бащата самъ се заелъ да възпитава сина си въ житейска мждрость, да бди надъ развоя на неговия характеръ и талантъ, като е използувалъ своята лична опитность. Ето защо поетътъ, за живота на когото знаемъ изключително по собственитѣ му признания въ стихотворенията, нарича баща си „най-добриятъ отъ всички бащи“ въ оная прочута 6. сатира на първата книга, гдето той отговаря на нападкитѣ относно неговия неблагороденъ произходъ. Следъ ученето въ Римъ, споредъ традициитѣ на онова време, Хораций отива да се усъвършенствува по философия въ Атина, университета на тогавашния свѣтъ. Тукъ Хораций се сдружава съ Маркусъ Юниусъ Брутусъ, който следъ убийството на Цезара въ 44. год. бѣ напусналъ Италия, за да управлява сетне като пропреторъ Македония. Изглежда, че Хораций ще да е стишелъ заедно съ Брута и въ Мала Азия. А когато Брутъ и Касий събиратъ републикански войски, за да се борятъ съ Октавиана и Антония, Хораций билъ назначенъ воененъ трибунъ и взелъ участие въ сражението при Филипи (42. год.), което унищожи надеждитѣ на републиканцитѣ. Самъ Хораций въ 7. ода на 2. книга разказва, какъ избѣгалъ отъ полесражението, подхвърлилъ щита си, за да бѣга по-леко, каквото разправя за себе си и гръцкиятъ поетъ Алкей, когото Хораций превеждалъ и подражавалъ. Скоро изстиватъ републиканскитѣ идеи на Хорация и, възползуванъ отъ великодушието на на победителитѣ, завръща се въ Италия, гдето се видѣлъ съ „отрѣзани крила, безъ кжща и имотъ, унизенъ“ (Еподи 2, 2, decisis humilem pennis inopemque paterni et Laris et fundi), защото имението му близо до Венузия било конфискувано и подарено на едного отъ ветеранитѣ. Останалъ така безъ срѣдства, съ трудъ спечелилъ толкова, колкото да може да си откупи едно писарско мѣсто въ държавното съкровище, за да се прехранва. Съ своитѣ стихове той е обърналъ вниманието на Вариуса и на Вергилия, които препоржчали и въвели свѣнливия и плахия писарь при

Мецената, който го приелъ въ кржга на своитѣ приятели, следъ като го оставилъ да почака цѣли деветь месеца, за да се увѣри въ него. Меценатъ умрѣлъ въ осма година преди Христа, а Хораций само нѣколко седмици следъ него, защото билъ съкрушенъ отъ скръбь.

Голѣмото влияние, което еималъ Хораций поради приятелството си съ Мецената и Августа, не го е използувалъ за никаква политическа кариера, ако и да му било предлагано важно мѣсто. Той предпочиталъ удобното спокойствие и поезията предъ всѣко друго жизнено поприще. Меценатъ му подарилъ едно малко имение на Сабинскитѣ хълмове малко на североизтокъ отъ Тибуръ. Това имение ценилъ и пазилъ поетътъ като зеницата на окото си. Той само току разказва за неговитѣ прелести. Тамъ прекарвалъ той най-хубавитѣ дни на живота си. А въ Римъ се отбивалъ много рѣдко и живѣлъ съвсемъ скромно, за да не се залисва съ сложнитѣ изисквания на обществото. Житейскиятъ му идеалъ е билъ, както разказва самъ въ 6. сатира на I книга, да лежи въ леглото до десеть часа, сетне да пише или да чете, да поиграе на топка, да се окжпи, да си позакуси както и когато иска, ако е въ Римъ, да се поразходи около Цирка или изъ Форума привечеръ и да послуша разнитѣ гадатели и разказвачи изъ народа. Тѣзи мждри удоволствия той не искалъ да размѣни даже съ мѣстото секретарь на Августа, който съвсемъ не му се разсърдилъ за това.

За да разберемъ творчеството на Хорация, трѣбва да знаемъ, че той особено се е вдълбочавалъ въ живота. Въ неговитѣ стихотворения постоянно се изтъкватъ именно етични въпроси. Той самъ се нарича „прасе отъ Епикуровото стадо“. „Не оставяй да избѣга деньтъ (carpe diem), веселъ приемай дароветѣ на всѣки часъ“ (dona praesentis carpe laetus horae) сж най-обични мждрости въ неговитѣ съчинения. Суровитѣ стоици съ тѣхното самолишение отъ сладоститѣ на живота той нарича луди. Разбира се, Хораций цени високо героизъма въ общественитѣ дѣла, но за живота подобава, споредъ него, умѣрено и мждро наслаждение безъ прекалености. Човѣкъ да не се надѣва на случайности и на богове, а само на себе си Въобще, умереность въ всичко — и въ наслади и въ стремежи, строгость и взискателность само въ това, което вършимъ, особено за поетитѣ.

Като характеръ Хораций трѣбва да е ималъ особено високи качества, за да каже Меценатъ на Августа преди смъртьта си: „Мисли за Хорация като за мене“. По фигура на 44. год. възрасть той описва себе си въ 20. сатира кн. I: „Кжсъ по ръстъ, посивѣла коса, изгорѣло лице отъ слънце, бързо избухвамъ, бързо утихвамъ“. Билъ е доста пъленъ, затова се нарича „Епикурово прасе“.

2. Съчинения. Съчиненията на Хорация могатъ да се раздѣлятъ на две главни части — и по форма и по съдържание.

I — Лирика: еподи, оди и „Пѣсень на вѣка“ (Carmen Saeculare).

II — Поучения и разкази въ стхове: сатири, послания и „Поетическо изскуство“ (Ars Poetica).

Еподитѣ и сатиритѣ сж отъ първия периодъ на Хорациевата поетическа дейность, одитѣ и посланията отъ втория. До 31. год. преди Христа Хораций живѣе съ своитѣ републикански мечти, следъ тая дата, обаче, неговитѣ творения нѣматъ никакъвъ политически цвѣтъ. Тукъ-таме въ одитѣ се явява като крепитель на монархизъма, който спасилъ отечеството отъ разорението на междуособицитѣ. Ние ще разгледаме най-напредъ еподитѣ, следъ това сатиритѣ, като най-сходни по духъ съ тѣхъ, следъ тѣхъ посланията, като сходни по форма съ сатиритѣ и най-сетне одитѣ, които го поставятъ между първитѣ лирици въ историята на литературата.

3. Еподи. Еподитѣ, 17 на брой, сж първитѣ лирически опити на поета. Хораций самъ не ги нарича „еподи“, а „ямби“. Името „еподи“ произлазя отъ кратъкъ стихъ, който се поставялъ като рефренъ следъ по-дългия стихъ, и на гръцки се нарича ἐπωδός.

Хорациевитѣ еподи сж написани по подражание на сатирическитѣ ямби, на изобретателя на ямба, гръцкия лирикъ отъ 7. столѣтие преди Христа Архилохъ. Тѣ въ нѣкои отношения си приличатъ по духъ на сатиритѣ, които сж писани презъ сжщия периодъ. Обаче яростьта на буйния Архилохъ бѣ чужда на спокойния епикуреецъ. Хорациевитѣ „нападателни ямби“, въ които поетътъ се занимава съ въображаеми простжпки на въображаеми лица, не сж особено интересни, липсва имъ личниятъ елементъ. Но има други еподи, въ които той се освобождава отъ Архилоха и се занимава съ свои теми, като се приближава до поезията на своитѣ оди.

4. Сатири. Хораций е издалъ две книги стихотворения въ хекзаметри. Първата, която съдържа десеть сатири, е излѣзла около 35. година преди Христа, а втората, която има само осемь — нѣщо петь години следъ първата. Макаръ и да сж имали и гърцитѣ сатирически произведения, сатирата като особенъ поетически родъ е изцѣло римско произведение, за родоначалника на което, за първия сатирикъ Луцилий, говорихме вече, като обяснихме отгде произлиза името сатира (Satura или satira на латински). Сатиритѣ на Луцилия сж остри нападки противъ опредѣлени личности, противъ престжпления, докато сатиритѣ на Хораций осмиватъ само пороцитѣ и човѣшкитѣ слабости, безъ лични нападки, безъ политическа подкладка, безъ гнѣвъ, а съ смѣхъ и тънъкъ присмѣхъ, така че глупецътъ самъ да види глупостьта си, лудиятъ да съзнае лудостьта си. Хорациевитѣ сатири сж нѣщо като иронични фейлетони, написани отъ духовитъ свѣтски човѣкъ съ високо и всестранно образование. Хораций не иска нито да наказва, нито да обижда, а само „съ усмивка да казва истината“ (ridentem dicere verum, sat. I, I.) — и съ примѣри изъ живота. Стихътъ на Хорациевитѣ сатири е крайно гъвкавъ, сбитъ и остъръ; бързо се преплитатъ въпросъ и отговоръ, и единиятъ и другиятъ изпълнени съ хубави изненади, планътъ често се измѣнява, речьта като че се разпокжсва, а въ сжщность всичко е свързано. Езикътъ и стилътъ сж винаги споредъ характера, който говори или който е осмиванъ. Запазени сж всички закони на благозвучието и на стихосложението — и все пакъ, речьта е като обикновенъ разговоръ.

Понеже поетътъ е избѣгвалъ всичко, каквото може да има мимолетенъ, личенъ и само временен характеръ, сатиритѣ на Хорация могатъ и сега да се четатъ като отлични фейлетони, написани въ най-добритѣ вестници. Нѣкои отъ хумористичнитѣ разкази на Чехова или на Мопасана въ много отношения сж сродни по духъ или по форма съ Хорациевитѣ сатири, а нѣкои дори приличатъ и на хумореските на Маркъ Твена, както е напримѣръ осмата сатира въ първата книга, въ която сатира Хораций осмива доста рѣзко онѣзи поети, философи и политици или учени, които си даватъ важность, когато вършатъ най-просташки работи.

5. Послания или Epistolae въ две книги, първата отъ които съдържа 20 послания и е издадена около 20. година преди Христа, а втората само две, написани между 19. и 13. година преди Христа. Посланията много приличатъ на сатиритѣ, само че сж по-сдържани по стилъ и по съдържание, както и трѣбва да се очаква поради предназначението имъ да бждатъ поучителни разговори. Освенъ това, докато въ всѣка сатира се улавя единъ характеръ, единъ порокъ и се довършва, въ посланията всичко върви като въ писмо между близки познати. Отъ една тема авторътъ отскача на друга и пакъ се завръща на първата или я съвсемъ пренебрегва. Но винаги темитѣ на посланията сж сериозни. Въ писмата си Хораций предава зрѣлитѣ плодове на своитѣ наблюдения и мисли за всичко, каквото става въ живота, безъ обаче да изпада въ отекчителния тонъ на философскитѣ ржководства или на дидактическитѣ поеми отъ рода на александринскитѣ. И най-сериозната проблема се разглежда съ една пъргава игривость, изказватъ се мждри и дълбоки мисли съвсемъ незабелязано, и ние сами се вдълбочаваме въ тѣхъ, безъ да усѣтимъ какъ. Както сатиритѣ, така и писмата на Хорация винаги ще се четатъ съ наслада, и всѣки, който ги чете и препрочита, ще се чувствува обогатенъ съ свѣтски мисли и знания, безъ да му идва на умъ ни едно правило. Защото Хораций не съчинява правила, а представя самия животъ на човѣка и работата на своята мисъль. Особено това важи за литературното послание Ars Poetica.

6. Ars Poetica. Още отъ времето на Платона и Аристотеля не единъ поетъ или философъ се занимава съ теорията на поезията. Поетитѣ обикновено мимоходомъ, а философитѣ основно, като се придържатъ приблизително къмъ разгледаното отъ Платона, или о теорията на Аристотеля. Следъ Аристотеля най-много се е занималъ съ поетическата теория неговиятъ ученикъ и наследникъ Теофрастъ. Отъ него се е ползувалъ гръцкиятъ писатель отъ третото столѣтие преди Христа Неоптолемосъ, който написалъ една поетика. Отъ мнозина се предполага, че Хораций за своето съчинение е използувалъ именно ржководството на Неоптолемоса. Но по-вѣрно е, че Хораций въ своята Ars Poetica е вложилъ това, което е знаелъ самъ отъ Аристотеля и отъ други, и това,

което е плодъ на неговитѣ лични наблюдения и мисли. За насъ е най-важно, че Хораций въ писмовна форма съ чудно хубавъ тонъ и съ богато въображение разправя предъ насъ, що е лошо и що е хубаво въ поезията, специално въ драмата. Литературни теми той зачеква, а често и изчерпва въ много отъ своитѣ други произведения, особено въ сатиритѣ и посланията. Той се произнася за разнитѣ минали и съвременни поети, той разглежда препирнята за модерната и за древната поезия, като предпочита модерната за Римъ и пр. Но на широко той се впуска изъ теорията на поезията въ своята голѣма дидактическа поема или послание до двамата Пизоновци — баща и синъ, които искали да узнаятъ, какъ трѣбва да се пишатъ драмитѣ, за да иматъ успѣхъ.

Ars Poetica не е трактатъ, а само писмо, въ което се говори за теорията на поезията. Нѣма нито глави, нито отдѣли — а тъй на сгода се изказва това, което е хубаво и което е лошо. Отначало Хораций дава общи съвети за хармония въ отдѣлнитѣ части, всѣко нѣщо има смисълъ, само ако е казано на мѣстото си, за ясния планъ и пр. Сетне той говори за различнитѣ родове, за характера на драмата, на трагедията, на комедията, за разнитѣ възрасти на човѣка и за охарактеризирането имъ отъ поета чрезъ езикъ и съответни действия и пр. А най-сетне за подготовката и държанието на поета, за сериозността, съ която трѣбва да се отнася къмъ произведението си, да не се увлича и самообълщава отъ одобренията на глупавитѣ, а да слуша критиката на мждрия и пр.

Поетиката на Хорация е пълна съ вѣрни наблюдения и мисли върху поезията, изказани така хубаво, щото се запечатватъ при първо прочитане. Цѣли вѣкове, пъкъ и до сега тя е най-доброто рждководство на много поети. Френскиятъ класикъ Боало я преработи на френски, даде и това, което самъ имаше да каже, и съ това поетиката на Хорация стана законникъ за поетитѣ отъ вѣка на Людовика XIV. Въ преработката на Боало обаче преобладава догматичността, която я прави много неприятна за четене, докато въ оригинала на Хорация всичко се разбира, сякашъ само по себе.

7. Лирика. По всичко изглежда, че Хораций самъ е разпредѣлилъ лирическитѣ си пѣсни въ четири книги,

отъ които тритѣ сѫ издадени между 30. и 35. година, докато първата следъ 13. година.

Carmen Saeculare е голѣма Сафическа ода, предназначена да се пѣе отъ хоръ, съставенъ отъ моми и момци на голѣмитѣ секуларни тържества въ 17. година преди Христа. Хораций подражава и превежда пѣснитѣ на гръцкитѣ лирици, предимно Анакреона, Симонида, Архилоха, но най-много Сафо и Алкеа отъ Лесбосъ. Обикновено въ началото на одитѣ Хораций почти съвсемъ превежда гръцкия оригиналъ, но често въ подробноститѣ си служи съ собствени образи. Той зима изцѣло отъ гърцитѣ общата форма, концепцията и композицията.

Одитѣ на Хорация могатъ да се раздѣлятъ на две групи. Едни пѣятъ за любовь, вино, дружба, а другитѣ сѫ отправени до разни видни лица и славятъ обикновено нѣкои исторически събития или подвизи. Еднитѣ се отличаватъ съ нѣжность, интимность и съ грация; другитѣ съ своята внушителность и гръмкость. Отличителната черта на Хорациевитѣ оди е тѣхниятъ дивенъ чаръ на ритмитѣ и тѣхната литературна съвършеность, които сѫ плодъ на безкрайна работливость. Хораций не вѣрва въ гениитѣ, които пишатъ леко стиховетѣ си. Споредъ него, поетътъ преди всичко трѣбва да има природна дарба, вродена сила (ingenium), но необходимо е и техника (ars). „Поправяй“, „личи“, „глади“, „дѣлай“ — това съветва той най-много. Или „отново кови стиховетѣ си“, „пази ги деветь години въ ковчежето си и после ги издавай“ и т. н. И въпрѣки тая усърдна работа, Хорациевитѣ стихове се четатъ, като че сѫ току що излѣзли направо изъ перото на поета, безъ всѣка обработка. И това е именно най-голѣмото изкуство на художника.

8. Заключение. Но въображението на Хорация е безъ голѣма смла, той не е огненъ поетъ, дори и по идеи нѣма много ново въ неговитѣ оди. И все пакъ, смѣшно е да се взима Хораций само като обикновенъ ловъкъ стихотворецъ. Истина, той не е поетъ, вдъхновенъ отъ нѣкоя голѣма мечта, завлѣченъ отъ бърза и тежка страсть, съ пламенни чувства, каквито сѫ били неговитѣ гръцки образци Архилохъ, Алкей и Сафо, но затова да се отрича неговиятъ голѣмъ поетически талантъ, ще рече да изпадаме въ сѫщата грѣшка, въ която изпадатъ критицитѣ,които искатъ Енеидата да е непремѣнно Илияда.

Въ прочутата ода „извоювахъ си паметникъ по-дълговѣченъ отъ бронза, цѣлъ нѣма да умра, докато къмъ Капитолия жрецътъ възлиза съ мълчаливата дева (Exegi monumentum aere perennius etc)“, Хорациевата най-смѣла мечта не достига даже и това, което достигна действителната му слава. Отдавна е изгасналъ огъньтъ на мълчаливата дева, отдавна никакви жреци не се движатъ къмъ Капитолия, а името, не само името, но и пѣснитѣ на Хорация още живѣятъ и творятъ въ огромния днешенъ свѣтъ, почти въ всички културни страни на земното кълбо и ще служатъ за образци по своето художество и по богатството на образитѣ и мислитѣ. Тѣзи отъ критицитѣ, които зачитатъ само това, което тѣ не разбиратъ, наистина нѣма да ценятъ и сега Хорация като великъ художникъ и мждъръ поетъ; но тѣзи, които иматъ свободна и дълбока душа, винаги ще се радватъ на стиха на Хорация, който съдържа толкова мисли и образи, колкото слова.

Елегицитѣ Тибулъ и Проперций

1. Уводъ. Хекзаметърътъ бѣ стихътъ на епоса. Още въ най-първитѣ времена на гръцката поезия, когато потрѣбва да се изразятъ по-силно лични чувства и мисли, поетитѣ прекжснаха хекзаметритѣ, като вметнаха помежду имъ по единъ особенъ стихъ. Тоя особенъ стихъ бѣ пакъ хекзаметъръ, само че накърненъ въ срѣдата и на края. По тоя начинъ се създаде нова стихотворна форма, наречена пентаметъръ, и пакъ хекзаметъръ и пентаметъръ и т. н. Произведенията написани въ тоя стихъ изглеждатъ като съставени отъ двустишия, които често сж съ завършено въ себе си съдържание. Първитѣ поети, които употрѣбиха тоя стихъ, бѣха гръцкитѣ елегици, къито сж и първитѣ лирици. Тѣ изказваха своитѣ чувства и мисли за разни случаи, насърдчаваха съгражданитѣ си къмъ война, изразяваха своитѣ политически убеждения, и само рѣдко се занимаваха съ любовь. Александрийскитѣ лирици дадоха на елегията изключително любовенъ характеръ. Тъй че въ двустишия, съставени отъ пентаметъръ и хекзаметъръ, говорѣше се само за любовь. И понеже по формата си тѣзи двустишия сж елегия, и римскитѣ поети, които подражаваха главно на елександрийцитѣ, употрѣбиха елегията повече за любовни теми.

Поетитѣ, които сѫ писали любовни елегии въ времето на Августа, сѫ много на брой. Ще споменемъ само Вергилиевия приятель Галусъ, който въ много елегии далъ изразъ на чувствата си къмъ леконравната актриса Ликорисъ и който се самоубилъ, понеже поради грандоманията си падналъ въ немилость предъ Августа. Сетне, приятеля на Хорация Валгиусъ Руфусъ, сѫщо голѣмъ поетъ като другия приятель на Вергилия Вариусъ Руфусъ. Отъ произведенията на тия поети не е запазено нищо цѣло, нито дори нѣкакви сериозни откѫслеци.

Следъ Вергилия и Хорация, даже често по сила равни на тѣхъ, между поетитѣ на Августовото време личатъ елегицитѣ Тибулъ и Проперций, които сѫ били подъ покровителството на голѣмия любитель на поезията Месала. Сѫщо и Овидий, който е писалъ и елегии, но и поеми и драми и ржководства за любовь и пр.

2. Тибулъ (Albius Tibullus). Тибулъ е роденъ около 55. год. пр. Хр. като синъ на знатни и богати родители въ Лациумъ, гдето прекаралъ първитѣ си години, предаденъ повече на своитѣ мечтания, отколкото на военни упражнения. По-сетне той изгубва състоянието си, но Месала го взима подъ своя закрила и му дава срѣдства да живѣе и да се предава всецѣло на поезията. И той като приятеля си Хорация е мразилъ войната, билъ е равнодушенъ къмъ военната слава и е обичалъ тихия животъ. Но болести и силни любовни терзания рано покосватъ живота му — едва стигналъ на 35 години.

Особено силна е била любовьта му къмъ Плания, която въ стиховетѣ си и той, по обичая на тогавашнитѣ римски поети да преименуватъ изгоритѣ си, нарича Делия. Любовьта му къмъ Делия, може да се каже, създава отъ него поетъ. Ней сѫ посветени най-хубавитѣ и повечето отъ неговитѣ елегии, особено въ първата книга отъ четиритѣ, които сѫ останали подъ негово име. Следъ едно кратко отсѫтствие, като се завръща отъ война, Тибулъ вижда, че Делия се предала на единъ богаташъ, и съ голѣма мѫка се отказва отъ нея, за да си намѣри други изгори, за които именно и говори въ втората книга на елегиитѣ си. Но втората му любовь далечъ не ще да е била тъй дълбока. Затова и не е дала такива хубави творения както първата.

Другитѣ две книги елегии, които се издаватъ подъ

негово име, не се знае отъ кого сѫ. Нѣкои само отъ тѣхъ може да сѫ действително негови произведения, но и това не е доказано. Елигиитѣ въ дветѣ последни книги стоятъ много по-долу по форма и по съдържание отъ първитѣ, нѣкои отъ тѣхъ сѫ даже съвсемъ студени и лоши. Елегиитѣ на Тибула сѫ издадени следъ смъртьта на поета. Поради това ученитѣ предполагатъ, че приписванитѣ Тибулу стихотворения сѫ били писани отъ разни посрѣдствени поети и поетки измежду другитѣ приятели на Месала и после прибавени къмъ Тибуловитѣ.

3. Поезията на Тибула. Както всички римски поети, така и Тибулъ е повече подражатель на гръцкитѣ поети, отколкото оригиналенъ творецъ. Но той влага съвсемъ свои лични чувства въ елегиитѣ си, като изхвърля митологическия баластъ на александрийскитѣ оригинали, а задържа само рамкитѣ, въ които представя своитѣ поетически настроения въ видъ на картини отъ природата или отъ мира на своитѣ любовни мечтания. Сърдцето му копнѣе за любовно щастие всрѣдъ тихата природа, проклина изобретателя на оржжието. Съ нѣжни краски той рисува благодатьта на полския животъ, наивната вѣра на селянина, покоя върху топлото легло, когато вънъ виятъ снѣжни вилици. Особено трогателни сѫ тжжнитѣ му предчувствия за ранната му смърть въ далечна чужбина. Риторика и словообилие нѣма въ Тибуловитѣ елегии. Разбира се, въ Тибуловитѣ стихове не гори буйниятъ огънь на Катуловата поезия, нито вилнѣе разярената страсть на съвременника му Проперций. Тихото е обичалъ той и въ живота, тишина и топлота дишатъ и неговитѣ елегии, които по форма сѫ съвършени. Стихътъ е грижливо обработенъ, безъ да губи нѣщо отъ естественостьта си, езикътъ мекъ и нѣженъ, цѣлата елегия изпъстрена съ най-разнообразни мотиви, слѣти като на шега въ едно хармонично цѣло, а въ сѫщность, плодъ на усърдна работа.

4. Проперций (Sextus Propertius). Проперций е роденъ въ 50. година като синъ на знатни родители отъ Умбрия. Баща му умрѣлъ рано, имотътъ му билъ конфискуванъ въ полза на ветеранитѣ. Още на 17 годишна възрасть той се преселва въ Римъ, гдето прекарва живота си въ любовни приключения и други буйни удоволствия, които сѫ характеристични за онова време на страсти и разюзданость. Той се влюбва въ една пленителна хубавица,

която той нарича Цинтия и на която се предава изцѣло до края на живота си, отначало съ своята безгранично страстна любовь, а сетне, когато тя му измѣнява, съ своята тъй сжщо безкрайна злоба, като остава по тоя начинъ вѣренъ на обета си: „Цинтия бѣ първа, Цинтия ще бжде краятъ“ (Cynthia prima fuit, Cynthia finis erit).

Въ своя кратъкъ животъ — Проперций е умрѣлъ въ 19. година, едва миналъ 30. година на живота си — той е създалъ 122 голѣми елегии, издавани отъ самия него въ отдѣлни книги, всичко петь на брой. Първата книга съдържа изключително любовни елегии, посветени на Цинтия, втората, третата и четвъртата сжщо. Но въ четвъртата той зачеква и други теми, за да премине въ петата къмъ патриотически римски елегии, въ които пакъ преплита доста много любовни мотиви.

Нѣколко пжти е бивалъ подканванъ отъ Мецената и Хорация да се заеме съ по-високи и по-сериозни теми, именно съ нѣкоя голѣма историческа поема, но поетътъ винаги се е извинявалъ, че нѣма талантъ за това, че любовьта не му дава мира да мисли за друго, че Венера му се явила на сънь, за да го съветва да не оставя любовьта, която го направила поетъ и му придобила голѣма слава. Въ първа елегия отъ втора книга, на тия, които го запитвали, отгде у него все тия любовни книги, той отговаря, че не Аполонъ, не Калйопа му пише стиховетѣ, че „неговата поезия е дѣло на неговата мила“ (ingenium nobis ipsa puella facit).

И действително, тая страстна любовь е основниятъ тонъ на всичката Проперциева поезия.

Като свои учители Проперций обожава ученитѣ александрийски поети Калимахъ и Филетасъ, тѣ сж неговитѣ идеали, тѣхъ иска той да достигне. И по тѣзи съображения и неговитѣ елегии, въ противоположность на Тибуловитѣ, сж натъкмени съ книжни мждрости, особено изъ областьта на митологията. Но въпрѣки това, въ елегиитѣ му вилнѣе неговата собствена разюздана страсть, която разпалва въображението му. Въ това отношение той оставя далече задъ себе си не само сухитѣ александрийски поети, ами и много римски, даже по нѣкой пжть и Катула.

Въ поезията на Проперция сж предадени съ смѣлъ замахъ всички удари и трепети въ душата му. Ние чув-

ствуваме това, което изказва поетътъ, изказва го само защото е дълбоко покъртенъ отъ преживѣното и не му остава ни време, ни сила да мисли за друго. Тази бурность на неговитѣ чувства никакъ не му позволява тихо да се замечтава като Тибула, нито да размишлява като Хорация или да се забавлява като Овидия съ всевъзможни дреболии. Огъньтъ на сърдцето му винаги избухва въ голѣми пламъци, било отъ ликуваща радость, било отъ дълбока мжка. Всичкитѣ му поетически образи сж освѣтени само отъ тия пламъци. И все пакъ, и неговитѣ елегии по съвършенство на формата и на композицията си не отстжпватъ нито на Тибуловитѣ, нито на Вергилиевитѣ, нито дори на Хорациевитѣ творения. Стиховетѣ му сж пълни съ дълбоки мисли и трогателни образи. Една отъ елегиитѣ му, именно последната на последната книга, написана поради смъртьта на Корнелия, е служила за изворъ на безброй надгробни пѣсни и надписи. Зарадъ обилието на мислитѣ, хубостьта на образитѣ и сравненията и дълбочината на истинската скръбь, която намира утеха само въ неизбѣжностьта на човѣшката сждба, тая елегия е наречена отъ поетитѣ „царица на елегиитѣ“ — regina elegiarum.

Овидий

1. Животъ. Publius Ovidius Naso въ края на четвъртата книга на своитѣ „Тжги“ (Tristia) самъ разказва биографията си. Той е роденъ въ Сулмо въ подножието на Апенинитѣ въ централна Италия. Образованието си добилъ въ Римъ, предимно въ школитѣ за риторика. Отначало е заемалъ нѣкои значителни служби по сждебното ведомство, но скоро се предава изключително на поезията. Живѣлъ е много разпуснато, не се е стремилъ къмъ никаква политическа кариера, за което и по характеръ не е билъ годенъ. Още когато се училъ, главното му развлѣчение сж били стиховетѣ, които е правилъ съ голѣма леснина. „Каквото се опитвахъ да кажа, излизаше стихъ (et quod temptabam dicere versus erat).“ За да усъвършенствува образованието си и главно за да събере материали изъ гръцката митология за своето голѣмо съчинение „Метаморфозитѣ“, той е престоялъ нѣкое време въ Атина. Отъ тамъ вѣроятно ще да е заминалъ и за Азия, после и за Сицилия. Още

съ своитѣ първи произведения, които се отличавали съ хубавата си форма и съ обработения си стихъ, Овидий е станалъ прочутъ поетъ. Женилъ се три пжти, първитѣ два пжти нещастно, но съ третата си жена живѣлъ добре. И тъкмо въ разцвѣта на славата му и на щастието му като баща, постига го голѣмо бедствие. Дотогава добре разположениятъ къмъ него Августъ внезапно издава една заповѣдь, съ която осжжда Овидия на доживотно изгнание въ дивата тогава Добруджа, въ едно село близо до Томи, сегашна Кюстенджа, гдето прекарва осемь печални години до края на живота си въ 18. год. следъ Христа. Отначало и въ изгнание прекарвалъ времето си въ поетическа работа, описвалъ рибитѣ на Черно море, съчинявалъ своитѣ на нѣкои мѣста чудно хубави „Тжги“, изпращалъ тжжни послания до Римъ, главно до влиятелни приятели, като е молилъ да бжде помилванъ. Въ тѣзи послания той е употрѣбилъ всички тонове на ласкателството, на подмазливостьта даже, възпѣвалъ е Августа, който останалъ до края непоколебимъ. Но сетне, следъ като изгубилъ последната надежда да се възвърне въ милия си Римъ, изпадналъ съвсемъ духомъ и умрѣлъ въ мизерия. За какво е билъ наказанъ тъй жестоко, не се знае положително, пъкъ изглежда да не е знаялъ точно и самъ той. Предлогътъ е билъ неговото развратно съчинение „Любовно изкуство“ (Ars amandi), въ което той давалъ наставления на развратнитѣ жени, какъ да привличатъ и заплитатъ мжжетѣ, какъ да ставатъ по-прелъстителни. Но това съчинение е било издадено осемь години преди изгнанието му, тъй че другаде ще да сж причинитѣ. Вѣроятно, нещастието съ дъщерята на Августа Юлия, която живѣла разпуснато и която, споредъ Августа, може би се увлѣкла въ тоя развратъ, като чела съчинението на Овидия.

2. Съчинения. Многобройни сж съчиненията на Овидия. Тѣ могатъ да се подраздѣлятъ главно на три групи по съдържание и по време на издаването имъ. Първа група — любовни съчинения 1) Любовни елегии (amores); 2) Любовни писма на хероини (Heroides); 3) Наставления за разхубавяване (De medicamine faciei); 4) Любовно изкуство (Ars amandi); 5) Срѣдство за изцѣляване любовьта (Remedia amoris).

Втора група — митологически съчинения: или най-напредъ Причини и произходъ на разни обичаи, праздници и други елегии. Causae или Aetia, както сж били наричани по гръцки отъ думата *αἰτία* (причина), по подражание на александрийскитѣ поети, които особено сж обичали тоя родъ поезия. Съ такива елегии Овидий обяснява въ поетическа форма съ помощьта на разни легенди за боговетѣ името на нѣкои богини, причината на нѣкой обредъ, нѣкое съзвездие. Това е постигналъ той особено въ своя „Календаръ“ (Fasti = праздници). Това съчинение е единъ поетически календаръ на праздницитѣ само за първитѣ шесть месеца отъ годината. Особено се отличаватъ описанията на разни праздници по своя живъ и интересенъ разказъ, което и съставлява най-голѣмата сила на Овидиевия талантъ. Тоя талантъ използува Овидий за своето главно съчинение въ 15 книги въ хекзаметри, именно прочутитѣ, наречени по гръцки отъ самия него „Метаморфози“ (Metamorphoseis = Преображения). Метаморфозитѣ сж едно отъ най-ценнитѣ поетически голѣми произведения въ римската литература, тѣ сж сжщевремено съвършеното произведение на Овидия. Овидий е изучилъ основно всички гръцки приказки за боговетѣ и за богинитѣ, както и за герои и героини. Особено сж го пленявали ония легенди, въ които се разправя за преображения отъ едно сжщество въ друго, отъ хора въ растения и пр. И така, той възнамѣрява да групира въ едно всички подобни легенди и да направи отъ тѣхъ една поема, която да захваща отъ сътворението на свѣта изъ хаоса и да свърши съ възнасянето на Цезара и Августа между звездитѣ. За началото той е набралъ огроменъ материалъ. За историческото време обаче Овидий, изглежда, не е ималъ много какво да каже. Всичкиятъ му материалъ се изчерпва съ 14. книга, която достига до Нума Помпилиусъ. За да завърши съчинението си, поетътъ прави голѣмъ скокъ и завършва съ апотеоза на Цезара и Августа въ 15. книга.

„Метаморфозитѣ“ нѣматъ никакво друго единство, нито нѣкоя друга идея, освенъ групировка на легенди за преображения. Още отначалото започва съ единъ дивенъ и възвишено хубавъ разказъ за сътворението на свѣта. Тая космогония (миросъздание) е едно отъ най-хубавитѣ и поетични творения на древностьта. Истина, Овидий заим-

ствува много нѣща изъ Хезиода и Лукреция, но и двамата надминава по пластичность на образитѣ и по лекость и естественость на разказа.

Така сж разказани четиритѣ вѣка, Гигантомахията, Легендата за Ликоонъ, чудното описание на потопа, преданието за Девкалионъ и Пира, за новото царство на животнитѣ, ккаъ Аполонъ убива Питона и пр. Съ Аполона поетътъ минава на главната см тема, именно преображенията. Особено хубаво е разказано превращението на Дафна въ дафинъ, приказкитѣ за Ио, за убийството на Аргосъ, за Фаетона. Така пъргаво безъ особени подготовки поетътъ минава отъ приказка на приказка и ни води съ себе си въ тоя фантастиченъ свѣтъ, като ни разказва малки сантиментални романи за Пирамусъ и Тисба, или ни представя мили жанрови картини като„ Филемонъ и Бауцисъ", нѣжни сказания изъ живота на изкуството, като напр. сждбитѣ на „Пиеридитѣ", безброй малки анекдоти или величави митически фигури на Язона, Тирезия, Персея, Тезея, Херакла, Орфея и пр.

3. Третата група съставлятъ съчиненията, които сж написани въ изгнание: 1) „Тжгитѣ" (Tristia); „Както ми е плачевно положението, тъй плачевна ми е и пѣсеньта — flebulis ut noster status est, ita flebile carmen". Съ своя плачъ нещастниятъ поетъ досажда, намѣсто да трогва. Само тамъ, кждето се обръща къмъ жена си и децата си, той ни покъртва отъ дънъ душа. 2) Понтийски писма (Epistulae ex Ponto) въ четири книги, които съдържатъ елегични писма до разни високи лица, чрезъ които Овидий е смѣталъ, че ще може да изпроси помилване. — Интересна по своя замисълъ и като образецъ отъ александринска книжка полемична дребнавость е поемата Ибисъ (име на птица), която е едно проклятие противъ единъ жестокъ неприятель на поета.

Освенъ поемата за „Рибитѣ", която ни е останала въ доста голѣмъ откжслекъ, отъ Овидий не сж останали други произведения. Най-много трѣбва да се съжалява за трагедията „Медеа", за която иматъ високо мнение писатели като Тацита и Квинтилияна.

4. Обща преценка. Овидий не е нито дълбокъ поетъ, нито мислитель, нито поетъ борецъ, но не е пъкъ и книженъ стихоплетецъ, каквито сж били повечето отъ александринцитѣ. Овидий е много циниченъ, безсраменъ въ своитѣ любовни съчинения, особено въ „Ars amandi", живѣлъ е самъ доста разпуснато, но всичко това не се оправдава въ съчиненията му чрезъ нѣкаква силна страсть, която да го е тласнала къмъ гибель. Той разказва тъй безъ да е трогнатъ самъ. Само въ външната форма е

неговата сила като поетъ, още и въ живостьта и цвѣтностьта на разказа и въ недостижимия по лекость и благозвучие стихъ.

II. Проза

Риторика, философия, филология, география, архитектура и правни науки

1. **Риторика**. До Августа обилие имаше въ областьта на прозата, особено въ риториката, поезията бѣ оскждна. Въ времето на Августа — тъкмо обратното. Риториката бѣ майка на римската проза, но риториката можеше да се развива и цъвти на форума, гдето ораторътъ свободно можеше да говори отъ името на своитѣ политически идеи, да се бори съ противницитѣ си, да иска отъ народа власть. Августъ обаче събра всички власти въ своитѣ ржце. И който искаше да добие отъ него нѣщо, той трѣбваше преди всичко да не иска никаква власть, а само подкрепа, за да развива таланта си — поезията си. Ораторитѣ нѣмаше какво да дирятъ. Само за адвокатски процеси не можеше да се крепи едно толкова славно изкуство. Ето защо, вмѣсто политическа риторика, породи се по онова време една школска. Именно риторическитѣ упражнения на ученицитѣ, образцитѣ и учебницитѣ, които се съставяха за тѣхъ. И тая риторика бѣ мъртва, даже и като упражнение тя бѣ безцелна, защото не готвѣше нито Брутовци, нито Помпеевци, нито Антониевци, нито Цезаровци, нито Цицероновци, които отдавна бѣха загинали — всички чрезъ убийство или самоубийство. Създадената школска риторика бѣ нѣщо като декламация на разни тържества, тя бѣ само за мимолетна слава, не за бурна творческа политика.

За такива школски цели е било съставено едно ржководство или по-добре една ораторска христоматия отъ Сенека, бащата на философа Сенека. Тая христоматия е била като паметникъ за последното ораторско изкуство презъ времето на Августа. Цѣла до насъ не е запазена, а само въ нѣкои незначителни откжслеци. Но запазенъ е единъ изводъ изъ нея, едно резюме. Отъ декламато-

ритѣ ще споменемъ само имената на Лабиенусъ, Касиусъ, Северусъ, който се отличилъ съ това, че знаялъ на изустъ съчиненията на предшественика си, та когато тѣ били изгорени заради „свободното“ имъ съдържание, казалъ, че и него трѣбва да изгорятъ. Сетне приятелътъ на Сенека Порциусъ Латро, Албуциусъ Силусъ, Галио, гъркътъ Цестиусъ Пиусъ.

2. Философия. И въ областьта на философията нищо не се създаде презъ епохата на Августа. Много кратъкъ животъ имà тъй наречената философска школа на Секстиитѣ, споредъ името на Секстиусъ, който е писалъ доста сериозни работи на гръцки езикъ. Ученици сж му били Красициусъ, Фабианусъ, Целзусъ, отъ когото единствено сж запазени съчинения, и Соционъ, учителътъ на Сенека. Тази философска школа обаче не е дала никакви резултати за философията.

3. **Филология.** Доста добре е била разработена филологията, особено отъ учени като Вериусъ Флокусъ, който е съставялъ сковари или трактати „За значението на словата“ (De verborum significatu), отъ които имаме запазени нѣкои важни откжслеци. Сетне, библиотекарьтъ Юлиусъ Хигинусъ, който, покрай историческитѣ си съчинения и земедѣлческитѣ ржководства, е съставилъ и ценни коментарии, особено къмъ съчиненията на Вергилия. Все подъ името на сжщия Хигинусъ сж запазени разни астрономически и митологически ржководства, но изглежда, че тѣ сж отъ другъ нѣкой Хигинусъ. Отъ другитѣ коментатори на поетически съчинения трѣбва да се споменатъ Красициусъ и Цецилиусъ Епирота, който може да се нарече първиятъ литературенъ историкъ, защото той е челъ лекции върху разни поети.

4. География и техника. Освенъ Хигинусъ, съ географски работи се занимавалъ първиятъ авторъ на карта на цѣлата земя Випсаниусъ Агрипа, който е започналъ да съставя карта, за да се изложи публично, та народътъ да види, до кжде се простиратъ римскитѣ владения. Агрипа умира преди да довърши дѣлото си, но планътъ му се изпълнява подъ ржководството на самия Августъ. Тая карта е услужила много за развоя на географската литература.

Отъ техническитѣ съчинения голѣмо внимание за-

служава съчинението по архитектура отъ Витрувия, което е запазено до наше време.

5. Правни науки. Безспорно, отъ всичко, каквото се е създало презъ тая епоха въ практическата литература, освенъ историитѣ на Ливия, най-важни сж правнитѣ съчинения на знаменити юристи, между които личатъ имената на Антистиусъ Лабео и Атенусъ Капито, които сж оставили многобройни научни съчинения — незапазени до насъ — и сж упражнявали голѣмо влияние върху бждещата правна литература.

6. История. Пръвъ авторъ на латинска всеобща история е Помпейусъ Трогусъ (Pompeius Trogus) съ своето голѣмо историческо съчинение Historiae Philippicae въ 44 книги, което не е запазено цѣло, а само въ съкратено изложение отъ Юстинусъ. Историята на Трогусъ е обхващала събитията на миналото въ цѣлия тогавашенъ свѣтъ. По всѣка вѣроятность тя е била написана възъ основа на нѣкое гръцко съчинение отъ тоя родъ, което ние не знаемъ. Споредъ съкращението дори заслужава удивление широкиятъ планъ и композиция на Троговата история.

Ливий

1. Животъ. Titus Livius, следъ Тацита най-виденъ историкъ на Римъ и голѣмъ писатель, е роденъ въ Падуа въ 59. година пр. Хр. Още на младини се преселилъ въ Римъ, гдето е продължавалъ научнитѣ си занятия въ областьта на ритериката и на философията. Първитѣ негови съчинения сж били именно философски диалози съ примѣри изъ историята. Отъ другитѣ му съчинения е известно едно ржководство по ритериката въ видъ на писмо до сина му. Твореният му отъ тоя родъ сж изгубени. Но неговата слава почива върху огромната му история на Римъ. Още когато издавалъ първитѣ книги, той се прочулъ изъ цѣлия тогавашенъ свѣтъ. Отъ разни краища на империята отивали хора, за да видятъ знаменития човѣкъ. Титъ Ливий е билъ свързанъ съ яко приятелство съ Августа. Дори и когато възвеличавалъ Помпея, просвѣтениятъ императоръ не се разгнѣвилъ. Къмъ края на живота си писателтъ посетилъ своя роденъ градъ, гдето и умрѣлъ въ 17. година следъ Христа.

2. Ab urde condita. — Отъ основанието на Римъ
Така е била наречена неговата огромна история въ 142 книги, до сто и девета книга раздѣлени отъ самия авторъ на отдѣли споредъ епохитѣ. Десеть книги единъ отдѣлъ. Затова и сега неговото съчинение въ историята на литературата се разпредѣля на декади — десетки. Цѣлото съчинение на Ливия е достигнало до 10. год. пр. Христа. До насъ сж запазени цѣли 35 книги. Именно отъ 1. — 10., въ която часть се излагатъ събитията до третата самнитска война (293. год. преди Христа), и отъ книга 21. до 45. — отъ втората пуническа война (218. год. преди Христа) до 167. преди Христа.

Поради огромния си обемъ историята на Ливия, колкото и да е била прочута, не е могла да се чете отъ всички. Затова още въ най-ранни времена разни учители сж направили кратки изводи отъ нея, които сж запазени цѣли до насъ и се наричатъ периохи и сж много неравни по голѣмина — отъ два-три реда за книга до цѣла страница. Освенъ това, имало е и дори кратки издания, имало е и стихотворни издания на историята, но тѣ сж изгубени.

3. Оценка. Титъ Ливий, както той самъ разправя въ предговора си, иска да даде една история, въ която да е представенъ цѣлиятъ развой на Римъ отъ началото до най-новитѣ времена. Съ това съчинение иска той да покаже, какъ тоя малъкъ народъ съ такива скромни срѣдства въ своето начало можа да завладѣе цѣлия свѣтъ и какъ е било възможно такива велики добродетели да се изродятъ въ нравствената разкапаность на неговото време. Самото това обстоятелство опредѣля вече тенденцията на автора и ни подсѣща за жъртвитѣ, които трѣбва да дава истината, за да задоволи пламенния патриотизъмъ на римския великъ писатель. Въ книгата на Ливия все Римъ се отличава, даже и ако претърпи поражение, римлянитѣ сж винаги най-храбритѣ, най-умнитѣ. Това е единъ отъ голѣмитѣ недостатъци. Иначе Ливий се държи свободенъ отъ всѣко партизанство, вжтре въ римскитѣ работи се води отъ крайна правдивость и обективность. Другиятъ недостатъкъ на неговото съчинение като история е некомпетентностьта на автора въ нѣкои области, които сж най-важното нѣщо за единъ историкъ на воинственъ и политически крайно развитъ народъ. Ливий нѣма дълбоки

разбирания въ политиката, той съвсемъ е чуждъ и на военното изкуство. Затова въ описанията на биткитѣ той вмѣсто да излага истинското събитие, нагласява боеве по своя воля. Сѫщо и въ географическо отношение историята на Ливия е много слаба. Ливий, както изглежда, не е билъ посетилъ ни едно отъ мѣстата на действията, за да го изучи и върху него да представи своитѣ голѣми картини. А много отъ тѣзи мѣста сѫ били съвсемъ близо до Римъ.

Не знаемъ отъ кои източници се е ползувалъ Ливий. Тукъ вѣроятно той по инстинктъ е избиралъ най-добритѣ. Но ако сѫдимъ по хронологията му, можемъ да заключимъ, че често е попадалъ и на повърхностни източници. Особено за първитѣ времена обикновено е зималъ като история всичко, каквото е сѫществувало въ преданията — и за основаването на Римъ, и за царетѣ и пр.

Но не като учебникъ по история ценимъ ние Ливиевото произведение, нито като научно издирване, а като творение на единъ голѣмъ писатель съ дълбоки идеи и съ гореща преданность къмъ дѣлото си и къмъ народа си. Съ тия идеи е пропи́то Ливиевото съчинение отъ начало до край.

Съ особена нѣжность разказва Ливий първитѣ легенди за Римъ. По-нататъкъ, като влиза вече въ исторически известни събития, Ливий развива напълно своя писателски гений. Ливий е тънъкъ и дълбокъ психологъ. Никой не е представилъ като него духа на разнитѣ епохи и душата на отдѣлнитѣ личности. Най-успѣшно постигна това той чрезъ речитѣ, които сѫ многобройни и съставляватъ едно отъ най- главнитѣ достоинства на съчинението. Тѣзи речи се държатъ отъ действуващитѣ лица, но сѫ всички съчинени отъ автора съ съвършено изкуство. Тѣзи речи сѫ били събирани отсетне като образци отъ риторитѣ. Ливий е отъ школата на Цицерона и на Демостена.

Стилътъ на Ливия е ясенъ и винаги поетиченъ, безъ претрупаность. Въ всѣка фраза трепти душата на автора и те увлича да четешъ безъ отдихъ. Езикътъ на Ливия е богатъ, много по-богатъ отъ езика на Цицерона. Още старитѣ сѫ забелязали обаче въ него нѣкои особености на провинциалния латински езикъ.

Като най-блѣскави части се смѣтатъ изложенията

на пуническитѣ войни, представени отъ писателя съ покъртителенъ драматизъмъ.

Влиянието, което е упражнилъ Ливий върху всички историци и писатели на всички времена, е неизмѣримо. За времето на ренесанса собствено той е билъ „писателтъ“, а Вергилий „поетътъ“. Често даже славата на боготворения Вергилия е била затъмнявана отъ Ливия. Папа Николай V е организувалъ цѣла експедиция да дири изгубенитѣ книги на Ливия. Даже историцитѣ отъ наше време не сж свободни отъ влиянието на Ливия. Отъ него се учатъ да даватъ живи портрети на лицата, тънки анализи на тѣхната душа. Отъ покъртителнитѣ трагедии на Ливиевитѣ герои и героини поетитѣ черпятъ уроци по драматическо изложение. Отъ речитѣ — учатъ какъ може да се развива една основна голѣма идея чрезъ отдѣлни, често пжти съвсемъ незначителни на гледъ мисли.

ЧАСТЬ IV.

Епохата на императоритѣ и край

Предварителни бележки

Августъ, макаръ и абсолютенъ господарь, можà да владѣе себе си и чрезъ това своето време. Видѣхме какви блѣскави резултати даде неговото просвѣтено управление презъ половинъ вѣкъ. Неговитѣ наследници тръгнаха по много опасни пѫтища. Тѣ се водѣха повече отъ своитѣ дребнави страсти и честолюбия, отколкото отъ идеята за величие на народа си и за напредъка на цивилизацията на човѣчеството. Така тѣ доведоха държавата до разкапване, а литературата до израждане. Ето защо презъ тая дълга епоха съвсемъ рѣдко сѫ моментитѣ, въ които проблѣсва творчество на истински гении. И малцината велики духове сѫ били принудени или да мълчатъ и да чакатъ благоприятни условия, както Тацитъ напримѣръ, или да угаждатъ само на императоритѣ, или сѫ били наказвани съ изгнание и смърть, често не за нѣкакви прѣстѫпления даже и отъ гледището на самитѣ деспоти, а само защото сѫ проявявали своя гений и съ това сѫ заплашвали да затъмнятъ славата на господаритѣ на свѣта. Защото, за голѣмо нещастие на литературата, тѣзи господари сами си писателствували и сѫ били съ болезнено честолюбие да се прочуятъ, като оратори или като поети, като сѫ пренебрегвали сѫщността на своята задача.

Тиберий, който царувалъ отъ 14. до 37. година, самъ се е опитвалъ въ всички родове на литературата, писалъ е даже на гръцки стихове. Особено прочути сѫ били неговитѣ мемоари, въ които истината е била винаги задушвана въ негова полза. Той е наказвалъ съ жестока смърть много писатели и поети, зарадъ нѣкои тѣхни често съвсемъ невинни намеци. Поетътъ Секстиусъ Балонианусъ билъ хвърленъ отъ Капитолия зарадъ нѣкои стихове; трагикътъ Мамеркусъ Скаурусъ билъ наказанъ за-

радъ нѣкои подозрителни стихове въ трагедията му „Атрей“; историкътъ Кремуциусъ Кордусъ билъ принуденъ да се лиши отъ живота, защото не нападалъ Брута въ своитѣ анали. Даже и актьоритѣ не били оставяни спокойни зарадъ най-невинни намеци отъ сцената. Така е вилнѣялъ заедно съ своя господарь и чиновникътъ му Сеянъ.

Следъ Тиберия зацарувала лудостьта на Калигула (37. — 41.), който искалъ да унищожи даже съчиненията на Омира, на Вергилия и на Ливия, защото, споредъ него, тѣ били лоши. Едва спасилъ живота си риторътъ Сенека, който се осмѣлилъ да държи хубава речь предъ Калигула. Защото и Калигула се подвизавалъ въ това изкуство и не е искалъ да има съперници.

Литературата можа малко да си отдъхне отъ преследванията на императоритѣ съ възцаряването на куция писатель, историкъ и риторъ Клавдий (41. — 54). Самъ императорътъ съчинилъ голѣми книги изъ областьта на историята, даже нѣкои на гръцки езикъ. Той се грижилъ и за допълнение на азбуката. Даже отъ голѣма любовь къмъ литературата и науката, учредилъ особена служба при двора си за тая цель. Съчиненията на тоя императоръ се отличавали съ грубия си, съвсемъ неправиленъ езикъ, съ безсъдържателностьта си и били въ всѣко отношение долна работа. За чудо, Неронъ (64. — 68.) не е преследвалъ даже и ония поети, които сж го нападали явно и злобно. Той самъ е горѣлъ отъ желание да се отличи като пѣвецъ, като поетъ, като актьоръ, даже еималъ намѣрение да напише голѣма епопея на римския народъ, която споредъ ученитѣ му съветници трѣбвало да излѣзе въ 400 книги. Въ втората половина на царуването си обаче Неронъ се опълчава съ всичката своя жестокость и противъ писателитѣ.

Истинско облекчение се почувствува въ литературния животъ съ възцаряването на Флавиевцитѣ Веспасианъ (69. — 79.) и синъ му Титъ. (79. — 81.). И двамата се отличавали съ своята разумна благость въ управлението. А Домицианъ (81. — 96.), колкото и да еималъ голѣми интереси къмъ литературата, колкото и да се е грижилъ да основава библиотеки и литературни поетически състезания, не е могълъ да надсмогне своето щеславие. Всички поети и писатели трѣбвало е преди

всичко да превъзнасятъ неговитѣ поетически дарби, които не ще да сж били значителни. Въ такива условия не може да цъвти литература. Едва съ възцаряването на Нерва (96. — 98.) и Траянъ (98. — 117.) можеше да се говори за истинска свобода на словото и на духа. И наистина, сякашъ отново се отваряше нѣкакво Августово време, особено подъ Траяна, който е полагалъ голѣми грижи за просвѣтното дѣло, като е организиралъ държавни училища. Но духътъ на римската литература бѣ вече сломенъ. Само случайни прояви, макаръ често доста значителни, дори и гениални, можемъ да проследимъ. Всичко друго е една дъла, мжчителна агония. Християнскитѣ писатели зарѣзаха римската поезия, взеха само латинския езикъ и изпълниха свѣта съ своитѣ безконечни догми и проповѣди. Единствената тѣхна заслуга е, че запазиха латинския езикъ до възраждането, за да може чрезъ него човѣчеството да се върне пакъ къмъ свѣтлината на славното минало.

I. Поезия

Дидактическа поезия и басня

1. Астрология и астрономия. Александрийскиятъ дидактически поетъ Аратосъ съ своето съчинение „Явления“ (Феномена) за дълго време е останалъ като найголѣмъ авторитетъ за небеснитѣ науки. Не единъ гръцки и римски поетъ и писатель го е преработвалъ или просто превеждалъ. Самъ Цицеронъ е далъ единъ преводъ на латински. Като подражание на Аратовата поема и като преработка въ латински стихове отъ времето на Тиберия е запазена една голѣма астрологическа поема въ петь книги, подъ името „Астрономиконъ“. Авторътъ на тая поема, въ която се излага влиянието на звездитѣ (conscia fatl sidera) върху човѣшката сждба, ще да е нѣкой неримлянинъ подъ името Манилиусъ, за живота на когото знаемъ много малко. История, митология, въобще поезия — не били потрѣбни, главното било астрология, звездознанието. Защото божественията духъ опредѣлилъ сждбинитѣ на човѣцитѣ, като ги поставилъ въ зависимость отъ звездитѣ (fata quoque et vitas hominum suspendit ab astris).

Съчинението не се отличава съ особена симетрия, нито съ ясность и живость въ изложението.

По-сполучлива е и по-симетрична преработката на Друзовия синъ Германикусъ, отпосле усиновенъ отъ Тиберия. Германикусъ въ своята „Аратеа“ иска да даде на латински въ ясна форма само необходимитѣ познания за небеснитѣ тѣла.

2. Басня. Баснята е иносказание. Често нѣкой писатель или не иска, или не смѣе да се изкаже направо, какво мисли върху нѣкои въпроси, особено въ областьта на политиката. Тогава той си служи съ другъ свѣтъ, обикновено съ свѣта на животнитѣ — и създава или говори въ басни. Такъвъ произходъ иматъ самитѣ гръцки басни на Езопа. До преди Езопа баснята съществуваше само случайно тукъ-таме въ по-голѣмитѣ съчинения, но не и като особенъ литературенъ родъ. Едва чрезъ Езопа тя стана това, което ние наричаме басня.

Езопъ ще да е живѣлъ въ края на седмото столѣтие преди Христа и ще да се е скиталъ неволникъ изъ гръцкитѣ острови. Всичко, каквото е басня отъ тогава до сега, минава като Езопово творение. Но самъ Езопъ надали ще да е писалъ нѣщо, где ли пъкъ да е оставилъ нѣщо написано. Изглежда, той ще да е преразказвалъ своитѣ спомени отъ отечеството си — ако е вѣрно, че билъ фригиецъ, както се предава — и че, възможно е, по нѣкой пжть и самъ да е съчинявалъ по нѣкоя басня. И после, въ по-късни времена, всичко, каквото било създадено отъ други лица, било приписвано нему. Така ще да сж се събрали 400 басни, които сега се издаватъ подъ негово име. Тѣ сж написани на единъ съвсемъ простъ и късенъ гръцки езикъ. Но се четатъ лесно и приятно поради краткостьта и духовитостьта имъ. Тѣзи басни сж именно и кочанътъ на баснитѣ на всички народи.

И Лукреций, и Ений и Ливий сж вплитали много басни въ своитѣ съчинения, но пръвъ представи баснята като особенъ родъ въ литературата на римския народъ съвременикътъ на Тиберия Федъръ (Phaedrus). По произходъ какъвъ е Федъръ, не се знае точно. Името му, както и нѣкои намеци въ баснитѣ му го издаватъ за сънародникъ, дори и съотечественикъ на Езопа.

Подъ Федрово име сж запазени петь книги съ

94 басни. Тѣзи басни сж написани въ латински стихове, съ чистъ, ясенъ и простъ езикъ. Всички почти сж преводи или нагласени въ стихове Езопови басни. Рѣдко Федъръ създава самъ нѣщо ново или се отклонява отъ Езопа. А тамъ, кждето той върши това, издава само своята неизобретателность и бездарность. Често Федъръ е отекчителенъ съ „поукитѣ“, които поставя било въ края, било дори и въ началото на нѣкои басни. Много отъ тѣзи поуки съвсемъ не съответствуватъ на съдържанието на баснята, къмъ която сж приложени. Както и да е, горещото желание на Федра да се обезсмърти е задоволено. И до сега баснята се свързва съ неговото име. Главно защото не Езоповитѣ оригинали, а Федровитѣ преводи и подражания сж служили като образци на баснописцитѣ въ разни европейски литератури. Съ това се обяснява, че нѣкои отъ тѣхъ, въпрѣки голѣмитѣ лични дарби на авторитѣ имъ, не винаги могатъ да издържатъ каквагоде критика — и по постройка и по духовитость. Като най-добро качество на Федра може да се изтъкне освенъ неговия езикъ и стремлението му да бжде кратъкъ и безъ украшения. Защото „краткостьта е душата на баснята“.

Трагедия, сатира, епосъ, романъ и епиграма

1. Трагедия. Първоначално римската драма нѣмаше друга цель освенъ да предаде на латински езикъ, не рѣдко и на латински духъ гръцкитѣ образци. Въ това отношение въ областьта на комедията римскитѣ поети постигнаха много. Трагедията все не имъ се удаваше тъй. Въ времето на Августа, когато всичката риторика стана декламация, трагедията намѣри като най-сгоденъ факторъ за развоя си и удовлетворението на декламаторскитѣ наклонности и на по-образованата римска публика. Трагедии се пишеха пакъ за сцената, разбира се, но въ тѣхъ не развоятъ на трагическия характеръ и на действието бѣ главното, не деликатното проницание въ душата и сждбата на човѣка, а силнитѣ положения, ефектитѣ, гръмки диалози и монолози, изрази и сцени, които да слисватъ публиката. Къмъ тоя родъ произведения трѣбва да се отнесатъ и запазенитѣ деветь трагедии отъ философа Сенека (Seneca). Сенека е роденъ въ

Кордова (Испания) малко преди Христа. Отъ рано се е преселилъ въ Римъ, билъ е заточенъ осемь години на островъ Корсика отъ императоръ Клавдий, отъ гдето е билъ повиканъ сетне да стане възпитатель на младия Неронъ. Въ 65. година следъ Христа · жестокостьта на подозрителния императоръ Неронъ и него принуждава да се самоубие. Философскитѣ съчинения на Сенека ще разгледаме на друго мѣсто. Мнозинството отъ ученитѣ приема като произведения на Сенека следнитѣ деветь трагедии:

1) Херкулесъ, 2) Троянки (Хекуба), 3) Финикийки, 4) Медея, 5) Федра, 6) Едипъ, 7) Агамемнонъ, 8) Тиестъ и 9) Херкулесъ Етейски, която само въ първата си половина ще да е работа на Сенека.

Както се вижда отъ самитѣ заглавия, почти всички тия трагедии сж изъ гръцката литература и сж подражания или преработка на гръцки оргинали, предимно на Еврипида. По външната си обработка трагедиитѣ на Сенека се отличаватъ съ добрия стихъ, съ доброто разпредѣление по действия въ модерната драма. Сенековитѣ трагедии сж въ петь действия. Въ пѣснитѣ на хороветѣ Сенека излага често своя стоически философски свѣтогледъ. Често дори се разисква върху разни въпроси като самоубийството, държавното управление и други. Въ монолозитѣ и въ диалозитѣ най-важното е ефектътъ и риториката, именно „силнитѣ“ сцени, въ които всичко се изостря до крайность и въ които най-голѣмо мѣсто се дава на сензацията, често въ ущърбъ на трагедията и на поезията. Тамъ, кждето въ гръцкитѣ оригинали има само единъ нѣженъ намекъ или едно поетично обикаляне, тукъ се отваря цѣла сцена пълна съ пресилености и грозотии. Отъ хора, които могатъ да схващатъ само външнитѣ ефекти, риториката и декламациитѣ въ поезията, трагедиитѣ на Сенека биха могли да се четатъ съ увлѣчение, защото действително въ това отношение тѣ сж пълни съ ловко изказани мждрости, съ изискана риторика, съ отборъ сполучливи и звънки фрази. Но за хора съ чувство за поезията трагедиитѣ на Сенека сж непоносими, особено когато човѣкъ е прочелъ коя и да е отъ оригиналнитѣ гръцки, гдето се работи съ сжщия материалъ. Трагедиитѣ на Сенека сж доказателство, че гръцкиятъ идеалъ за поезията е непостижимъ. Въпрѣки това обаче, тѣзи трагедии сж имали голѣмо влияние

върху развоя на европейската литература. Въ първитѣ времена на хуманизъма и на ренесанса не всички сж знаяли гръцки, дори до късни времена изворъ на поука отъ древностьта е била латинската литература. Трагедиитѣ на Сенека сж били именно и образцитѣ на единъ Расинъ и на единъ Корнейлъ. Расиновата „Федра“ е именно Сенековата. И ако и сега ние виждаме, колко много вредятъ риториката и декламацията на френската драма, както е вредила на Расина и на Корнейла, то е защото въ нея царува духътъ на Сенека и на Сенековото време.

Нека споменемъ тукъ и крайно злобната сатира на Сенека противъ умрѣлия императоръ Клавдий, озаглавена „Клавдиевото втиквяване“.

Отъ другитѣ римски трагици презъ тая епоха ще споменемъ Помпониусъ Секундусъ и Матернусъ, отъ които не е запазено нищо. Тѣхнитѣ поеми сж били обаче пакъ гръцки легенди. Матернусъ може би се е опитвалъ съ чисто римски, дори и модерни сюжети.

2. Сатира. Сатирата остана дълго да живѣе и да се развива като истинско римско творение.

Както въ древностьта, така и въ следнитѣ вѣкове, голѣма е била славата на младъ умрѣлия подражатель на Луцилия сатирикъ Персиусъ Флакусъ (34. — 62. следъ Христа), отъ когото сж запазени шесть сатири. Въ всички той осмива или, по-добре, напада неджзитѣ на римското общество, особено стремлението на поетъ и на публика да не дирятъ естественость и ясность, а гръмкость и тъмнина. Но самиятъ сатирикъ, колкото и да е билъ съ благородни пориви, вѣроятно поради неопитность, изпадналъ въ най-неестествената и най-тъмната область на литературата. Ние сега едва можемъ да прочетемъ половината отъ коя и да била негова сатира. Тѣ сж тъй изкуствено заплетени, непонятни и безъ поезия.

3. Петроний (Petronius Arbiter) е гениаленъ сатирикъ романистъ отъ епохата на Нерона. За неговия животъ ни разказва историкътъ Тацитъ. Петроний е живѣлъ много разпуснато, като се е предавалъ на най-изтънченитѣ удоволствия. Самъ е билъ съ изтънченъ вкусъ, заради което е билъ приетъ отъ Нерона на служба като „оценитель на хубавото“ (elegantiae arbiter). Отначало Неронъ билъ доста влиянъ отъ Петрония, но къмъ края на царуването си станалъ злобенъ и жестокъ, тъй че и Петроний,

като мнозина други, е трѣбвало да турне край на живота си съ собствена ржка.

Подъ името на тоя Петроний е билъ издаванъ единъ сатирически романъ съ приключения на трима герои, отъ които сж останали до сега само отдѣлни откжслеци. Найголѣмиятъ откжслекъ съдържа прочутото „Угощение на Трималхиона“ — и това, което е ставало непосрѣдствено преди и следъ него.

Събитията се разказватъ отъ младия Енколпиосъ, който се скиталъ изъ свѣта, преследванъ отъ Прияпа, както Одисей отъ Нептуна.

Въ тия разкази сж обрисувани типове изъ тогавашното общество, както и покварата на времето.

Като образци на това произведение сж служили на автора циничнитѣ Менипейски Сатири (Satirae Menipreae), които ту съ шега, ту съ сериозенъ тонъ, ту въ стихове, ту въ проза, представяли недостатъцитѣ на човѣка. Тѣхъ въвелъ въ римската литература Варонъ. Отъ този родъ е и произведението на Петрония, което той самъ ще да е нарекълъ „Сатири“. До насъ сж запазени само части отъ 15. и 16. книга.

Романътъ на Петрония е едно отъ най-забележителнитѣ произведения отъ епохата на Августа. Той ни дава възможность дълбоко да проникнемъ въ обществения, литературния и въобще културния животъ на тогавашния свѣтъ. Авторътъ не си служи съ проповѣди, както нѣкои отъ другитѣ сатирици, а представя предъ насъ живи образи и ги оставя сами да се проявяватъ. Особено сполучливо сж представени парвенютата, които слѣпиятъ случай е направилъ богати, но които не знаятъ какъ да се ползуватъ съ богатството си, освенъ чрезъ прекалености. Тѣ искатъ да блѣснатъ съ своето богатство и съ своя вкусъ или знания, а показватъ само своята недодѣланость и невежество.

Петроний е голѣмъ художникъ. Неговиятъ реализъмъ и поезията на тоя му реализъмъ сж нѣщо необикновено не само въ римската литература, но и въ всѣка друга литература. Петроний не оставя незабелязани и найдребнитѣ действия и думи на героитѣ си, именно чрезъ това той ни представя съвсемъ живо човѣка.

4. Ювеналъ. Но отъ всички римски поети като сатирикъ спечели най-голѣма и най-дълготрайна слава

Decius Junius Juvenalis, името на когото даже и сега се смѣсва съ името сатира. Той е роденъ въ Аквинумъ около 55. година следъ Христа. Отначало е служилъ като военененъ трибунъ въ провинциитѣ, после е живѣлъ като риторъ и декламаторъ въ Римъ, следъ това е заемалъ други високи длъжности, билъ е цензоръ, консулъ дори, а въ родния си градъ е зималъ живо участие въ управлението на общината. Отъ тамъ пакъ отива въ Римъ, гдето въ зрѣлата си възрасть написва прочутитѣ пламенни сатири. Умрѣлъ е между 130. и 140. години. Отъ Ювенала сж запазени 15 цѣли и голѣми сатири и една отчасть — 16-та. Въ тѣзи сатири е изобразена покварата на онази епоха. Ювеналъ обикновено взима материалъ отъ близкото римско минало, та по тоя начинъ да покаже злото още въ самия му коренъ. Ето защо не е правъ укоритъ, че той нападалъ и изобличавалъ мъртвитѣ. Въ първата сатира Ювеналъ обяснява своето решение да пише сатири. Въ такова покварено време, чудно му се вижда, че нѣкой може да се занимава съ поезиитѣ на митоветѣ, съ трагедии, когато имало нужда само отъ сатири, които сами се налагали. Difficile satiram non scribere, казва той. „Мжчно е да не пишешъ сатира“. Въ втората сатира се представятъ отвратителнитѣ безпжтства на мжжетѣ. Опасноститѣ на голѣмия градъ сж тема на третата. Четвъртата сатира се занимава съ безумния разкошъ и подмазливость, които царували въ двора на Домициана. Въ петата — разточителността на богатитѣ и жестокитѣ имъ обноски къмъ беднитѣ. Шестата сатира, която е най-голѣмата, съ ярость се нахвърля върху позорния животъ на тогавашнитѣ жени, за които честьта не значила нищо, а образованието имъ служило само за да подкрепя безпжтствата имъ. Образитѣ, които рисува Ювеналъ, особено тукъ сж тъй рѣзки, тъй обилни съ грозотии, щото сега ние не винаги можемъ да издържимъ до край четенето имъ. Седмата сатира описва неволята на ученитѣ хора. Осмата сатира се опълчва противъ високия произходъ, когато той е безъ вродени, истински достоинства. Деветата е разговоръ между поета и Невола, който билъ закоравѣлъ развратникъ. Десетата разглежда кжсогледството на човѣшкитѣ желания. Единайсета съдържа щастието на нѣкогашнитѣ добри и прости нрави, като противоположность на гнжсната поквара

и разкошъ на новото време. Дванайсета сатира е противъ ония, които се показватъ приятели за разни изгоди. Въ тринайсета сатира поетътъ утешава честния човѣкъ, който билъ измаменъ отъ нечестния. Честниятъ има спокойната съвѣсть на невинността, безчестниятъ — мжкитѣ на съзнанието, че е извършилъ злодеяние. Въ четиринайсета сатира Ювеналъ изтъква лошото възпитание на децата, което още отъ ранна възрасть заразява младитѣ души съ алчность и порочность. Петнайсета сатира е противъ варварскитѣ жестокости на египетскитѣ обичаи, особено людоедството между врагове. Шестнайсета сатира не е запазена цѣла. Тя се занимава съ социалната неправда, която се върши, като се предпочита винаги правото на военния предъ правото на другитѣ граждани.

Тѣзи 16 сатири сж разпредѣлени въ петь книги.

Ние знаемъ, че Ювеналъ изобличава предимно умрѣли хора, затова мжчно можемъ да почувствуваме силата на неговата сатира. Повечето отъ нападкитѣ ни изглеждатъ като декламации. Но въ сжщность тѣ сж отзвукъ на истинско палеще негодуване въ душата на поета. Образитѣ сж винаги живи, цвѣтисти, често дори творения на високъ поетъ. Изразътъ е силенъ, нападателенъ, езикътъ буенъ и естественъ. Ювеналъ не иронизира, а направо изобличава и се възмущава.

5. Марциалъ. Между сатирицитѣ можемъ да вмѣстимъ и даровития епиграмописецъ M. Valerius Martialis, който и до сега може да се чете съ увлѣчение; особено поради бойката краткость и острота на неговитѣ удари. Марциалъ е роденъ въ Испания около 40. година следъ Христа и сетне се преселва въ Римъ, гдето отначало при единъ оскжденъ животъ е можалъ да добие обширно литературно образование. Сетне той се запознава съ най-виднитѣ хора на времето си, даже съ първитѣ си литературни трудове спечелилъ благоволението на императоритѣ Титъ и Домицианъ, които му дали разни привилегии. И отъ тукъ на тамъ до края на живота си, въ 101. год. следъ Христа, Марциалъ е живѣлъ съ голѣма слава и влияние поради страха отъ бодилитѣ на неговитѣ епиграми, и пакъ винаги въ бедность, макаръ и да е преломвалъ характера си не единъ пжть, макаръ и да е пълзѣлъ предъ силнитѣ.

Първата своя сбирка малки стихотворения Марциалъ посветилъ на императора Титъ по случай откриването на Колосеума. Марциалъ възпѣва Колосеума като най-огромна сграда на свѣта, по-чудна и по-необхватна отъ пирамидитѣ, отъ Вавилонскитѣ колоси, отъ Карийскитѣ мавзолеи. Разбира се, Марциалъ си остана до край само съ малки стихотворения, но винаги духовити и оригинални, плодъ на неговата остра наблюдателность. Следъ 4 — 5 години Марциалъ издава една следъ друга две сбирки епиграми, всички само отъ по два стиха — именно сбирката „Ксении“ съ 127 номера и сбирката „Апофорета“ съ 223 номера. Ксениитѣ съдържатъ почти изключително изказвания и мнения за ядене и пиене.

„Апофрета“ съдържа епиграми за облѣклото и модата.

Следъ тия две сбирки Марциалъ вече почти ежегодно издава по една съ по-свободно и по-сложно съдържание, така че сбиркитѣ му образували голѣмъ сборникъ отъ 12 книги епиграми съ около хиляда и двесте кжса.

Въ своитѣ епиграми Марциалъ дава огледало на цѣлия животъ на тогавашното общество, разбира се, предимно отъ лошата му страна. Т. се преструва на боленъ, за да му пращатъ понуди и вино; К. се парфюмира, за да задуши нѣкоя друга миризма; В. духа въ горещата пита, за да я изхлади, но отъ питата става сметь; лѣкарьтъ станалъ гробарь — той не е промѣнилъ занятието си и т. н.

Най-голѣмото достоинство на Марциаловитѣ епиграми е тѣхната свежесть и оригиналность. Сетне тѣхната кратькость и точность, зарадъ което тѣ сж наречени елмази. Тѣ сж непреводими, защото не търпятъ ни една дума повече, ни една дума по-малко да иматъ.

Около двесте епиграми сж съ цинично съдържание, но затова не поетътъ трѣбва да се укорява, а развратното време, както признава и самъ той: развратна е моята страница, животътъ ми чистъ (lasciva est nobis pagina, vita proba).

Самъ Марциалъ по характеръ е билъ доста слабъ. Днесъ възпѣва и пълзи предъ краката на Домициана, утре, когато той е въ гроба, напада го, за да угажда на новитѣ господари. Само тежката мизерия на поета и безсърдечностьта на времето, въ което е живѣлъ, могатъ

да обяснятъ или даже извинятъ донѣкждe такава слабохарактерность. Освенъ това, и обстоятелството, че Марциалъ, въпрѣки своята гениалность, въпрѣки своята огромна слава още приживе, умира въ крайна нищета. Въ всѣки случай, той и до сега се признава за най-гениалния сатирикъ-епиграматикъ, що се е раждалъ нѣкога. Нему сж подражавали най-виднитѣ френски писатели Волтеръ, Русо и други, а великитѣ нѣмски поети Гете и Шилеръ сж го смѣтали дори и за свой учитель.

6. Епицитѣ. Отъ поемитѣ, които сж останали до наше време отъ онази епоха, ще споменемъ „Аргонавтитѣ“ оть Валериусъ Флакусъ (умрѣлъ около 90. год. следъ Христа). Завоюването на златното руно е темата на тая поема, която е почти преводъ на знаменитото съчинение на александрийския поетъ Аполоний отъ Родосъ. Поемата е тъмна, безъ поезия, макаръ и на нѣкои мѣста съ ловки описания.

Поетътъ Силиусъ Италикусъ, умрѣлъ въ 101. година на 76 годишна възрасть, е оставилъ една чисто римска поема подъ заглавие „Пуника“, въ която се излага втората пуническа война. Поемата е отекчителна и безъ всѣкаква оригиналность. Тя е повече история, отколкото поезия. Отъ поета Стациусъ (Statius), който е цъвтѣлъ около 90. година следъ Христа, сж останали поемитѣ „Тебаида“, въ 12 пѣсни, и „Ахилеида“, отъ която само две пѣсни сж били издадени. „Тебаидата“ е разказъ на борбата между братята Етеокълъ и Полинейкъ предъ Тива. Поемата е тукъ-таме съ хубави мѣста, но поради гениалната трагедия на Есхила „Седминатa противъ Тива“, която представя сжщото, нѣма никакво значение. — Сжщото е и съ „Ахилеидата“.

Отъ поета Стаций е отанала една сбирка стихове подъ заглавие „Silvae“ (гора), въ която той действително показва талантъ за дребни и интимни работи, било за нѣкой папагалъ, било за опитомения лъвъ на Домициана, или нѣкоя елегия.

Най-силно впечатление е направилъ съ своята голѣма поема „Фарсалия“ поетътъ отъ Нероновия кржгъ Луканъ. Annaeus Lucanus е роденъ въ Кордова въ 39. година следъ Христа и е осжденъ отъ Нерона въ 65. година да се самоубие, защото билъ заподозрѣнъ като заговорникъ. Поемата има за сюжетъ междуособицата на

Цезара и Помпея и си носи заглавието по битката при Тесалийския градъ Фарсала. Първата книга се отваря съ апотеоза на Нерона и последната (десетата) свършва съ възстанието на египтянитѣ противъ Цезара и Клеопатра. „Фарсалия“ е история въ стихове, авторътъ даже датитѣ отбелязва съ педантска точность. Поемата е била много четена въ срѣднитѣ вѣкове, особено отъ френскитѣ класици. Корнейлъ и Волтеръ сж я предпочитали предъ всичко друго запазено отъ древността. Въпрѣки нѣкои действително сносни мѣста, въпрѣки многото сполучливи изрази, рѣзка характеристика, силни картини и даже възвишени чувства, „Фарсалия“, като поетическо произведение, далечъ нѣма оная стойность, която сж ѝ придавали нѣкои. Поемата е отекчителна, декламациитѣ гръмки и уморителни, разказътъ сухъ и студенъ, описанията претрупани и тонътъ крайно проповѣднически.

II. Проза

История

1. Преди Тацита. Отъ Велеиусъ Патеркулусъ (Velleius Paterculus), цъвтѣлъ около 15. год. следъ Христа, има запазени две книги, озаглавени „Римска история“. Точность въ изложението, вѣрность на фактитѣ, които се разказватъ, въобще всѣка историческа добросъвѣстность липсва на автора. Но има много ловко изведени характеристики и портрети на личности, живъ и увлѣкателенъ разказъ. На писателя Патеркулусъ най-лошата му страна е неговата безхарактерность, особено подмазливостьта му спрямо Тиберия. Неговъ съвременникъ е авторътъ на една сбирка „Паметни думи и дѣла“ въ деветь книги Valerius Maximus, който е издалъ своя голѣмъ трудъ, за да даде едно пособие и материалъ за риторскитѣ школи. Безъ да има достоинствата на Патеркулусъ, В. Максимусъ се стреми винаги къмъ ефекти и тъмни изрази — и то въ единъ сборникъ като неговия!

Около 40. година следъ Христа ще да е цъвтѣлъ Curtius Rufus, отъ десетьтѣ книги Александрова история на когото до насъ сж запазени почти цѣли последнитѣ осемь. Научно значение книгата на Руфусъ нѣма, и

като източникъ не е за вѣрване, защото самъ признава, че преписва и това, което самъ не вѣрва, но съчинението му се чете съ увлѣчение, езикътъ е близъкъ до класическия, композицията му е като на романъ. Много безсъдържателни и бледи сж речитѣ въ неговата история. Въ всѣки случай, и самъ Rufus съвсемъ не иска да се смѣта за историкъ, а за риторъ.

Тацитъ

1. Животъ. За живота на най-великия римски посатель и историкъ Cornelius Tacitus знаемъ много малко. По оскжднитѣ данни, съ които разполагаме, Тацитъ ще да е билъ роденъ въ Умбрия около 55. год. следъ Христа, вѣроятно отъ знатенъ баща. Оженилъ се за дъщерята на Агрикола, отличенъ пълководецъ и управитель на Британия. Самъ Тацитъ ще да е заемалъ високи длъжности, въ 97. година е билъ консулъ. Презъ времето на Домициана е билъ принуденъ да мълчи, за да не си навлѣче гнѣва на безподобния по жестокостьта си императоръ. Въобще и той, както много други римски писатели, героизма си е показалъ следъ смъртьта на опасностьта. Едва презъ царуването на просвѣтения Траянъ той започва да издава нѣкои свои съчинения, като извинява мълчанието си съ тиранията на императоритѣ. Тацитъ ще да е умрѣлъ около 117. година следъ Христа.

2. Съчинения. Най-напредъ Тацитъ излѣзълъ съ своитѣ малки съчинения: една биография на тъста му Агрикола; сетне, описание на земитѣ и на народитѣ на Германия; единъ „Диалогъ за ораторитѣ“. Следъ това две голѣми исторически съчинения, които ще да сж били нагодени да се съставятъ едно съ друго въ едно цѣло, именно: Historiae — новата римска история отъ Галба до Домициана, и Annales — отъ смъртьта на Августа до Галба.

3. Малкитѣ съчинения. „Agricola“ е образцова по краткостьта си биография и по пълнотата на сведенията и характеристикитѣ. Още отъ нея се познава бждещиятъ историкъ.

„Germania“ представя описание на нравитѣ на германцитѣ, които се отличавали тогава съ здраве душевно

и тѣлесно, като противовесъ на разкапалостьта въ Римъ. Като първо по рода си римско етнографическо съчинение, „Germania“ заслужава славата, която има и до сега. Но не трѣбва да се скрива, че авторътъ много малко познава предмета, даже не се знае дали въобще е изучвалъ нравитѣ на германцитѣ или е писалъ само по слухове отъ пленницитѣ.

Отъ тая група съчинения най-забележително и по съдържание и по идея е „Диалогътъ за ораторитѣ“, въ който Тацитъ се стреми да обясни, защо ораторското изкуство било изпаднало толкова много въ неговото време. Споредъ него, други времена, други потрѣби, а следователно и друго красноречие.

Въ гореизброенитѣ съчинения Тацитъ все още се държи до чуждъ стилъ, именно до стила на Цицерона, съ когото по духъ той нѣма нищо общо.

4. История. Оригиналниятъ гений и темпераментътъ на Тацита избухватъ въ истинскитѣ исторически съчинения.

Historiae представятъ преживѣната отъ самия авторъ епоха отъ 69. година до смъртьта на Домициана. Съчинението е било написано вѣроятно въ 14 книги, отъ които до насъ сж запазени само $4^1/_2$ книги — отъ първата нататъкъ.

„Annales“ е най-зрѣлото съчинение на Тацита и обгръща събитията отъ смъртьта на Августа до 69. год., отъ гдето започватъ „Историитѣ“. Отъ 16 книги, въ които е било написано съчинението, до насъ сж запазени само първитѣ четири, сетне, началото на петата и шестата безъ началото. Запазени сж сжщо и 11, 12, 13, 14, 15 и 16. книги, безъ началото на 11. и безъ края на 16.

5. Обща преценка на Тацита като писатель и като историкъ. Тацитъ обикновено се признава за най-великъ историкъ въ древната литература, отъ нѣкои се поставя даже по-горе отъ Тукидида. Но докато Тукидидъ поставя отъ всичко по-горе истината, Тацитъ се увлича отъ своитѣ чувства, а, което е по-лошо, често и отъ стремлението си да се слисва читателя съ ефекти.

Тацитъ е станалъ историкъ, за да изрази накипѣлата си отъ гнѣвъ душа презъ петнайсетгодишната тирания на Домициана. Той е искалъ да накаже угнетителитѣ на свободата, гонителитѣ на гения и на добродетелитѣ, враговетѣ на всѣка честна мисъль. А сжщо и

да покаже опасностьта отъ абсолютическата власть на императоритѣ, която давала възможность да вирѣятъ единъ страхотенъ Домицианъ, а заедно съ тѣхъ и подмазливостьта, интригата и развратътъ, както въ народа тъй и въ самия сенатъ.

И тая задача е постигната напълно. Защото той дълбоко е проницавалъ покваренитѣ сърдца, а сѫщевременно еималъ сила съ нѣколко думи да изрази своята мисъль, и то така, че тя да се запечатва неизличимо въ нашата душа. „Неронъ е, казва Тацитъ, страстенъ любовникъ на невѣроятното“ — incredibilium cupitor. И съ това, съ тия две думи предава всичката оная фантастична жестокость и поквара на Нерона.

Тацитъ, като нѣкой гениаленъ живописецъ, дава поразителни картини съ нѣколко сбити изрази, или често съ нѣколко думи. А като нѣкой мощенъ поетъ той представя, той създава лица тъй живи, тъй вѣрни, щото ние ги виждаме да действуватъ, да рушатъ, да страдатъ предъ насъ. Единъ жестъ, една дума — и веднага се изстѫпва предъ насъ нѣкоя фигура като жива, тъй че дори ни изплашва: „(Агрипина) стои на брѣга съ пепелта (урната) на мѫжа си въ ржце, забола погледъ въ земята“.

Тацитъ смѣсва проза съ поезия. Даже и варваритѣ у него приказватъ цвѣтистъ ораторски езикъ. Често е тъменъ отъ стремление да бжде сбитъ. Тъй че у него винаги трѣбва да четемъ между редоветѣ. Не рѣдко е тъменъ и предвзетъ, за да се показва дълбокъ. Но това сѫ само дребнитѣ недостатъци, които изчезватъ срѣдъ огромнитѣ достоинства. Речьта му е богата съ мисли, винаги съ жаръ, винаги окрилена отъ нѣкоя силна мисьль. Когато го четемъ, той сякашъ самъ стои предъ насъ съ стиснати устни и песници, особено когато казва, че пишелъ безъ „гнѣвъ и пристрастие“! (Sine ira et studio — Annalium I, I).

6. Светонъ. Като допълнения къмъ Тацита могатъ да се споменатъ биографиитѣ на 12 цезари отъ съвременника му Suetonius Tranquillus, който разказва безгрижно всичко, що е научилъ и що се приказва за личностьта на известенъ цезаръ, безъ да се спира и предъ най-грозното, което поставя наравно съ най-славното. Но това не е безпристрастие, а равнодушие, което ни кара да копнѣемъ за гнѣва на Тацита.

Другитѣ прозаици

1. Сенека философъ. Философскитѣ съчинения на Сенека сж запазени подъ името „диалози“ въ 12 книги, но тѣ сж повече трактати върху разни морални въпроси: 1) За провидението (De providentia) — всичко е предопредѣлено на тоя свѣтъ отъ едно разумно провидение, както страданията, така и радоститѣ, следователно нѣма защо да се вълнуваме, когато ни сполети едното, или когато ни огрѣе другото. 2) За твърдостьта на мждреца (De constantia sapientis) — мждрецътъ не може да бжде ни обиденъ, ни презиранъ. 3) Три книги за гнѣва (De ira) — човѣкъ трѣбва да се владѣе отъ разсждъка, не отъ гнѣва. 4) За утеха (De consolatione) — човѣкъ се ражда, за да умре, следователно нѣма защо да се скърби за умрѣлитѣ. 5) За щастливия животъ (De vita beata) — щастливъ е животътъ, когато се води съобразно съ природата. 6) За свободното време (De otio) — то трѣбва да се изпълни съ размишления върху битието и задачитѣ на човѣка. 7) За спокойствието на душата (De tranquillitate animi) — човѣкъ трѣбва да е доволенъ само отъ това, което има, все едно добро или зло. Чрезъ това и злото става добро. 8) За краткостьта на живота (De brevitate vitae) — животътъ е дълъгъ, стига да можемъ правилно да го изживѣемъ. 9) За утеха (De consolatione II) — и самата вселенна не е вѣчна, где ли пъкъ човѣшкиятъ животъ. 10) Утеха за майка ми (Ad matrem de consolatione) Сенека утешава майка си, да не скърби поради неговото изгнание. Изгнанието не е голѣмо нещастие. Цѣли народи биватъ изгонвани отъ отечеството имъ и пакъ живѣятъ и деятъ.

Освенъ тѣзи съчинения, има още три други. Едно до „Нерона за милость“ (De clementia) въ три книги, отъ които цѣла е запазена само първата. Пълна съ ласкателство спрямо Нерона. 2) За благодеянията седемь книги (De beneficiis) и 3) разни въпроси изъ областьта на естествената история (Ad Lucilium naturalium quaestionum libri VII) — естественитѣ науки сж върхътъ на човѣшкото знание. И сетне се разглеждатъ поредомъ небеснитѣ огньове, астрономия, метеорология, география, бурята, водата, градъ, снѣгъ, земетръсъ и пр.

И най-накрай 20 книги писма (124 писма), които сѫ нѣщо като лекции по морала.

Философията на Сенека е практическа отъ рода на Цицероновата. Съчиненията му сѫ пълни съ мисли, обикновено изъ съчиненията на стоицитѣ.

Както личниятъ животъ на философа съвсемъ не съответствува на учението му поради самоуниженията, съ които е билъ изпълненъ за добиване съвсемъ не философски облаги, така и стилътъ на писателя не отговаря на неговата постоянна взискателность — всѣки въ всичко да бѫде простъ и естественъ. Моралистътъ Сенека докато живѣеше самъ охолно, спокойно гледаше какъ вилнѣятъ Неронъ и другитѣ цезари; щомъ изпадна въ немилость, прибѣгва до ласкателство, за да се настани пакъ. Въ стила му има много декламация и наклонность за ефекти. Има обаче все нѣщо привлѣкателно въ краткия му слогъ, въ остротата на фразитѣ, както въ мекостьта, почти християнското смирение на мислитѣ му. Ето защо отъ всички философи на древностьта най-голѣмо влияние е упражнилъ върху широкитѣ маси на разнитѣ народи Сенека.

2. Квинтилиянъ. (Quintilianus), който е цъвтѣлъ около 70. година следъ Христа, отъ всички писатели и ритори и критици следъ Тацита трѣбва да се постави на първо мѣсто. Той е родомъ отъ Испания, но още отъ рано се е установилъ въ Римъ като учитель по риторика. Отъ него ни е запазено едно голѣмо съчинение въ 12 книги, озаглавено „Ораторска школа“ (Institutio oratoria). Тоя учебникъ по риторика и по литературна история е единъ отъ най-хубавитѣ завети на древната писменость. Богатство на мисли, изрази, образи, тънки характеристики на поети, ритори и писатели отъ гръцката и римската литература сѫ характернитѣ черти на Квинтилияна. А десетата книга е единъ отличенъ конспектъ на всичката дотогавашна поезия. Оценкитѣ на Квинтилияна напълно отговарятъ на оценкитѣ на най-виднитѣ литературни историци и критици на сегашно време. Стилътъ му е винаги изященъ, естественъ, простъ и приятенъ, безъ праздни фрази и безъ всѣка декламация.

3. Двамата Плиниевци. Plinius Secundus (Младши) е внукъ и усиновеникъ на естественика Плиний Старши. Роденъ е въ 62. год. и умрѣлъ въ 112. Като

консулъ той писалъ писма до Траяна върху държавни работи. Писмата сѫ запазени въ 9 книги. Тѣ не се отличаватъ нито съ бистри мисли, нито съ дълбоки хващания на нѣщата, нито даже съ сносенъ стилъ. Сѫщитѣ, дори още по-голѣми недостатъци има запазената негова хвалебна речь за Траяна. Ние споменуваме неговото име, за да не се смѣсва съ името на Плиний Старши, роденъ въ 23. година следъ Христа. Отъ Веспасияна и отъ Тита билъ е назначаванъ на много високи военни служби. Скоро следъ избухването на Везувий, който затрупва Херкуланумъ, Помпей и Стабиасъ, Плиний поискалъ на самото мѣсто да изучи причинитѣ на изригването. Но се приближилъ много до кратера и билъ умъртвенъ отъ димоветѣ и пàритѣ въ 79. година следъ Христа.

Отъ многобройнитѣ съчинения на Плиния до насъ сѫ достигнали само 37 книги „Естествена история“ (Naturales Historiae). Тѣ сѫ истинска енциклопедия на наукитѣ и на изкуствата, а най-много сѫ ценни поради огромния материалъ, който съдържатъ. Казва се, че Плиний черпѣлъ своята история изъ около 2000 съчинения! Съ това той е фантастиченъ компиляторъ. Отъ много четене и работа не еималъ време ни да провѣрява ни да избира. Тукъ сѫ събрани почти всички знания на дрѳвностьта за звездитѣ, планетитѣ, вѣтроветѣ, дъжда, дървета, растения, цвѣтя, метали, минерали, животни отъ всички видове и родове, география и пр. Разбира се, съ обилието на материала съперничи обилието на грѣшкитѣ и опущенията. Композиция нѣма никаква, стилътъ е фалшивъ и често тъменъ. Най-голѣмото достоинство на автора е неговото старание да обрисува и представи нагледно предметитѣ, които описва, на което му помага едно наистина богато въображение, спъвано обаче често отъ наклонностьта му да декламира въ такава една материя.

4. Къмъ края. Обилието на писателитѣ и поетитѣ все още расте, но вече се чувствува голѣмата преумора. Не се създаватъ ни образци, ни поне прилични подражания, а само книги, често безъ всѣка литературна стойность. Ние ще изредимъ по-главнитѣ имена на авторитѣ и на съчиненията имъ, безъ да ги разглеждаме особено като поети или като писатели.

Отъ Pomponius Mela сѫ останали три книги

географія (De situ orbis), написани на ясенъ и чистъ езикъ. Като подражатель на Вергилия можемъ да споменемъ Columellus отъ Испания, който ни е оставилъ единъ трактатъ за земедѣлието (De re rustica) и единъ за дърветата (De arboribus). Една отъ книгитѣ му е въ стихове, но разбира се, не може и дума да става за сравнение съ Вергилия.

Отъ романиститѣ най-забележителенъ е Lucius Apuleius отъ Африка, цъфтѣлъ презъ второто столѣтие следъ Христа. Училъ е риторика въ Картагенъ, въ Атина и въ Римъ. Отъ него е запазено едно доста разюздано съчинение въ дванайсеть книги, въ което се разправятъ превръщанията на едно магаре отъ човѣкъ въ магаре и после пакъ въ магаре. Тоя романъ е озаглавенъ „Метаморфози“, известенъ и подъ името „Златното магаре“. Стилътъ е грубъ, натруфенъ съ варварско безвкусие, гръмкитѣ фрази, безбройнитѣ неумѣстни прилагателни изобилствуватъ. Обаче въ романа има една голѣма и хубава приказка за „Амуръ и Психея“, която е наистина пропита съ поезия, вѣроятно, защото оригиналътъ е билъ такъвъ. Въ всѣки случай, и тукъ грубостьта на африканеца вилнѣе съ своя езикъ. Приказката е била предметъ на удивление презъ много вѣкове, пъкъ и сега се превежда и издава разкошно на всички езици. Отъ Рафаела до Клингера — най-виднитѣ художници сж я илюстрирали.

Граматикътъ Аулусъ Гелусъ (Gellius), който е цъфтѣлъ около 130. година следъ Христа, е прочутъ съ своитѣ 20 книги, озаглавени „Атически нощи“ (Noctes Atticae). Сборникъ отъ най-разнообразни работи, безъ обща идея, но важенъ за насъ поради многобройнитѣ цитати отъ разни писатели и поети, съчиненията на които сж изгубени.

Сходенъ и сроденъ нему по духъ, по съчинение и по значение е Макробиусъ.

5. Край. Следнитѣ две столѣтия сж били сжщо тъй плодовити. Особено на мода е било изучването и стремлението да се подражава на Вергилия. Въ третото столѣтие Немезианусъ възпѣва лова и риболовството; неговиятъ приятель Калпурниусъ отъ Сицилия, сжщо по подражание на Вергилия, написва хубави идилии. А пъкъ Авзоний, вече въ четвъртото столѣтие, наводни

литературата съ безчислени и често отлични за времето си произведения отъ всички родове: идилии, панегирици, поеми, епиграми и пр. По-плодовитъ и вѣроятно по-даровитъ отъ него е билъ Клавдианъ Александрийски, който „съчетавалъ въ себе си чувството на Вергилия и музата на Омира!“ Така вѣкътъ изгуби вече не само своята производителна сила, но и способността да отличава истинската поезия отъ сполучливитѣ игрословия!

А варваритѣ кжсаха, раздробяваха отъ всички страни великата римска империя. Наукитѣ, литературата, поезията бѣха застрашени повече, отколкото всичко друго. Заедно съ силата на Римъ чезнѣше въ мрака на новото време всичко създадено презъ толкова вѣка отъ човѣшкото вдъхновение. Варваритѣ, съ справедливо озлобление, можаха да си отмъстятъ на тая култура, която се отнасяше съ тѣхъ като съ животни вече толкова поколѣния, и така да я унищожатъ, щото ни споменъ отъ нея да не остане. Но още прѐди да се срути отъ основи цѣлиятъ древенъ миръ, изъ неговитѣ недра излѣзна чудото на християнството. И то спаси отъ гибель и древната цивилизация и самитѣ варвари и силата на Римъ, която заедно съ Цариградъ даде новъ животъ на нашия свѣтъ.

Азбученъ списъкъ на по-главнитѣ имена.

(Първото число означава годината на разцвѣта на живота второто — страницата).

Августъ 30, 205.
Андроникусъ 270, 176.
Апулей 150, 256.

Вергилий 40, 208.

Енний 200, 177.

Катонъ 190, 187.
Катулъ 55, 192.
Квинтилиянъ 70 (сл. Хр.), 254.
Корнелий Непотъ 65, 203.

Ливий 20, 233.
Луканъ 64 (сл. Хр.), 195.
Лукреций 60, 189.
Луцилиусъ 125, 178.

Марциалъ 80 (сл. Хр.), 246.
Меценатъ 15, 207.

Невий 185, 177.

Овидий 10, 227.

Петроний 55 (сл. Хр.), 243.
Плавтъ 210, 180.
Плиний Старши 70(сл.Хр.), 255
Проперций 15, 225.

Салустий 50, 204.
Сенека 50 (сл. Хр.), 253.

Тацитъ 97 (сл. Хр.), 250.
Теренций 150, 185.
Тибулъ 25, 224.

Хораций 15, 215,

Цезаръ 65, 195.
Цицеронъ 65, 196.
Ювеналъ 100 сл. Хр.), 244

СЪДЪРЖАНИЕ

КНИГА I.

История на старогръцката литература.

		Стр.
1.	Уводъ	3— 11
2.	Епосъ	12— 36
3.	История	37— 47
4.	Лирика	48— 75
5.	Философия	75— 93
6.	Драма	94—127
7.	Комедия	127—140
8.	Красноречие	141—150
9.	Александринска литература	151—157
10.	Гръко-римска литература	158—166
11.	Азбученъ показалецъ	—167

КНИГА II

История на римската литература.

1.	Уводъ	171—173
2.	Отъ началото до Цицерона	174—188
3.	Отъ Цицерона до Августа	189—204
4.	Епохата на Августа	205—236
5.	Епохата на императоритѣ и край	237—257
5.	Азбученъ показалецъ	—259